LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

Kende Péter, Mirnics Károly, Nenad Dimitrijević,
Losoncz Alpár, Tomán László és
Nagy Imre tanulmányai

Weigand Vilmos: Életem és pályám

A Szemlében Láncz Irén, Györe Zoltán és
Pál Tibor írásai

1

1993

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXIII. évfolyam, 1. szám, 1993. január–február

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:
Dr. Várady Tibor

Szerkesztőbizottság:
Árokszállási Borza Gyöngyi
Mgr. Faragó Kornélia
Dr. Gabrić–Molnár Irén
Dr. Hódi Sándor
Mgr. Losoncz Alpár
Dr. Rehák László
Dr. Várady Tibor

Műszaki szerkesztő:
Illés Lajos

A kéziratot gondozta:
Takács Ilona

Szerkesztette:
Mgr. Faragó Kornélia

Készült az Agapé Nyomdában
A szám nyomdába érkezett 1993 januárjában
Megjelent 1993. február 28-án
YU ISSN 0350–4158

TARTALOM

Kende Péter — Hogyan szabályozható a közép- és kelet-európai kisebbségek problémája 7

Mirnics Károly — A nemzeti kisebbségek politikai alanyisága és a szuverenitások fogalmának válsága 17

Nenad Dimitrijević — A polgári társadalom mint az ellenállás stratégiája a „történelemhez való visszatérés" megalapozásában: a posztszocializmus esete 38

Losoncz Alpár — Háború és gazdaság (John Maynard Keynes) 55

Jelen és múlt

Tomán László — Sinkó Ervin meghasonlásai, változásai 68

Műhely

Nagy Imre — Vajdaság síkvidéki településeinek környezetmodelljei 89

Más szóval

Weigand Vilmos — Életem és pályám 101

Könyvszemle

Láncz Irén — A nyelvváltozatok kutatásának újabb eredményei (Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1992.) 111

Györe Zoltán — Okmányok Szabadka történetéből (Gyökerek-Koreni. Szabadka közjogi helyzete és lakossága 1391–1828. Történelmi Levéltár I., Szabadka, 1991.) 116

Pál Tibor — Jászi Oszkár és Közép-Kelet-Európa (Duna-völgyi barátságok és viták – Jászi Oszkár közép-európai dossziéja. Budapest, 1991.) 119

SADRŽAJ

Peter Kende — Kako regulisati probleme manjina Srednje i Istočne Evrope? 7

Karolj Mirnič — Politička subjektivnost nacionalnih manjina i kriza pojma suvereniteta 17

Nenad Dimitrijević — Građansko društvo kao strategija otpora i osnov „povratka istoriji": slučaj postsocijalizma 38

Alpar Lošonc — Rat i ekonomija (John Maynard Keynes) 55

Sadašnjost i prošlost

Laslo Toman — Razočaranja i preokreti Ervina Šinka 68

Radionica

Imre Nađ — Modeli životne sredine ravničarskih naselja Vojvodine 89

Drugim rečima

Vilim Vajgand — Moj život i poziv 101

Prikazi

Iren Lanc — Noviji rezultati istraživanja jezičkih varijanata (Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1992.) 111

Zoltan Đere — Dokumenti iz istorije Subotice (Pravni položaj i stanovništvo Subotice 1391–1828. Istorijski arhiv I., Subotica, 1991.) 116

Tibor Pal — Oskar Jasi i Srednja i Istočna Evropa (Duna-völgyi barátságok és viták – Jászi Oszkár közép-európai dossziéja. Budapest, 1991.) 119

CONTENTS

Péter Kende — How to Regulate the Problems of Minorities in Central and Eastern Europe? 7

Károly Mirnics — The Political Subjectivity of National-Minorities and the Crisis of the Notion of Sovereignity 17

Nenad Dimitrijević — The Civil Society as the Strategy of Resistence and the Basis for „Regression to History: the Case of (Post)Socialism 38

Alpár Losoncz — War and Economy (John Maynard Keynes) 55

Present and Past

László Tomán — Ervin Sinkó, His Turnabouts and Self-conflicts 68

Workshop

Imre Nagy — Models of Environment in the Lowlands of Voivodina 89

In other words

Vilmos Weigand — My Life and Career 101

Book Review

Irén Láncz — Recent Results in the Study of Language Variants (Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1992.) 111

Zoltán Györe — Documents from the History of Szabadka (Szabadka közjogi helyzete és lakossága 1391–1828, Történelmi Levéltár, I., Szabadka, 1991.) 116

Tibor Pál — Oszkár Jászi and Central and Eastern Europe (Duna-völgyi barátságok és viták – Jászi Oszkár középeurópai dossziéja. Budapest, 1991.) 119

Kende Péter

HOGYAN SZABÁLYOZHATÓ A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI KISEBBSÉGEK PROBLÉMÁJA?

Közép-Kelet-Európa: több mint 120 millió lakos (illetve közel 200 millió, ha figyelembe vesszük Ukrajnát, Belorussziát és Moldáviát), 17 jelenleg létező állam, azaz 19, ha gondolatban kettéosztjuk Szerbia–Montenegrót és Csehszlovákiát. Azonban Európának ezen központi és keleti része egyúttal megannyi olyan kisebbség lakóhelye, amelyek valóságát, hovatovább egzisztenciáját a Nyugat rémülettel fedezi fel.

Honnan bukkantak fel ezek a kisebbségek? A kérdésre vonatkozó felelet korántsem magától értetődő, mint ahogyan az első pillantásra tűnik. A történelem valóban jelentékenyen összevegyítette az embereket a világ ezen tájékán, kiváltképp a Balkánon, de a kisebbségi problémák megnyilvánulásai manapság nem vezethetők le csupán a demográfia következményeire. Ide kapcsolódik a századvég sajátos Zeitgeist-je, a partikularizmus ama szellemállapota, amely minden európai népcsoportot érint, nem csupán keleten, hanem nyugaton is. Ha nem áll is fenn politikai kapcsolat a baszk szeparatizmus és a kosovói albánok autonómiaigénye között, a két jelenség között legalábbis logikai viszonylat tételezhető fel.

Hogy megfelelőbben elemezhessük a közép- és kelet-európai kisebbségek problémáit, kezdjük azon alapvető helyzetek közötti különbségtevéssel, amelyek összemosása a politika és a történelmi genézis szempontjából is hiba volna. Háromtípusú kisebbségről beszélhetünk:

1. etnokulturálisan izolált kisebbségek,
2. egy szomszédos nemzet nyúlványát képező kisebbségek,
3. transznacionális kisebbségek.

Hadd lássuk most közelebbről, miben merülnek ki a fent említett különbségek.

Az izolált kisebbséget éppen a másik kettővel szemben megnyilvánuló különbségek jellemzik, vagyis annak tudata, hogy ezen kisebbség nem egy közeli vagy egy távoli nemzet nyúlványa, és nem is egy transznacionális kisebbség diaszpórája, mint pl. a cigányok vagy a zsidó közösségek (már amennyire ezen utóbbiakat etnikai vagy nemzeti kisebbségeknek tekinthetjük). A bennünket érdeklő régióban a szlovákok képezik az idevonat-

kozó legjellegzetesebb példát, méghozzá abban az értelemben, hogy nemzeti kisebbségként vannak jelen az unitárius módon fennálló Csehszlovákiában. (A szlovákok ambivalens helyzete abból adódik, hogy a századelőn Csehszlovákia megalapítói a cseheket és a szlovákokat egyazon nemzet részeinek tekintették.) Ide sorolhatók még a gagauzok (kis türk etnikum, amely Moldovát lakja), a szorbok (a legkisebb szláv közösség a valamikori Kelet-Németország déli részén) és a macedónok (egy szláv etnikum, amely megkülönböztető jegyekkel bír a szerbekkel és a bolgárokkal szemben is, s amely egy elvileg független állam többségét alkotja).

Általában azokról az etnikai-kulturális csoportokról van szó, amelyek egy olyan nyelvet vagy nyelvjárást beszélnek, amely különbözik a szomszédaikétól. Ezek az emberek hosszú időn keresztül elfogadják a többé vagy kevésbé asszimilált életet egy nagyobb nemzetközösség szomszédságában, és különbözőségük érvényesítésére törekednek (pl. a nyelv vagy a vallás vonatkozásában stb.). Sok esetben az említett törekvést nem kérdőjelezik meg, de az erőviszonyok folytán az adott kisebbségi közösség képtelen politikai létezésformákat kialakítani. Meghatározott esetekben éppen a kisebbség különbözősége vet fel problémákat, amikor a bolgár többség nem ismerte el a bulgáriai törököket (bár némelyek csakugyan orthodox vallásúak) mint különálló etnikumot, drámai helyzet állt elő a nyolcvanas évek végén – miután az említett kisebbség megkísérelte érvényesíteni szerény jogát az előnév megtartására, választásra kényszerítették: vagy az ország elhagyása, vagy a különbözőség eltörlése. A különbözőség érvényesítése és az autonómiaigény között folytonosság áll fenn, amely egyetlen történelmi adottságot, egyetlen területi vagy számbeli megfontolást sem enged tovább felosztani. Így a gagauzok csak 400 ezren vannak (kevesebben, mint a bulgáriai törökök), de bejelentették egy szuverén köztársaságra vonatkozó igényüket.

Ezektől merőben különbözik azon kisebbségek esete, amelyek egy szomszédos nemzet nyúlványát képezik. Létezésük már önmagában is felveti a jószomszédi viszony problémáját a régió két vagy több országa között. Ezek a kisebbségek semmivel sem kisebbek, mint az izoláltak, gyakorta földrajzi szempontból a nemzetállam folytatásai, amelynek nyelvi vagy kulturális tőszomszédságában élnek. Rokonaiktól a történelem véletlenszerűsége választja el őket, pontosabban azon határújrarendezések, amelyek a huszadik századi vagy korábbi események következményei. Ez a helyzet a Szlovákiában, az Ukrajnában és a Szerbiában élő magyarokkal, akik semmiképpen nem az ellenőrizetlen vándorlások következtében jutottak mai tartózkodási helyükre: ők ugyanis már ősidőktől, pontosabban a IX. századtól errefelé ugyanitt éltek. Ugyanakkor az 1919-es versailles-i határrendezések után, amelyeket 1947-ben Párizsban megerősítettek, négy állam polgáraivá lettek, kivéve az ukrajnai magyarokat, akik 1945-ben Sztálin – aki annektálta ezeket a valamikor magyar területeket, amelyek a két világháború tehát, 1919 és 1939 között csehszlovák fennhatóság alatt álltak – akaratlagos döntése folytán váltak

először szovjet s mellesleg ukrán állampolgárokká. Az ukrajnai, a beloruszsziai és a litvániai lengyelek valamikor a lengyel királyság alattvalói voltak: az 1945-ben lejátszódó határrendezés következtében azonban egy másik nemzetállam jurisdiktiója alá kerültek. Egy másik példa: a kosovói albánok, akik bizonyosan mindig éltek a történelmi szerb területen, nemkülönben a szomszédos Albániában egy etnikum nyúlványát képezik (ezen állam határait 1912-ben rögzítették). Mindenesetre, amióta ezen kisebbségek a nagyhatalmak döntései következtében jelenlegi helyzetükbe kerültek, nem csupán belpolitikai problémát jelentenek, hanem éppenséggel ütközőpontot az őket alárendelő állam és azon állam között, amelynek a nyúlványai. Kétségtelen, hogy igényeik hangnemükben és jelentésükben is merőben különböznek az izolált kisebbségek hasonló igényeitől.

A kisebbségek harmadik típusát transznacionális kisebbségnek neveztük. Szigorú értelemben véve kérdéses lehet ezen kategória segítségével tematizálni a cigányokat, akik teljes szétszórtságban élnek, és a zsidókat, akik nemcsak Izrael államra, hanem jól szervezett és nagy befolyással rendelkező közösségekre hivatkozhatnak (ilyen például a nemzetközi zsidó kongresszus), hogy ne essék szó most az egyesült államokbeli zsidó közösségről. Demográfiai szempontból a két közösség jelentősége teljesen különböző abban az értelemben, hogy a zsidók esetében, főként Ukrajnában és Magyarországon, fennáll az eltűnés tendenciája, míg a cigány közösségek egyre számosabbak (e vonatkozásban semmilyen hiteles statisztikával nem rendelkezünk). A felsorolt és más okokból miatt nem foghatjuk fel azonos módon e transznacionális kisebbségeket, hiszen kulturális és jogi szempontból eltérő problémákat vetnek fel.

Az izolált kisebbség, avagy a multikulturalitás

Amint már megállapítottuk, az izolált kisebbségek arra törekszenek, hogy különálló közösségeket érvényesítsenek, akár az elismerés, akár egy terület elsajátításának okán. Ha ezen törekvések a független államiság követelésében merülnek ki (mint a szlovákoknál, akik egy sajátos esetet képviselnek), akkor a továbbiakban nem csupán egy kisebbségi problémáról kell szólni, hiszen ezek a törekvések olyan nemzetközi-jogi kérdéseket is felvetnek, amelyek írásunk tárgyát alkotják. Ha viszont az említett kisebbség elfogadja az adott államkereteket, akkor az azonosság megtartására irányuló erőfeszítések ütköznek a kelet-európai posztkommunista államok azon törekvéseivel, hogy teljes egészében nemzetállamokká váljanak.

Mégis, el kell ismerni, hogy ha nehéz érvényesíteni a multikulturális kereteket a kontinens régi államaiban, amelyek elitje túljutott a hódító nacionalizmus eszméjén, akkor még nehezebb ezt elérni azokban a közösségekben, amelyek frusztrálódtak a történelem folyamán – következésképp ezek a közösségek jogot formálnak arra, hogy nemzeti, hogy ne

mondjuk, nacionalista szempontból felülvizsgálják a dolgok állását. Így a horvátok 1991-ben deklarálták szuverenitásukat, azaz függetlenségüket, természetesnek tekintve, hogy fiatal államuk teljesen horvát jellegű, kizárólag horvát; ugyanakkor szembetalálkoztak azzal a problémával, hogy jelentékeny szerb közösség él területükön, amely szintúgy rendelkezik kompenzációs nemzeti jogokkal, s nem vették figyelembe azt a tényt, hogy a szerbek az új horvát szuverenitás társbirtoklói.

Be kell látni, hogy a multikulturális keretek megteremtése technikailag is sok gondot okoz, és számtalan nehézséggel jár. Abban az esetben, ha a kisebbségek nem beszélik a többség nyelvét (ez nem áll fenn a horvátországi szerbek, sem a boszniai szerbek és horvátok esetében), az első nehézség az adminisztráció szintjén megvalósuló kommunikációt érinti. A Habsburg Birodalom annak idején elismerte a számbelileg jelentős Lajtán inneni (az Osztrák–Magyar Monarchia nem magyar része) nemzetiségeknek, hogy az adminisztratív ügyek tekintetében éljenek saját nyelvükkel, s hogy a bécsi parlamentben egyenrangúan használják ne csak a német, hanem a lengyel, cseh, szlovén, olasz stb. nyelveket. Ez a gyakorlat azonban egyedi jellegű volt, s okkal tehetjük fel a kérdést, hogy alkalmazható-e azokban az államokban, amelyek a Habsburg Birodalommal ellentétben nemzetállamnak tekintik magukat.

A második fontos probléma a közigazgatáshoz és a kisebbségek közigazgatási egységeihez kapcsolódik. Különösképpen abban az esetben, ha egy kompakt kisebbségről van szó, amely egy jól elkülöníthető területen él, elvileg nem lehetetlen engedélyezni az adminisztratív autonómiát, vagyis lehetővé tenni a saját közigazgatást úgy, hogy más ügyek az állam fennhatósága alatt maradnak. Ezt illetően Katalónia testesíti meg a legékesebb példát. Csakhogy az autonómia birtoklásának mozzanata nem akadályozza meg az illető közösséget abban, hogy kifejezze függetlenségigényét, márpedig éppen ez az a tény, amelyet a kelet-európai nemzetállamok maradéktalanul meg kívánnak akadályozni.

A harmadik probléma: mivel az etnikai határok sohasem teljesen tagoltak, elkerülhetetlen, hogy egy a fenti értelemben vett területi szerveződés a többség egy részét helyi szinten kisebbséggé változtatja. Ehelyütt ugyancsak egy kisebbségi problémával kell szembenéznünk, azonban az előzőtől eltérő esetről van szó, ugyanis a kisebbségi típusú elégedetlenség ezúttal a privilegizált kisebbséggel szemben nyilvánul meg. Így a transznitriai oroszok Moldovában arra törekszenek, hogy autonómiára tegyenek szert a román többségű moldován állam keretén belül, de a román népesség Transznitriában joggal aggódik, hogy peremre szorul egy autonóm orosz közigazgatási egység keretein belül. A példák folytathatók: a legtöbb esetben még a laza azonosságú közösségeket is etnikai körzetekre kell felosztani, ha el kívánják kerülni, hogy kisebbségek teremtődjenek a kisebbségeken belül. Ez a helyzet például Bosznia–Hercegovinában.

Egy terület azonban kicsúszik a fentebbi, kissé homályos fejtegetések rendszeréből, mégpedig a kultúra. Voltaképpen semmi sem gátolja a

nemzetállamot abban, hogy az etnokulturális közösségeknek elismerje a többségitől különböző kulturális intézményekhez való jogát. (Itt említhetők az iskolák, újságok, színházak, egyetemek stb., nem beszélve a vallásgyakorlásról, amelynek szabadsága a kisebbségi jogok között a legelemibb.) Kézenfekvő az az elv, hogy a liberális államnak támogatnia kell ezen intézményeket abból a célból, hogy szorgalmazza mind teljesebb kiaknázásukat. Az Egyesült Amerikai Államok, Kanada, Ausztria, Finnország és más államok már kifejlesztettek olyan kulturális akciókat a fenti értelemben, amelyek hatékonyaknak bizonyultak. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az említett államokban élő kisebbségek (így például a kelet-európai emigráció Kanadában), amelyeket pénzügyileg támogatnak, kizárólag kulturális törekvéseket testesítenek meg, s így nem veszélyeztetik semmilyen mértékben a politikai integrácót, avagy az adott populáció polgári lojalitását.

A multikulturalitás egy lehetséges megoldását a századelőn két szocialista teoretikus vázolta fel, Karl Renner és Otto Bauer, akik felvetették a területi és nemzeti elv egybefonódásának problémáit. Koncepciójuk olyan önkéntes csatlakozáson alapuló kulturális autonómiát irányoz elő, amely nagymértékben hasonul a felekezeti és az egyházi önigazgatáshoz. Érdekes megemlíteni, hogy napjainkban egy kisebbségi közösség, persze sajátos módon, Renner és Bauer elméletéhez kapcsolódik: a szerbiai Vajdaság magyarjaira gondolunk, akik sokkalta inkább egy magyar kulturális tanácsot szorgalmaznak, mint területi függetlenséget, s ez például az iskolarendszert szabályozná. Sajnálattal kell megállapítani, hogy elfogadható és eredeti kezdeményezéseik észrevételének maradtak, noha ezek példaként szolgálhatnak minden olyan helyzetben, amelyben a kisebbség szétszórtsága illuzórikussá teszi egy területi autonómia fennállását.

A kisebbségi nyelv használata helyi szinten nyilvánvaló posztulátum, különösképpen azon közigazgatási egységekben, amelyekben e nyelv a többségi, de ott is, ahol annak ellenére, hogy ez a nyelv kisebbségi, a lakosság jelentős része beszéli. Ugyancsak érthető, hogy ilyen közigazgatási egységekben a népesség olyan elöljárókat választ, akik nehézség nélkül beszélik az adott nyelvet. A fennmaradt probléma, amelyet meg kell oldani, a „kommunikáció technikájában" keresendő. Ennek felszámolása lehetővé teszi, hogy a kisebbségi önigazgatás érvényesüljön a globális állam keretein belül. Csupán az alkotmányosan elismert többnyelvűség ad rá módot, hogy az egyenlőség mindenki vonatkozásában realizálodjon.

A szomszédos kisebbség, avagy a beleszólási jog

A szomszédos nemzet nyúlványát alkotó kisebbséget illetően részben hasonló problémákkal találkozunk, mint az izolált kisebbség esetében, azokkal a különbségekkel, amelyek az együttélés gyakorlatából, valamint a szomszédos államok közötti viszonyokból eredő problémákból származ-

nak. Ilyenek a balkáni és a dunai régió problémái, legyenek bár nyíltak vagy lappangók, továbbá: a szerb – horvát háború, a magyar – román viták Erdély kapcsán, a litván – lengyel konfliktus, az albán – jugoszláv viszály stb.

Ám ha az adott kisebbség összekapcsolja igényeit azzal a törekvéssel, hogy a szomszédos államhoz tartozzon, amelyet magáénak érez, a nemzetközi válság elkerülhetetlen. A boszniai és a horvátországi szerbek pontosan ebbe a helyzetbe kerültek. A fentebb említett lengyel és magyar kisebbségekre ez, legalábbis ezidáig, nem vonatkozik, s voltaképpen semmi sem utal arra, hogy esetükben az irredentizmus érvényesül. Sem a magyar, sem a lengyel állam nem bátorítaná ezeket a mozgalmakat, mert megkérdőjeleznék pozíciójukat nemzetközi téren. Ami Magyarországot illeti, helyzetét nem csupán a jó kormányzás szempontjai jellemzik, hanem a számára teljességgel kedvezőtlen erőviszonyok. Magyarország nem engedhet meg magának semmilyen provokációt a Monarchia utódállamaival szemben anélkül, hogy ne váltana ki magyarellenes szövetséget. Ebben az esetben kisebbségi magyarok lennének az első áldozatok. Magyarország még abban az esetben sem engedheti meg magának, hogy a régió államai ellen lépjen fel, ha Csehszlovákia két részre szakad, s ha Szerbia nem tarthat igényt többé a jugoszláv örökségre.

Tehát az irredentizmus hipotézisét figyelmen kívül hagyjuk. Bizonyos, hogy a szomszédos országok magyarsága távolról sem elégedett helyzetével azokban az államokban, amelyekhez a XX. század történelme kapcsolta. Hasonló megállapítást tehetünk a litvániai, ukrajnai és a belorussziai lengyel kisebbségek vonatkozásában. Ezek a közösségek szinte meghasonlottan élnek frusztrációjuk és az anyaország között, annál is inkább, mert legtöbb esetben a gazdasági helyzet abban az országban, ahol élnek, rosszabb, mint az anyaországban. Valójában csak a szlovákiai magyarok helyzete nem erősíti meg ezt a megállapítást.

Ilyen szituációban mire is törekedhetnek a kisebbségek? Igényeik mindenekelőtt az anyaországgal való szabad kommunikációban merülnek ki, ez nem csupán a határokon való szabad átkelésre vonatkozik, hanem azt is jelenti, hogy a kisebbségek minden korlátozás nélkül hozzájutnak az anyaországi könyvekhez és újságokhoz, ami egyúttal gazdasági kérdés is. Természetszerű, hogy a budapesti vagy a varsói televízió adásait átvegyék azokon a területeken is, amelyeken a lengyelek és a magyarok száma nagy.

E kisebbségeknek a második törekvése – s ez talán az összes közül a leglényegesebb –, hogy magyarok, lengyelek, albánok stb. maradjanak, bármelyik legyen is az az ország, ahol élnek. Ez az igény mindenekelőtt az anyanyelv szabad használatát, valamint a szabad vallásgyakorlást, végül is a központi állam „gondoskodó" beavatkozása helyett a kulturális intézmények szabad megteremtését, illetve szabad irányítását jelenti. Meg kell említeni, hogy az esetek többségében a problémák nem a törvények, hanem értelmezésük és alkalmazásuk kapcsán vetődnek fel. Ha az állam,

amelyhez a kisebbség tartozik, tökéletesen közömbös marad kulturális kérdésekben (ez az eset áll fenn Kanada, az Egyesült Amerikai Államok stb. kapcsán), nem merülnek fel problémák. Ám azokban az államokban, amelyeket olyan politikai csoportok igazgatnak, amelyek féltékenyen ügyelnek a többségi nemzet előjogaira, a kisebbségek kulturális megnyilvánulásai azzal a kockázattal járnak, hogy az állam egységének akadályozóiként értelmezik őket. Noha a törvények liberális szellemben íródtak, mindig fennáll a restriktív értelmezés lehetősége az állam nevében. Ez történik mind Szlovákiában, mind Romániában, mind pedig Szerbiában, mivel olyan elitek jutottak hatalomra, amelyek nem szilárdították meg kellőképpen hatalmukat, ezért rettegnek a kisebbségek engedetlenségétől.

Ami a politikai programokat illeti, a kisebbségi elképzeléseket nem fogalmazták meg mindig a legvilágosabban: először is azért, mert a politikai légkör nem kedvező rájuk nézve, másodszor azért, mert az érdekek nincsenek összeegyeztetve az igényekkel. Vannak olyan kisebbségek, amelyek adminisztratív autonómia megvalósítására törekszenek, mások a személyi kulturális autonómiát igénylik (a vajdasági magyarok), némely kisebbségek pedig az elvontság szintjén vonzó, azonban a gyakorlatban alkalmazhatatlan elképzeléseket támogatnak: ez az igény arra vonatkozik, hogy a kisebbséget ismerjék el mint „társnemzetet az állam keretén belül". Ezt az elképzelést a Romániai Magyar Demokrata Szövetség egy frakciója fogalmazta meg. Amint várható volt is, ezt az elképzelést a romániai uralkodó politikai csoportok erőteljesen visszautasították, azzal érvelve, hogy nem lenne célszerű átlényegíteni a román nemzetállamot (amely az 1991-ben módosított alkotmány szerint egységes) multinacionális állammá.

Ehelyütt a probléma lényegét érintettük, ha figyelembe vesszük, hogy Közép- és Kelet-Európa államainak többsége multinacionális. Bizonyos, hogy a határrendezések, valamint a háború utáni kilakoltatások (nem beszélve a háború folyamán elkövetett genocídiumokrol) hozzájárultak az etnikai térkép egyszerűsödéséhez a dunai és a balkáni régióban csakúgy, mint Lengyelországban, de mindez nem változtatja meg a tényt, hogy itt etnikailag egyetlen nemzetállam sem százszázalékosan tiszta. A nehézség abból a tényből adódik, hogy a régió valamennyi közössége nemzetállam megteremtésére törekszik. Ez a probléma kifejezetten politikai jellegű abban az értelemben, hogy a hatalom felosztására vonatkozik.

Még egy mozzanat bonyolítja azon kisebbségek helyzetét, amelyekről itt szó esik: a történelmi viszonyok. Ha az együttélés az etnikai közösségek közötti összeütközések és ellenségeskedések után következett be, akkor figyelembe kell vennünk nemcsak a jelenlegi, hanem a múltban rosszul szabályozott konfliktusokból eredő nehézségeket is. Pontosabban, a frusztrációk, így a kisebbségként létező többség frusztrációja abból a tényből fakad, hogy a múltat nem birtokolja teljességében. Mindenki arra törekszik, hogy az általa lakott terület ne csupán a jelenben megvalósuló tulajdon tárgyát képezze, hanem egyúttal egy olyan tisztázott történelmi

jog vonatkozási közege legyen, amelyet senki nem vitathat el tőle. Azonban a múltat illetően a hatalmat megzavarja a Másik jelenléte, mert létezése arra emlékeztet, hogy a történelemre vonatkozó jogok megosztottak. Tehát, ez a múlt rekonstrukciójára irányuló törekvés úgy történik, mintha a Másik nem létezne, vagy úgy, mintha olyan elenyésző, illetve negatív szerepet játszana, amely elévültté tenne minden jövőre vonatkozó jogot. A múltra irányuló monopolizmus és manicheizmus transzformálja Boszniában és Moldovában a szomszédokat kiirtandó kutyákká. Egy hatékony antinacionalista pedagógiának azzal kell kezdődnie, hogy visszaállítja a történelem igazságát úgy, hogy kiiktatja azt a történelem-fikciót, amely a Másikat a Rossz ügynökének minősíti. Milyen remények léteznek a balkáni békére, ha a szerbek szemében minden horvát usztasa?

A probléma súlyosságát jól érzékeltette a Jugoszlávia dezintegrációját követően az Európai Közösség által létrehozott döntőbíróság tevékenységének sikertelensége. A Badinter-bizottság, miután meghallgatta az érintett feleket, megkísérelte meghatározni azokat a jogi elveket, amelyek megoldották volna igényeiket. Többek között javasolta, hogy a kisebbségek szabadon használhassák a nemzeti jelképeket. (Példának okáért, e javaslata alapján a horvátországi szerbek használhatták volna a szerb nemzeti zászlót.) Ebben az indítványban jóakarat rejlik, amely nem számol azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos értelemben minden konfliktus a zászló használatából származik. A hatalom birtokosai számára ezen új nemzetek kereteiben kiemelt fontossággal bír, hogy csupán az ő nemzeti szimbólumaik legyenek használhatók, mert felfogásuk szerint, ellenkező esetben döntő módon megkérdőjeleződne a szuverenitás és a függetlenség. A nyúlványkisebbségeket oltalmazó állammal, az anyanemzettel szemben mindig fennáll valamilyen elégedetlenség, mert különféle ügyekbe avatkozik be a kisebbség védelmének céljából. Például, a román doktrína úgy értékeli, hogy Magyarország nem rendelkezik semmilyen joggal a romániai magyar kisebbség ügyeit illetően, s szerinte már a nyilvánossá stilizált gondoskodás, legyen az a budapesti sajtóban történő vagy a magyar állam szóvivője általi fellépés, biztos jele annak, hogy fennáll a romániai helyzet destabilizálására irányuló törekvés, hovatovább fennáll a gyanú, hogy rövidebb vagy hosszabb lejáratú agresszív törekvésekről van szó. Ugyanez történik Belgrádban is, amikor Tiranát irredenta igényekkel vádolják a kosovói albánok iránti érdeklődése miatt.

Olyan problémákkal állunk szemben, amelyeket európai és nemzetközi intézmények keretén belül kell megvitatni. A priori, a nemzetközi jog nem tiltja egyetlen államnak sem, hogy érdeklődjön egy olyan közösség iránt, amely a szomszédos állam területén él. Íme egy példa: az olaszországi tiroli kisebbség, azaz a Felső-Adige-probléma kapcsán szerződést kötött Ausztria és Olaszország. Távol attól, hogy visszautasítsa az osztrák beleszólási jogot, Olaszország elfogadta, hogy egy hosszú kísérleti szakaszban, amely több mint három évtizedig tart, Ausztria beleszóljon azokba a döntésekbe, amelyek a Felső-Adige Autonóm Tartomány helyzetét szabá-

lyozzák. Ez az időszak 1992-ben lejár, amikor Ausztria ünnepélyesen kinyilvánítja, hogy a problémát definitíve megoldották – ez pedig azt jelenti, hogy véget ér mind a vitás kérdések rendezésének, mind a beleszólási gyakorlatnak az ideje. Ehelyütt azonban meg kell említenünk, hogy a kelet-európai államok és a közvélemény nem készült fel ilyen modellek alkalmazására. Ugyancsak itt jegyezzük meg, hogy a Monarchia magára vállalt bizonyos számú kötelezettséget kisebbségeit illetően, és hogy a Nemzetek Szövetsége is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Mégis, az említett döntőbírósági vonatkozásokban gyakorta az „anya-haza" (terminológiánk szerint) lép fel nemzetrészei érdekében azon állammal szemben, amelyet azzal vádol, hogy nem tesz eleget kötelezettségeinek a kisebbségi jogok terén, különösképpen akkor, ha a problémákat nem tudták megoldani a bilaterális megegyezésekben.

Egy bizonyos: a szóban forgó kérdések nem oldhatók meg sem bilaterális kapcsolatok, sem kizárólag nemzeti keretek között. Mindenképpen a nemzetközi közösség beavatkozása szükségeltetik ahhoz, hogy meghaladjuk az ellenségeskedő vádaskodásokból és igényekből eredő problémákat. Az államoknak érdekében áll, hogy döntésük a nemzetközi igazságszolgáltatás szempontjából a legmegfelelőbb legyen. Nemcsak igazságosnak és jóakaratúnak, hanem hatékonynak és cselekvésre serkentőnek is kell lennie, hogy a jog minden eszközével megakadályozza a kisebbségek elsorvadását.

Franciából fordította: Losoncz Alpár

Rezime

Kako regulisati probleme manjina Srednje i Istočne Evrope?

Autor polazi od toga da se može govoriti o sledećim tipovima manjine: 1. etno-kulturno izolirane manjine; 2. manjine koje predstavljaju produžetak jedne susedne nacije; 3. transnacionalne manjine. Svaki tip manjine zavrednuje posebnu pažnju jer poseduje specifične atribute. Pri tome treba uzeti u obzir ne samo kvantitativne pokazatelje, kao što je napr. broj pripadnika dotične manjine, nego i celokupnost etničkog entiteta. Članak tematizuje i teorijski i na praktičnim primerima teškoće sa kojima se susreće praksa regulisanja problema manjina, odnosno, strategija koja u Srednjoj i Istočnoj Evropi pokušava uskladiti građanske i etničke reperne okvire (administrativna komunikacija, uprava, lokalna samouprava, multikulturalnost). Autor posebno govori o mogućnostima i formama participacije države matice u produkciji života manjine – produžetka u sklopu neke druge države. Ova pitanja se ne mogu rešiti ni u okviru bilateralnih ni u okviru isključivo nacionalnih formi. Neophodna je angažovana međunarodna intervencija u pogledu uspostavljanja takvih pravosudnih organa koji nisu samo dobronamerni i pravedni nego i efikasni.

Summary

How to Regulate the Problems of Minorities in Central and Eastern Europe?

The author starts out by defining the different types of minorities: 1. ethno-culturally isolated minorities 2. minorities which are an extension of a neighbouring nation 3. trans-national minorities. Each type requires special attention since it has unique attributes. One has to take into account not only the quantitative features, for instane, the number of the minority group, but also the integrity of the ethnic entity as well. The article discusses, theoretically and using practical examples, the difficulties met in the practice of regulating the problems of minorities, that is the strategy which attempts to coordinate the civil and ethnic bounderies in Eastern and Central Europe (administrative, communication, government, local self-management, multiple cultures). The author also writes about the ways and forms in which the mother country can participate in the production of life of the extended minorities within a different country. These problems cannot be solved bilaterally or within entirely national forms. International engagement is inevitable when setting up legal instrituions which are going to be not only benevolent but also efficient.

Mirnics Károly

A NEMZETI KISEBBSÉGEK POLITIKAI ALANYISÁGA ÉS A SZUVERENITÁSOK FOGALMÁNAK VÁLSÁGA

„Tény, hogy a valamikori Jugoszlávia népei még mindig nem utasították el a méregpoharat, amelylyel vezetőik traktálják őket.
Ha egyszer megteszik, képesek lesznek arra, hogy a demokratikus Európával együtt bekapcsolódjanak az integrációs folyamatba, amely elavulttá teszi a szuverenitás hagyományos képzetét, és hangsúlyozza a kisebbségek érdekét az egész földrészen."

(Lawrence Eagleburger)

Bevezető

A volt szocialista országokban a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak „látszat"-érdekképviselete volt. A választott és kinevezett érdekképviseleti testületeket, végrehajtó szerveket és vezetőket a többségi nép kizárólagos politikai akaratának megfelelően választották meg vagy nevezték ki. Ebbe a kisebbségeknek nem volt és nem lehetett még csak beleszólásuk sem. A magyar vagy más kisebbséget képviselő magyar, illetve nem-magyar vezetők és politikusok kizárólag a többségi népnek tartoztak felelősséggel, saját etnikumukkal szemben pedig a többségi nép akaratának végrehajtóiként szerepeltek. A látszat-érdekképviselet nem ad politikai alanyiságot a gyakorlójának. Csak a tényleges politikai alany rendelkezik igazi érdekképviselettel és ennek minden jogi intézményével. Ilyen értelemben a magyarságnak mint kisebbségnek nem volt politikai alanyisága. A veszélyeztetettségét, az eltűnését célzó intézkedéseket nem vétózhatta meg; nem mondhatott nemet, hanem mindig a tetszését kellett kifejeznie. Eltűnése így biztosítottnak látszott.

Az úgynevezett szocialista államszövetségek felbomlásával visszakerült a politikai joggyakorlatba a nemzet önrendelkezésének (szuverenitásának) elsőbbségi elve az állam szuverenitásával szemben. Egyetlen utódállam sem akarja, hogy nemzeti kisebbségei legyenek! A nemzetek önrendelkezésének (szuverenitásának) megvalósítása azonban homlokegyenest ellen-

kezik az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet által elfogadott záróokmányokkal. A szocialista államszövetségek tagköztársaságai, a nemzeti szuverenitásnak az állam szuverenitásával szembeni elsőbbségére hivatkozva, nem átallnak hódító háborút kezdeményezni egymás ellen. Ez történik ma a volt Jugoszlávia területén. Nyilvánvaló tehát, hogy válságban van a nemzetek szuverenitásának korlátlan és osztatlan elsőbbségéről szóló elv csakúgy, mint ahogy válságba kerül általa az illető államok szuverenitása is.

A mai kelet-európai politikai helyzet sokkal rosszabb, mint 20–25 évvel ezelőtt. Akkor legalább voltak biztató jelek és új viszonyok kialakítására törekvő szándékok.

Új államjogi és állampolitikai fogalmakra van szükség, mert különben a kelet-európai országok letérnek a fejlődés útjáról, és eltorlaszolják maguk elől a kilátásokat, a távlatot. E tekintetben a nemzeti kisebbségek vissza kell hogy kapják „régi" szerepüket, s nem szabad, hogy a nemzetközi viszonyok megrontóivá váljanak, hanem a kölcsönös együttműködés szorgalmazóivá kell lenniük.

A nemzetállamokban az állam korlátlan és osztatlan szuverenitását egy nemzet gyakorolja, következésképp a nemzeti kisebbségek az államalkotó nemzet „tulajdonát" képezik. Bonyolultabb a helyzet az államszövetségekben, amelyeket több uralkodó nemzet társulásával hoztak létre. Más államokhoz való viszonyulásukban ezekben is a korlátlan és osztatlan szuverenitás elvéhez igazodtak. A tagállamok (az uralkodó nemzetek) azonban egymás között a korlátozott és osztott szuverenitás elvét alkalmazták. Ugyanakkor ha az államszövetségekben voltak nemzeti kisebbségek, azok az államszövetség, nem pedig a tagállamok „tulajdonát" képezték, illetve képezik. Úgy is viszonyultak hozzájuk, mint amelyek kezdettől fogva az államszövetség tulajdonai. Az államszövetségek fölbomlásával azonban ez a „tulajdonjog" ismét visszaszáll a tagállamokra, amelyek gyakorolják, illetve gyakorolni akarják a korlátlan és osztatlan állami szuverenitásukat, illetve nemzeti szuverenitásukat is. Minden esküdözés ellenére az államközi és politikai joggyakorlatban rendkívül nehezen alakul ki az egymásra utaltságnak, a közös megoldáskeresés nélkülözhetetlenségének tudata. A nemzeti önzést ma a kölcsönös együttműködés szükségességéről szóló hangzatos mesék mögé rejtik.

Az osztatlan és korlátlan szuverenitás gyakorlata

Az európai, illetve a nemzetközi jog szentesítette az államhatárokat, az országhatárokat. Voltaképpen arról van szó, hogy tagadja a határok erőszakos módon való megváltoztatását, sőt, megváltoztathatóságát. De ugyan ki egyezne bele a békés úton történő területvesztésbe, határmódosításba? Mi következik ebből a helyzetből a nemzeti kisebbségek számára? A nemzeti kisebbségeket, amelyeket „büntetésből" valamilyen előző törté-

nelmi esemény (általában vesztett háború elszakított az anyanemzetüktől, annak államától, országától, és más ország vagy állam egységes területének a részébe kényszerített, nem illeti meg az önrendelkezési jog. Ha ugyanis az önrendelkezési jogot úgy fogják fel, ahogyan ez a hagyományos jogi fogalomból kötelezően adódik, az önrendelkezés végső fokon magában foglalja az elszakadás (vagy az önkéntes társulás) jogát is. Meg kell állapítanunk, hogy ilyen állampolitikai jogokkal a nemzeti kisebbségek nem rendelkeznek, nem rendelkezhetnek. Meg vannak fosztva az állami szuverenitás jogrendszerétől és politikai intézményrendszerétől, márpedig a szuverenitás egész problematikájában ez foglalja el a központi helyet.

Ha a politikai alanyiság csakis az osztatlan és korlátlan szuverenitás jogintézményeihez és politikai intézményrendszeréhez kötődne, a nemzeti kisebbségeknek nem lehetne még önálló politikai alanyiságuk sem. Elsősorban nemzetközi, külpolitikai értelemben, de belpolitikai vonatkozásban is minimális a lehetőségük megszerzésére. Az oszthatatlan és korlátlan szuverenitásból értelemszerűen következik, hogy az állampolitikai alanyiság annyira elválaszthatatlan a nemzetközi biztonságtól, egy ország uralkodó népének nemzetbiztonságától, hogy ez teljesen kizárja még a legkisebb lehetőségét is a nemzeti kisebbségek bárminemű állampolitikai alanyiságának. Ha az osztatlan és korlátlan szuverenitás jogintézményein nyugvó államban a nemzeti kisebbség állampolitikai alanyiságot akarna elérni, már a követelés első napján gyanússá válna, a másodikon pedig már a szeparatizmus vádjával illetnék. A korlátlan és osztatlan szuverenitás jogintézményein alapuló állam lehet jogállam, de a nemzeti kisebbségeknek sohasem fog politikai alanyiságot juttatni.

Nem feledkezhetünk meg azonban egy másfajta történelmi tapasztalatról. A sztálini kommunista terrorban kialakuló Szovjetunió, később Jugoszlávia és Kína az osztatlan és korlátlan központi állami szuverenitás gyakorlatához tartotta magát, ennek a jogintézményeire és politikai intézményrendszerére épült, mégis létrehozta a benne élő nemzetek és nemzeti kisebbségek számára a szövetségi köztársaságokat, ezek területén az autonómiákat, autonóm körzeteket, területeket stb. Az „igyekezet" a maga nemében lenyűgöző és páratlan volt az eddigi történelem folyamán. Miért hat ilyennek? Mindenekelőtt azért, mert mintha arra engedne következtetni, hogy az ilyen államszövetségben valóban minden nép és nemzeti kisebbség gyakorolhatta a maga kollektív jogait. Miként lehetséges, hogy egy államszövetség az osztatlan és korlátlan állami szuverenitás jogi intézményein nyugszik, ugyanakkor minden nemzete és nemzetisége élhet a maga kollektív jogaival – politikai alanyiságával? Nem fából vaskarika ez?

Ma már tudjuk, hogy nagyon leértékeltük a szovjet jogrendszerben meglévő konföderációs megoldásokat. Márpedig nélkülük ez az államszövetség is ugyanúgy robbant volna szét, felbomlása ugyanolyan ellenőrizhetetlenné és kezelhetetlenné vált volna, mint a jugoszláv államszövetségé. Ma már nem kétséges számunkra, hogy a fenti kérdésre

a feleletet éppen napjainkban adja meg a volt Szovjetunió és a volt Jugoszlávia szétesése. Ennek értelmében a terroron alapuló rendszer egész területén akarta gyakorolni az osztatlan és korlátlan állami szuverenitás valamennyi jogintézményét. Ez azonban voltaképpen sohasem sikerülhetett neki, mert ha sikerül, ezek a társadalmak nem bomlottak volna fel egykönnyen, hanem tovább fejlődtek volna abban az irányban, mint az Amerikai Egyesült Államok államszövetsége. Így elejét vehették volna, hogy a véres megoldás felé sodródjanak. Minden bizonnyal újra kell tehát írni a Szovjetunió történetét is, méltányolni kell a konföderatív elemek jelenlétét, ami megkímélte ezt az államszövetséget attól, hogy nagy gyötrelmek árán és véres megoldásoktól terhelten esse szét. Nemcsak a terror következményeit, továbbá a korlátlan és osztatlan szuverenitási törekvéseket kell számba venni, hanem a konföderatív megoldásokat is, amelyek a szovjet államban nagyobb mértékben voltak jelen, mint a jugoszlávban. Az történhetett ugyanis, hogy a központi törekvéseket évtizedeken át kijátszották, s ezek rendre meghiúsulhattak az egész jogrendszerben és politikai intézményrendszerben. Helyettük egyre jobban erősödtek a konföderációs megoldások.

Ha az osztatlan és korlátlan állami szuverenitás jogintézményének gyakorlása kizárja a nemzeti kisebbségek politikai alanyiságát, vajon milyen jellegű az a politikai rendszer, amely valamilyen formában lehetővé tenné?

A nemzeti kisebbség politikai alanyisága olyan fogalom, amelyet nehéz meghatározni, bár feltételezhető, hogy megnyilvánulása és kinyilváníthatósága nélkül a nemzeti kisebbség mint politikai közösség nem létezhet. A nemzeti kisebbség esetében a politikai alanyiság fogalmába, kifejezhetőségébe beleértendők értékek és tudatosság is. Ebből következően el kell jutni azoknak az értékeknek a megnevezéséig, amelyek velejárói, de azt is meg kell állapítani, mikor beszélhetünk a nemzeti kisebbségek esetében is politikai alanyiságról, és mely tényezők tagadják meglétét. Bizonyos, hogy a politikai alanyiság kifejezhetőségének szükségét nem minden etnikai csoport érzi egyformán, aminthogy egy és ugyanazon etnikai csoport sem igényli mindig azonos módon a különböző államformákban. Például Vajdaságban másként tekint erre a problémára a magyar, a román, a ruszin vagy a szlovák népcsoport. A titói „aranykorszakban" a magyar kisebbséget sem foglalkoztatta a politikai alanyiság, ezzel szemben ma a közéletet valamennyire is követő minden magyarban kialakult ez a szükséglet. A titói korszakban, bár uralkodó népnek számított, a vajdasági horvátságnak mégsem jutott eszébe, hogy jelentőséget tulajdonítson neki (jóllehet tudta, hogy a politikai közélet minden szintjén a szerbek viszik a szót); de ma mint kisebbség úgyszintén nagyon ragaszkodik hozzá, jelentőséget, értéket képvisel számára a politikai alanyiság.

A politikai alanyiságban alapvető értéknek számít, hogy felszínre hozta a közösségi életre való törekvést minden téren, az egymással kapcsolatba

lépés igényét, a kölcsönhatás nélkülözhetetlenségét mindenütt, ahol egy nemzeti kisebbség tagjai élnek; a nemzeti kisebbség „együtt akar élni", egy közéletet akar kialakítani; törődik a megmaradásának anyagi és szellemi feltételeivel, ez az érzés tudatosodik benne. Érzelmi jelentőséggel bír a kisebbség bármely tagja számára, hogy mi történik közösségével, annak közelebbi és távolabbi részeivel. A totalitárius titói rendszerben senki semmit nem érzett kisebbségi közössége mint egész iránt; kizárólag a többségi közösség felé fordult, és az ott történteknek tulajdonított közéleti, politikai értéket és jelentőséget; a saját kisebbségi sorsát púpnak érezte a többségi közösség hátán; úgy fogta fel, hogy sorsa amannak a természetes velejárója. Ezzel ellentétes a mostani állapotból táplálkozó érzés: a kisebbség féltékenyen ragaszkodik önmaga értékeihez, vagyis közösségi kapcsolataihoz és a területéhez is, amelyen él s magát megmaradva látni szeretné. A „megmaradni a jövőben is" olyan érték, amely egyszeriben kiegyenlíti törekvéseiben a többségi közösséggel. Például amikor az ellen tiltakozik, hogy lakott területén állami utasításra újabb betelepítéseket végezzenek, és ezzel lehetetlenné tegyék a még megmaradt vagy nagy kínnal megőrzött és kialakított, úgy-ahogy a többségi közösséghez is alkalmazkodott kis közösségi kapcsolatait, minden bizonnyal egy számára közéleti, politikai értékhez ragaszkodik; a „mi is maradjunk meg" értékéhez.

Mi az, ami még értéket képvisel a nemzeti kisebbség politikai alanyiságában? Minden homogenizáló törekvése ellenére, az előző titóista korszaknak nem sikerült teljesen eltüntetnie, még a botcsinálta „nemzetek és nemzetiségek testvérisége-egysége" által sem, a kisebbség „másságának" politikai értékeit, sem a hozzájuk kapcsolódó közösségi érzéseket. Egy egész korszak akarta bebizonyítani, hogy a nemzeti kisebbségeknek csak a nyelvük más, és semmi egyébben nem különböznek. Egy egész korszak akarta elaltatni és kiölni belőlük a „másság" sokszínű valóságát: azt, hogy nemcsak az anyanyelvük más, de a kultúrájuk, a hitviláguk, a közösségi szellemük, az érzelemviláguk, a gondolkodásuk, a munkakultúrájuk is és még sok minden. Ezek olyan értékek, amelyek megjelennek a nemzeti kisebbség politikai alanyiságának mindennapi és távolabbi céljaiban. Ezekhez egyszeriben ismét közösségi érzések és politikai törekvések társulnak.

A nemzeti kisebbség nem rendelkezik saját jogrendszerrel és politikai intézményekkel – saját maga alkotta állammal. Ha nem így lenne, nem volna nemzeti kisebbség egy más nemzet államának területén, hanem maga is nemzetnek minősülne. Mivel nincs állama, nincs „területi egységhez" és függetlenséghez való joga sem. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a vajdasági magyarság most, napjainkban is tiltakozik etnikai terének „felhígítása", az erőszakos majorizáció, az elrendelt betelepítések ellen stb. Kiáll az önrendelkezés formái mellett. Ez azt jelenti, hogy kisebbségi léte önmagában politikai érték. Mindez arra utal, hogy nincs merev elkülönülés, mély szakadék egy nemzet és nemzeti kisebbség politikai törekvései

között. Vannak átmenetek, léteznek a különállóságnak változatai, de nagyon sok bennük a közös politikai vonás.

Korunkban az egyik legnagyobb, most érlelődő politikai felismerés az lesz, hogy nincs abszolút állami függetlenség, s hogy az államok függetlensége nagyon relatív, mert egyre jobban erősödik egymásra utaltságuk tudata. A nemzetközi és államközi gyakorlatban nincs abszolút döntési szabadság és viselkedési önkény. Jóllehet nincs merev elkülönülés a nemzeti és kisebbségi törekvések értékei között, korunkban mégis nagyon késik az a felismerés, hogy semmilyen politikai szempontból nem üdvözítő ennek tagadása. Elsősorban nem jó az államok, országok és nemzetek akadálytalan kölcsönös együttműködése és közeledése, továbbá az egymásra utaltság tudatának teljes kibontakoztatása szempontjából. Másodsorban, miért lennének, ha nem muszáj, a nemzeti kisebbségek a viszály almája? Ennek a felismerésnek a késése azt vonja magával, hogy az uralkodó nemzet a kisebbségeket továbbra is állami tulajdonnak, a maga tulajdonának tekinti, holott ugyanakkor a kisebbség anyanemzetét nem tekinti annak. Ebben nagy jogpolitikai ellentmondás rejlik. Ma már csak egy értelemben nincs korlátozva az államok önállósága: abban, hogy döntéshozatalukban nem engednek az erőszakos befolyásnak, az idegen ráhatásnak, az ellenük irányuló nyomásnak, egyáltalán az erőszaknak. Minden más tekintetben nagyon is korlátozott a döntéshozataluk. Ilyen értelemben helyzetük mintha alig különbözne a hozzájuk viszonyuló nemzeti kisebbségekétől.

Közismert, hogy az afrikai törzsek még gondolatban sem voltak képesek és hajlandók az egymás közötti megegyezésre. Inkább választották és választják még ma is talán a vég nélküli egymás közötti harc távlatát. Ellenben belenyugodtak a felettük kiterebélyesedő gyarmati elnyomásba, mint a legkisebb rosszba. Inkább nagy engedményekre voltak képesek a gyarmatosítóval szemben, mint a legkisebb engedményre egymás iránt. Indiában is inkább közösen vállalták az angol nyelvet a középiskolai és egyetemi oktatásban, a közigazgatásban, mintsem alábbhagytak volna a törzsi ellenségeskedéssel. Nemigen valószínű, hogy térségünkben bármi is rákényszeríthetné az uralkodó nemzeteket arra, hogy engedményekre legyenek képesek a magyar és más kisebbségekkel szemben, ha ezeket a kisebbségek anyanemzete kényszerítené ki bármi módon is. A kisebbségek egyetlen reménye az európai nemzetek közötti megegyezés lehet. Ebben az értelemben először született olyan dokumentumjavaslat, amelyben megfogalmazódott az a felismerés, hogy nagyfokú rokonság van minden kisebbségi politikai törekvésnek, illetve az államalkotó nemzetek törekvéseinek értékei között. A különbségeket megfelelő módon igyekszik kibékíteni. Ez a nemzetközi okmány ma mint a lord Carrington által kidolgozott javaslat szerepel a nemzetközi jogban. Ennek a dokumentumjavaslatnak az alapja a következő: mivel a volt jugoszláv térségben élő nemzeti kisebbségeknek nincs joguk önálló állam alkotására vagy más államhoz való társulásukra, nincs joguk az egyoldalúan általuk

kinyilvánított elszakadásra sem. Ellenben éppen ezért jogot formálhatnak az autonómia minden formájára: a személyi elven alapulóra csakúgy, mint a helyi önkormányzatra és a területi (körzeti) autonómiára külön-külön és együttvéve is. Joguk van a politikai alanyiságra, amely számos közjogi testületben nyilvánulhat meg. Ha az állami szuverenitás központi magva az önálló döntéshozatal, a kisebbségi kérdés rendezéséről szóló Carrington-javaslat a nemzeti kisebbségeket bevonja minden őket közvetlenül vagy közvetve érintő döntési folyamat előkészítésébe, a döntés meghozatalába és végrehajtásának ellenőrzésébe. Ez már minőségi gyarapodás minden itt tapasztalható előző politikai gyakorlattal szemben, mert nem az osztatlan és korlátlan szuverenitás elvén alapul, hanem éppen ezzel szemben. A döntések ellenőrzését intézményesen (garanciálisan) hármas tagolásúvá teszi. Mindenki felelős tényező a döntésmeghozatal folyamatában: a nemzeti kisebbség, az anyaországa (anyanemzete) és a befogadó állam (a befogadó nemzet).

Új jogpolitikai minőséggel állunk tehát szemben. Mint ahogyan számos megoldásban, például környezetvédelmi vagy gyártástechnikai eljárásban, ugyanígy – a politikai jog történetében először – a befogadó állam a kisebbségi kérdés megoldásában is, a nemzetközi közösség javaslatára önként korlátozza állami és nemzeti szuverenitását a kisebbségek viszonylatában. Ezért cserébe a kisebbség anyanemzetének a jóindulatát kapja abban a formában, hogy az lemond az erőszakos határmódosításról, agresszív pretenziókról, annexiós törekvésekről stb. A kisebbségek részéről cserébe kapja a tényleges lojalitást, otthon-érzetét abban az országban, ahol élnek. Természetes, hogy rendkívül nehéz jogi feladat egy olyan kódex, joggyűjtemény összeállítása, amely felismeri, előkészíti, részletesen kidolgozza és szabályozza a nemzeti kisebbség megmaradására és további fejlődésére vonatkozó normákat. Aránylag könnyű meghatározni azokat a jogokat, amelyek közvetlenül hatnak a jelenlegi állapotra. Annál nehezebb felismerni és normákká lényegíteni azokat, amelyek közvetve befolyásolják a kisebbségek jövőjét. Ilyen joggyűjtemény a mai nemzetközi jogban még nincs, de egyre közeledünk a kimunkálásához. Nyilvánvaló az is, hogy a jugoszláviai és valamennyi kelet-európai esemény, melynek folytán újabb milliós tömegek kerültek kisebbségi sorsba, elégtelenné teszi a már eddig ismert kisebbségi kérdésekkel, jogokkal érintkező megoldásokat; mindenekelőtt a megoldások politikai alapjait. Meg kell hogy újuljon a nemzetközi jog valamennyi kisebbségvédelmi vonatkozása. Nyilvánvaló a konzervativizmus és a nagy lemaradás ezen a téren. Márpedig ez fegyvert ad a mai kelet-európai nacionalista politikusok kezébe olyan értelemben, hogy mindig hivatkozhatnak a nemzetközi jog vívmányként értelmezett gyengeségeire. E gyengeségeket, joghézagokat megfellebbezhetetlen nemzetközi jogi standardoknak és normáknak kiáltják ki, s e lehetőséggel élve folytatják elnemzetlenítő politikájukat, erősítik a nacionalizmust, az uralkodó nemzet pozícióit, leplezetlenül-leplezve tényekednek tovább a kisebbségek erőszakos asszimilálásán. Ebből is egyértelműen kiviláglik, a

kisebbségi joghelyzet nem tekinthető kizárólag egy állam belügyének, csak az abszolút szuverenitás doktrínájának jogi képviselői foghatják fel így.

Évtizedeken át ezen a síkon mozgott a kommunista uralkodó pártok gyakorlata is, csak más irányban: az államnemzet fantazmagóriájának irányában. A politikusok most ezen a síkon tovább haladva akarják erősíteni a nemzetállam gyakorlatát az abszolút szuverenitás jogi doktrínájának élesztgetésével. Az abszolút szuverenitás politikai hívei nem válhattak mássá, mint nacionalistákká. A kisebbségi jogállás kizárólag belügyként való kezelése egyszer már hozzájárult egy világháború kirobbantásához, manapság pedig a jugoszláviai és kelet-európai folyamatok szinte teljes kezelhetetlenségét, teljes ellenőrizhetetlenségét vonja magával. A jugoszláv jogászok és politikusok protagonisták voltak abban, hogy a kisebbségi kérdést kizárólag állami belügyként kezelték. Eszmefuttatásukban és jogi elméleteikben szinte mindig azt bizonygatták, hogy amenynyiben a kisebbségi kérdés felvetése nem állami belügy volna, akkor a korlátozott állami szuverenitásról szóló Brezsnyev-doktrína nyerne elismerést.

A megoldatlan kisebbségi problémák és a nagyhatalmi szovjet aspirációk eseményei mindig egybeestek. Ez kitűnő alkalmat adott a kártyák újbóli és újbóli megkeveréséhez, a politikai és jogi manipulációhoz. Mintha a nagyhatalmi ambíciókból meghirdetett korlátozott szuverenitásról szóló jogi doktrína (amely a katonai terjeszkedés álmainak jogi kiszolgálása volt) azonos lett volna azzal a közös igényből fakadó korlátozott szuverenitással, amely nem más, mint a kölcsönösen megállapított vagy a nemzetközi jog alapján működő mechanizmus. A jugoszláv jogászoknak és politikusoknak a mai napig mindig kapóra jött a Brezsnyev-doktrína, mert ennek tagadásával egyszersmind tagadhatták a kisebbségi kérdés létjogosultságát, a korlátozott szuverenitás elvén való megoldását. Csakhogy a Brezsnyev-doktrína tagadásával ők maguk is helyet adtak egy doktrínának: a kisebbségek „jogos", kizárólag általuk jogszabályzott bekebelésének. A Brezsnyev-doktrína a határon túli befolyást kiszolgáló imperialista, birodalmi, a szovjet terjeszkedést megindokló elmélet volt; a jugoszláv gyakorlat a nemzetiségi kérdés megoldásában a „belső imperializmust" szolgálta: az idő múlását kivárva a jugoszláv államnemzetet akarta volna kialakítani. A kommunista vezetők ehhez olyan következetesen tartották magukat, hogy nemcsak a nemzeti kisebbségeknek, de még az államot alkotó nemzetnek sem engedték meg soha, hogy érdeklődjenek a köztársasági határokon túl élő saját szórványaik iránt (Šuvar-doktrína ennek szükségtelenségéről). Ehelyett minden köztársaságban a párthitet terjesztették. Ez egy álmokba burkolt illúzió az új jugoszláv államnemzet megteremtéséről (új formában, új logikai-ideológiai kontextusban ugyanezt terjeszti ma Milan Panić is).

De lássuk, mi a mostani szerb vezető, Slobodan Milošević kisebbségi politikájának jogfilozófiai alapja. Amikor Szerbiáról van szó, lévén a tartományok földrajzi fogalommá változtatásával az „egységes Szerbia"

megalkotója, következetesen az osztatlan és korlátlan szuverenitás doktrínájának talaján áll. Szerinte Szerbia és a szerb nemzet tudja, mi a jó a kisebbségeknek, ergo Szerbia és a szerb nemzet kizárólagos joga a kisebbségi kérdés rendezése. De amikor arról van szó, hogyan rendezik majd a határon túli szerb kisebbségek helyzetét, teljes mértékben a korlátozott szuverenitás elméletének követője: a szerb kisebbséget valamennyi jugoszláv utódállamban továbbra is államalkotó nemzetnek akarja látni. Mivel a szerbiai állampolitikát illetően az abszolút szuverenitás híve (a szerb nemzet szuverenitását a polgárok államának szuverenitása mögé bújtatja), tőle semmilyen megoldás nem remélhető a kisebbségi kérdés megoldása tekintetében. Milošević nemcsak az államközi megoldásokat, de a teljes nemzetközi jogrendből eredő megoldásokat is rendre vissza fogja utasítani. Azzal, hogy ő kezdeményezte 1989-es szerb alkotmányt, látszólag tagadja a szerb nemzet szuverenitását, mert a polgári szuverenitást tette meg a többnemzetiségű állam alapjává, de ettől még nem fog megszűnni a szerb nemzet dominanciája, és a kisebbségek még nem nyernek politikai alanyiságot a polgári szuverenitás alapján. Felcserélheti a szerb nemzet szuverenitását a polgárok szuverenitásával és fordítva. Az alkotmány így is, úgy is de facto és de jure az abszolút, osztatlan és korlátlan állami szuverenitás alapján nyugszik, s mint olyan a kisebbségektől megtagad minden politikai alanyiságot magában az államszerkezet kialakításában és működésében, a jogi intézmények hálózatában és rendszerében.

A politikai és jogrendszer azonban e tekintetben sem következetes. Például megengedi polgárainak, hogy ne csak polgári érdekeik, hanem kizárólag nemzeti hovatartozásuk szerint is szervezkedjenek. Sőt, továbbmegy, hiszen az érvényben lévő választási törvénynek megfelelően a polgárok képviselői nemzeti pártokba és közösségekbe szerveződve is bejuthatnak a parlamentbe (például tudjuk, hogy a VMDK képviselői nem mint polgári érdekeltségű szervezetnek, hanem mint nemzetiségi alapon szerveződő közösségnek a jelöltjei kerültek be a törvényhozásba). A készülő választási törvény ezt még inkább lehetővé teszi. Ez pedig homlokegyenest ellentétes az alkotmányban foglalt polgári eleven alapuló osztatlan és korlátlan szuverenitással.

A fenti fejtegetéssel arra kívántunk rámutatni, hogy milyen logikai bukfenceket tesz és milyen ellentmondásokba keveredik bárki is, aki a kisebbségi kérdést akár az osztatlan és korlátlan polgári, akár a szerb nemzeti szuverenitás alapelvein akarja megoldani. A megoldásra nincs remény, mint ahogy arra sincs, hogy az ilyen hozzáállás politikai eredménynyel kekecsegtet. Nem lehet megmaradni az osztatlan állami szuverenitás elvén sem a kisebbségi kérdés rendezésében, mert az ilyen állami értékrend sérti a kisebbség anyanemzetének érdekeit, amennyiben közvetlenül okozója lehet a kisebbség teljes eltűnésének. Egyetlen kisebbséget érintő megoldás hatása sem korlátozódik csupán a kisebbség-befogadó állam területére. Nem tartható fenn olyan állami értékrend, amelyben az állami

érdek csupán az uralkodó nemzet kielégítését szolgálja, és a kisebbség ennek az érdekkielégítésnek a tárgya.

Az 1974-ben elfogadott Tito–Kardelj-féle szövetségi, köztársasági és tartományi alkotmányok a nemzetek és a nemzetiségek „társult", osztott szuverenitásán alapultak. Az államalkotó nemzeteket megillető elszakadási jog, a belügy, a hadügy, a külügy kivételével a nemzetek és nemzetiségek politikai alanyiságát minden más tekintetben „társították". Tény, hogy ez a jogrend a mainál több jogot biztosított a kisebbségeknek, de a nemzeti kisebbségekből nemzetiséget csinált, s társításukkal elvette a jövőjüket. A miloševići–jovići szerb alkotmány ennél tovább megy, és nemcsak a jövőt, hanem a jelent is el akarja tőlük venni. A „társított szuverenitás" mint a nemzetek és nemzetiségek érdekeinek és jogainak az egyensúlyban tartása, közös kifejezése csak látszólagos volt. Voltaképpen de facto az államalkotó nemzetek diktálták az általuk kívánatos érdekegyensúlyt. A nemzetiségeknek ehhez csak igazodniuk kellett. A diktált jogi szubjektum azonban nem más, mint jogi objektum, amely ebben az esetben igazolja a másiknak a nemzeti akaratát. A diktált jogi szubjektum valójában semmit sem fejez ki a kisebbségek jogakaratából. Ellenkezőleg, a legnagyobb nemzet biztonságát volt hivatott szolgálni, de a „birtokos jogának" az elleplezésével. Ugyanakkor a ténylegesen uralkodó, az államalkotó nemzetek, amelyek a kisebbségeknek a „társított" szuverenitás elve alapján adományozták az alkotmányos jogokat, ezeknek még az alkotmányból eredő érvényesítését is olyan ellenőrzés alá helyezték, amely éppen arról tanúskodott, hogy ők félnek legjobban a jogok megvalósíthatóságától. A diktált jogi szubjektum tehát a valóságban a jogakarat objektumává degradálódott. Az uralkodó kommunista párt a nemzetiségek részéről még a legszégyenlősebben indított kezdeményezésben is voltaképpen az uralkodó nemzeti érdekek veszélyeztetettségét vélte fölfedezni.

Ebben az időszakban a politikai tényezők ugyanannyira féltek a nemzetiségektől, mint ma a többségi lakosság. Pedig látszólag jogilag teljesen rendezték a nemzetiségek helyzetét. Ennek ellenére minden kisebbség által kifejezett akaratra paranoiás választ adtak. A nemzetközi politika területén oly módon biztosították az állam szabad ténykedését a kisebbségekkel szemben, hogy ezek anyanemzetei is valóban teljesen érdektelenekké váltak és nemcsak ilyeneknek mutatkoztak a kisebbségeik sorsa iránt. Még ezt is sikerült elérni! Csakhogy ez sem változtatott a kisebbségi politikai kezdeményezéssel, a jogakarat kinyilvánításával szemben táplált félelmérzeten. Minimális volt a bizalom a kisebbségekkel szemben, pedig enélkül szinte nem lehet élni egy többnemzetiségű államközösségben. A bizalmat bénító gyanakvás váltotta fel az állam részéről. Abszurdumnak tekinthető, hogy a kisebbségek több bizalommal (hiszékenységgel) viszonyultak a párt diktálta államnemzethez, mint a mögötte megbúvó uralkodó nemzetek hozzájuk. A kor jogi normája, ideálja akkor valósult meg igazán, amikor a kisebbség ellenvetés nélkül kiszolgálta az

abszolút államnemzeti hatalmat (a mögötte lévő uralkodó nemzetet), ha önmagát asszimiláló törekvéseket mutatott fel. Ilyen politikai és jogrendszerben tehát szó sem lehetett arról, hogy megvalósulhatott, kimutathatóvá vált volna a nemzetiségek bármilyen politikai alanyisága. Semmilyen saját közjogi intézményhálózatot nem hozhattak létre a társult vagy társított szuverenitás elvén. Hát akkor mivel veszélyeztethette volna a kisebbségek politikai alanyisága ezt az államnemzeti politikai rendszert? Természetesen semmivel. Ám az abszolút hatalom abszolút biztonságra törekszik, ez a képtelen ideálja. Jóllehet tudta, hogy a kisebbségek még gondolatban sem számíthattak semmilyen támogatásra anyaországuk részéről, nem szűnt a gyanakvása. A nemzetiségek de jure be voltak építve egy látszólag „kielégítő" jogrendszerbe. Az uralkodó nemzetek be akarták olvasztani magukba őket, hogy ne féljenek tőlük mint idegenektől. Ez biztosítottnak látszott. A nemzetiségek sem ellenezték a beolvadást! Az állam az uralkodó nemzeteknek ezt az óhaját sokoldalúan és minden további nélkül támogatta, de csak azzal a feltétellel, hogyha maguk is hajlandóságot mutatnak az idő múlására bízott „kölcsönös közeledésre", a testvériség–egység alapján való egymásbamosódásra. Ha e tekintetben a kisebbség politikai alanyisága lassító, fékező tényezőként jelenik meg, minden bizonnyal veszélyeztette volna a rendszer ideális, ideológiai céljait, s ha alanyiságának kinyilvánítása gátat vet az államnemzeti törekvések és az uralkodó nemzetek azonos síkon tartása elé, veszélyt jelenthetett volna az ideológiai célú politika számára. Mert nem a proletár internacionalizmus volt a végső cél, hanem a jugoszláv államnemzet megvalósítása.

Az állami érdek gyakran különbözik a nemzeti érdektől. A titói korszakban azonban nem tért el tőle a kisebbségi kérdésben. Az uralkodó nemzetek potenciális politikai elitje félelmében egérlyukba bújt, annyira tehetetlen és szervezetlen volt. A nemzet „népe", a túlnyomó többségű lakosság egyöntetűen támogatta, vagy legalábbis nem ellenezte a jugoszláv államnemzet kialakulását, sem az ezen ügyködő kommunista rezsim céljait. A nemzetiségek ebbe való bevonása az elképzelés nélkülözhetetlen díszítő eleme volt. A nemzetiség valójában nem rendelkezett funkcionalitással a jogrendszerben, de ha a gyakorlatban funkcionalitást nyer, kikezdhette volna az egész politikai rendszer stabilitását. Ha a jogrendszer alapján soha nem is nyert funkcionalitást, nyert a gyakorlatban. Amikor az albán kisebbség 1980-tól kezdve kinyilvánította politikai alanyiságát, ez nem a jogrendszer alapján ment végbe (bár őket e rendszer döntő többségüknél fogva sokkal jobban szolgálta, mint a többi kisebbséget), hanem annak ellenére. Attól a pillanattól kezdve, hogy a kisebbség politikai alanyisága megmutatkozott, rögtön bomlasztólag hatott az egész államrendre: közelebb hozta az államalkotó nemzeteket egymáshoz, funkcionalizálta rejtett különálló céljaikat és érdekeiket. Ekkor előbújt az egérlyukból a nemzeti elit is.

Ha a titói politikai és jogrendszer nem díszítő elemnek tekinti a kisebbségi kérdést, hanem elismeri a kisebbségek politikai alanyiságát

közjogilag, ha nem helyezi állambiztonsági ellenőrzés alá az alkotmányban is megfogalmazott kisebbségi egyénre vonatkozó összes jogokat – mostani eltűnése sokkal fájdalommentesebb lett volna. A rendszer akkor is letűnt volna (mert képtelen volt a termelőerők fejlesztésére), de nem egy vértengerben úszó etnikai belháború közepette, hanem a gyors kompromisszumok megvalósításának útján. A kommunizmus összeegyeztethetetlen a gyakorlatban a megosztott és korlátolt szuverenitás alapelvével. Nem ismeri el az autochton döntéshozatalt – különösen a nemzeti kérdésben.

A nemzeti kisebbségek politikai alanyiságában rejlő gyengeségek társadalmi okai

A magyar nemzeti kisebbség politikai alanyiságának megnyilatkozását elmarasztaló társadalmi és eszmei tényezők befolyásolják. A magyarság értelmiségét többször is kiirtották vagy elűzték. Polgársága úgyszólván alig volt. 1918 óta a tőkés vállalkozás lehetőségét vagy szűken mérték neki, vagy teljesen megfosztották tőle. 1945-től kezdve az anyaországgal kiépített szellemi kapcsolatait egészen leépítették; 1956 után kismértékben lehetővé tették. Csak nyomokban lelhetők fel a polgári gondolkodás hagyományai, a polgári önállóságra törekvés, a függetlenségre vágyás kultusza; ha mégis létezett, de szinte kizárólag a paraszti-kisiparosi piacgazdálkodás lehetőségeiből táplálkozott. A politikai alanyiság kinyilváníthatóságára két vesztes háború súlya is ránehezedett. Az a terület, ahol a magyarság túlnyomó többsége él, ütköző zónának számított a szovjet nagyhatalmi befolyással szemben; ez is az abszolút alázatosság és hűség kimutatására kötelezte a magyar kisebbséget; ami ebben az esetben nem is esett nehezére – de történelmileg időkiesést okozott. A magyarországi befolyástól ugyan sohasem féltették (Jugoszláviában jóval magasabb volt az életszínvonal, mint Magyarországon), de a többségieket kínozta az alacsonyabbrendűségi érzés, a valamikori vagy a potenciális magyar kulturális újjászületés és civilizációs fellendülés veszélyétől való félelem. Ezért a magyarokat mindenkor úgy mutatták be, és a magyar kisebbségnek is úgy kellett elfogadnia önmagát, mint kizárólag hódításra törekvő népet. Azután, hogy a németeket kiirtották, száműzték és kiköltöztették, két nagyobb kisebbség maradt az államban: az albán és a magyar, mint idegen test ebben a délszláv térségben. Ezeknek eltérő kultúrája, hitvilága, vallása, létminősége stb. félelmet gerjesztett az egyszerű többségi emberekben.

Másrészt a jugoszláv kommunista rendszer annyiban kedvezett a magyarságnak, hogy elismerte rendkívül fejlett munkásmozgalmi hagyományait, a magyar ember termelésbeli szervezettségét, szorgalmát és munkakultúráját. Vezető funkciókba nem engedte, s ha engedte, úgy másod- és harmadosztályú vezetői székeket foglalhattak el. E tekintetben

is az elismerés inkább pártjellegű volt, s nem terjedt el köztudatként az uralkodó nép minden rétegében.

Nagyon nehéz dolog a nemzeti azonosság tudatát ápolni, a politikai alanyiságot kinyilvánítani egy olyan földrajzi térségben, amely állandó bevándorlási és kolonizációs terület; ahol az emberek nem tudnak egymás múltjáról, hagyományairól semmit, s ebből kifolyólag nagyfokú a bizalmatlanság is egymás történelme iránt. Ráadásul dicsőségtől ittas, rengeteg anyagi előjoghoz szokott harcos népek özönlötték el a térséget.

A nemzeti kisebbségek politikai alanyiságának kinyilvánítása megtorpan az állandóan hangos és harciasan fenyegetőző utcai és a nagyszerb nacionalizmus szerteágazó és többszintű politikai szervezettsége láttán.

Az előző rendszernek a jugoszlávságba való beolvadás szükségességére apelláló jelszavai, pártleckék, tanleckék, hegyi beszédek és példabeszédek, ösztökélések, bátorítások valóságos paradicsomi-szanatóriumi állapotnak és a legjobb szándéknak tűnnek a jelenlegi helyzethez képest. Sok magyar, nemcsak azok, akik kiszolgálták a kommunista titói rezsimet vezető beosztásúakként, hanem azok is, akiket abban a korszakban békén hagytak, ma csaknem visszasírja az előző rendszert „toleránciája" miatt. Nem baj, hogy nem igazi forrásból táplálkozott, nem baj, hogy dirigált tolerancia volt – hangoztatják –, az a fő, hogy tolerancia volt.

A politikai alanyiság tudatos célt, kezdeményezőkészséget és szervezőképességet jelent egy olyan tevékenység folyamatossá tételében, amely az önmegtartást szolgálja.

Mindenki számára egyértelmű volt, hogy a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban senki nem nyilváníthatta ki politikai alanyiságát nemzeti alapon. Ha valaki mégis kimutatta, az semmi esetre sem lehetett nemzeti kisebbség, hanem csakis valamely államalkotó nemzet – de az is csak egy bizonyos fokig. A rendszer az alkotmánytól kezdve rengeteg olyan okmányt gyártott az ideológiai iparban, amely a fából vaskarika megoldásait népszerűsítette: a nemzetiség ne legyen nemzeti kisebbség, mert különben tudatosodna benne, hogy van anyaországa, s anyanemzetének egy részét alkotja, úgy legyen tehát nemzetiség, hogy kizárólag az államberendezést, a rezsimet szeresse, egy olyan államhoz kötődjön érzelmileg, amelynek nincs semmilyen nemzeti hagyománya és történelmi múltja. Ebben a rendszerben a kisebbség megmaradására irányuló politikai törekvés és a politikai alanyiság ugyanilyen célú kinyilvánítása nem erénynek, hanem bűnnek számított, amit üldözni kellett, és kegyetlenül üldöztek is: börtönnel, erkölcsi lejáratással, az emberi jogok megvonásával, az emberi lehetőségek elsüllyesztésével.

Jugoszláviának mint államnemzeti tákolmánynak a fennmaradása kizárólag attól függött, hogy milyen mértékben tudja elfojtani a nemzeteket és nemzetiségek politikai alanyiságának kinyilvánítását; milyen mértékben fog sikerülni a homogenizálás jugoszláv államnemzeti szinten. Az önigazgatási szocializmus építése volt az a jelige, amellyel a közös élet lehetőségét akarták megcsillantani. Lényege a termelőeszközök társadal-

mi (senki és mindenki) tulajdona volt, a munkások részvétele az irányítás minden szintjén, a vezetés és az irányítás fogalmának megtévesztő elegyítése, a szociális és biztonsági jogok kollektív alapon történő biztosítása (ami ellentmond önmagának). A történelmi fejlődést a feje tetejére állították. (Ebben a tükörben szemlélve úgy tűnhetne, hogy Anglia, Franciaország vagy az USA csakis azért jött létre, hogy fejlessze a tőkés társadalmat, és ezzel a történelme be is fejeződjön.) A kommunista vezetők politikai és jogrendszerüket, államberendezésüket 1948 után valójában többé nem féltették a külső agressziótól (nem is volt rá okuk), hanem a belső erőviszonyok felbomlásától, a „belső rozsdásodástól" tartottak. Félelmük, amint a mostani események igazolják is, nem volt alaptalan. Ami erőszakos úton jön létre, azt csakis erőszakkal lehet fenntartani. A kommunista pártvezetés a hadsereget állandóan erősítette és korszerűsítette. Végül is, nem lévén külső ellenség, könnyű szívvel adta áldását arra, hogy a nagyszerb állami törekvések vegyék át a vezetését, és használják fel a többi délszláv nép elleni etnikai belháborúban és a kisebbségek ellen. Ezután már könnyen ment a nem-szerb városok elpusztítása, néhánynak a teljes megsemmisítése is.

A polgári szuverenitás és a kisebbségi politikai alanyiság viszonya

Térjünk át a jelenlegi szerb alkotmány rövid elemzésére. Vitathatatlanul a polgári szuverenitáson alapul. A polgári jogok és értékek védelme köré összpontosítja normáit. Milyen okok késztették az alkotmány alkotóit ezekre a megoldásokra?

1. A kis Jugoszláviában a szerb nép magára maradt a nemzeti kisebbségekkel szemben. Eddig a szerb kommunisták számíthattak a többi államalkotó nép kommunistáinak segítségére, de ez többé már nem várható. A párt lejáratta magát, teljesen kompromittálódott a politikai megoldások kikényszerítésében, a nemzeti kisebbségek megfegyelmezésében, asszimiláló törekvéseiben, és végleg eltűnt a történelem süllyesztőjében.

2. Ha eddig a többségi nép magához tudta édesgetni a kisebbségeket munkásmozgalmi hagyományaik színlelt felmagasztalásával, az új piacgazdasági és politikai követelmények és körülmények között ez lehetetlenné vált. Mint rendszerváltozáskor gyakran megesik, most is az történt, hogy az ellenőrizetlen balra tolódás után bekövetkezett az ellenőrizetlen, a végletekig terjedő jobbra tolódás – egészen a nagyszerb nacionalizmus imádatáig. Ebben a helyzetben (a nagy akarásban) a szerbség még a saját haladó munkásmozgalmi hagyományait is megtagadta, igyekszik nem észrevenni. A szerb állam menti a menthetőt, és nem törődik a következményekkel. Csakhogy többé semmilyen ideológiai mézesmadzaggal nem lehet a kisebbségeket megtéveszteni. Magas életszínvonalat (az anyaországénál nagyobbat) nem tud nyújtani. Ez lenne a legerősebb kötőfék, de

erre a következő évtizedben, sőt valószínűleg azután sem lesz már mód. A hitegetésnek, az ámításnak nagyon leszűkültek a lehetőségei. Az egész társadalom egy anticivilizációs és antikulturális zuhanásban van. Nincs ígérnivalója a jövő számára.

3. A kommunista pártnak megvoltak a biztos emberei a kisebbségek soraiban. Ezek ugyanolyan megbízhatóknak számítottak, mint a szerb, a horvát, a szlovén kommunisták. De lehet, hogy még hithűbbeknek és odaadóbbaknak is. Ma viszont olyan helyzet adódott, amelyben jószerint valamennyi megalakult párt leplezi nagyszerb nemzeti törekvéseit, céljait és érdekeit (köztük van az újonnan alakuló kommunista és szociáldemokrata párt is). Ezek támogatását balgaság volna a nemzeti kisebbségektől remélni. Az említett pártoknak nincs megbízható, kipróbált politikájuk a nemzeti kisebbségekkel szemben. Egy-két ember kivételével egyik pártnak sincs nemzeti kisebbségi tagja. Nemcsak azért, mert a kisebbségi tart saját etnikumának megvetésétől és a kitaszítottságtól, hanem azért is, mert őszintén meg van róla győződve, hogy ott nincs keresnivalója. A kommunista párthoz az ideológia vonzotta – az új világrend ígérete; a mostani pártokban nincs számára semmi vonzó – mind felsorakoztak a nagyszerb nacionalizmus zászlaja alá. Nincs nyomorultabb figura annál a néhány kisebbségi politikusnál, aki a nagyszerb nemzeti programot magasztalja.

4. A szerb jogi iskola francia jogi hagyományokon fejlődött ki még a XIX. század végén. Ez a jogi iskola mindig az osztatlan és egységes polgári szuverenitás, a többségi demokrácia, a többségi szuverenitás tanítását vallotta. Ettől nem térhetett volna el, ha akart volna is, hiszen senki sem tagadja meg a hagyományokat.

Ez a jogi tantétel kitűnően bevált, és nagyszerűen alkalmazható az egynemzetű államokban, mint amilyen Franciaország (a franciák bevándoroltaknak tartják azt a hat-hét millió arabot, aki az országban él). Hitvallói úgy tesznek, mintha nem is nemzeti államot növesztene, gyarapítana, hanem egy valamiféle egyetemes nemzeti jelleg nélküli államot. Az alkotmány megfogalmazója úgyis tudja, hogy ez nem így van, és ennyi elegendő. Az alkotmányban nem kell hogy helyet kapjon.

A polgári szuverenitásnak mint jogi-politikai elvnek a kizárólagos alkalmazása, az alkotmány alapelvévé tétele azzal a veszéllyel jár, hogy nem azt az eredményt adja egy többnemzetiségű országban, mint az egynemzetiségűben. Az a valóság, amelyben ismételten felszínre bukkannak a nemzeti kisebbség kollektív jogai, semmi esetre sincsen nacionalizmussal „szennyezve". Az erre irányuló törekvések nem abból erednek, hogy a nacionalista beállítottságú intellektüelek megmérgezik a köztudatot, hanem abból, hogy egy közösség létezik, és amíg fennáll, létezésének értelmét abban látja, hogy a jövőben is megmaradjon és fejlődjön.

A polgári szuverenitás elvének egyedüli elismerése és alkalmazása a szőnyeg alá söpri az etnikai és nemzeti kisebbségek jogait, de azok állandóan kikandikálnak, olykor elő is bújnak. Ennek a jogi-politikai tanításnak a hívei úgy tesznek, mintha az államban nem is volnának más

etnikai és nemzeti kisebbségek, holott a valóságban igenis léteznek. Ha a polgár csupán polgár volna, minden bizonnyal az egész eddigi történelmi fejlődés úgy lenne értelmezhető, mintha mindaz, ami eddig történt, vagyis az eddigi történelmi fejlődés a polgárrá válásban beteljesülne és be is fejeződne. Az ilyen szemlélet abszurdum, mert a fejlődés a polgárosodással sem fog beteljesülni, sem befejeződni. A távoli jövőben is lesznek nyelvükben és etnikai adottságaikban és társulásukban különböző emberek. Az etnikai adottságokhoz a távoli jövőben is fognak kötődni bizonyos kollektív érzések és társulási igények; elkerülhetetlen, hogy bizonyos jogok is fűződjenek hozzájuk. Az etnikai és nemzeti sajátosságok és jellegzetességek talán a legtartósabbak; több társadalmi formációt összekötnek és ezeken keresztül hatnak.

Annál inkáb így van ez ma. Elképzelhető, hogy a polgári állam intézményei a kisebbségi jogok szavatolása nélkül is működőképesek, a társadalom mégis paralizálódhat a fejlődés útján. Az etnikai másság kinyilvánítása, a kollektív jogok rendezése nélkül a társadalom soha nem lesz igazán szabad, és nem haladhat a gyors fejlődés útján. Etnikai és nemzetiségi okokból kifolyólag bekövetkezhet a stagnálás, ami lehetetlenné teheti az államhatalmi szervek munkáját is. A legtökéletesebb polgári jogok gyakorlása közepette is megjelenhet az etnikai „nosztalgia" kollektív érzése, amely ha az elnyomásból fakad, vissza fogja vetni a társadalmat fejlődésében. S végül, tudni kell, hogy a polgári szuverenitás elvének egyedüli alkalmazásával, akármennyire is igyekeznek, nem lehet többé biztosítani az országban, az államban az uralkodó nemzet végleges és tartós dominanciáját sem. Ha így akarnak „végére járni a kisebbségi kérdésnek", akkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy az uralkodó nemzetben sem lesz többé már meg az az asszimiláló erő, amely megvolt az önigazgatású szocialista társadalomban, a testvériség-egységen alapuló jugoszlávizmusban. A többségi nemzet elveszíti a kisebbségekkel való együttműködéshez szükséges vonzerőt és bizalmat. Noha a polgári szuverenitás elvének abszolutizálásával is meg lehet semmisíteni a nemzeti kisebbségeket (kohéziós, közösségösszetartó erejüket és „védekező" nacionalizmusukat), ez a politika szempontjából irreális tett. A politikának ugyanis az a célja, hogy követőkre leljen, vele együttműködőkre és szövetségesekre találjon. Sokkal inkább célja kellene hogy legyen a kisebbségek „magához édesgetése". Ez azonban lehetetlenség, ha kizárólag a polgári szuverenitás elvéhez ragaszkodik.

A polgári szuverenitásból nem lesz semmi, ha a valóságban állandóan kételkednek benne, márpedig ez fog történni, hiszen a soknemzetiségű országban nemcsak homogenizált polgárok, vagy esetleg csoport- és osztályérdekeltség szerint tagozódott polgárok élnek, hanem uralkodó etnikum-nemzet és kisebbségek is.

A polgári szuverenitás, amelyet állandóan és tartósan meg fog kérdőjelezni akár az uralkodó nemzet, mert mindig veszélyt lát a kisebbségekben, akár a kisebbség, mert ez is mindig félelemre lát okot az uralkodó nemzet

célkitűzéseiben, a valóságban nem létezik. A valóságban mindig az uralkodó etnikum, a nemzet szuverenitása fogja helyettesíteni.

A polgári szuverenitás elvére hivatkozva az uralkodó nemzet számtalan módon igyekszik biztosítani a saját kollektív jogait, a kisebbség ugyanezen jogait pedig mellőzi. Közben egyre jobban fog félni a kisebbségektől, mint ezek tőle. Tévedésnek esik áldozatul, hogy lebecsüli a kisebbségek „politikai erejét", leértékeli lehetséges politikai alanyiságukat. A kisebbségi életben és közéletben vannak olyan erkölcsi értékek, amelyek a kisebbséget ellenállóvá tehetik a polgári szuverenitás trójai falovában becsempészett nagynemzeti hegemóniával szemben. A kisebbségek megmaradásának kérdését jobb lenne az időre bízni. Maradjanak meg mindaddig, amíg képesek közösségi életük megszervezésére. Ebben érezzék az országnak, az államnak, az uralkodó nemzetnek a támogatását. A társadalom – alapuljon az állam akár a polgári szuverenitás elvén – ki fog merülni, bele fog fáradni a kisebbségivel vívott politikai csatározásba, ha állandóan a megoldatlan, de újra meg újra felbukkanó nemzetiségi-kisebbségi kérdéssel kell bíbelődnie. Figyelmét képtelen lesz a komoly gazdasági és kulturális kérdésekre fordítani. Az alkotóképesség, a figyelem nem a társadalom számos égető kérdésének megoldására fog összpontosulni, hanem a rendezetlen kisebbségi helyzetre. A társadalom ilyen irányú állandó mozgósítottsága a gyakorlatban teljes ellentétben áll a szuverenitás elvével. Mivel ez az elv nem alkalmazható mindenkor és mindenre maradéktalanul, kizárólagos szorgalmazása nem várt következményekkel jár. Még az őszinte vágyat és törekvést, a polgári értékek és jogok melletti kiállást is meg fogják így hazudtolni. A társadalom minden része becsapottnak fogja érezni magát.

Mint ismeretes, az alapvető polgári jogok tárába tartozik az egyénnek a szabadon megválasztott etnikai, faji és vallási hovatartozása. Ez egy maradéktalan és osztatlan elv, kizárólag az egyént érinti, az egyes embert fejezi ki jogi vonatkozásban. Ha azonban ebbe az elvbe belemagyárázzák, hogy nem zárja ki a nemzeti kisebbségeknek az államban, a társadalomban való kollektív szervezkedését és kollektív jogait sem, voltaképpen „beszennyezik" egy más elvnek a létjogosultságával. Ezt attól függően teszik, hogy milyenek a pillanatnyi érdekek. Ezért kezdettől fogva elsőrendű jelentőségű lenne, hogy a két elvet „elvhűen" alkalmazzák, és ismerjék el alkotmányos jognak; hogy ne függjön az uralkodó nép esetleges megszorítottságától. Nélkülözhetetlen az elvek tisztázása és kifejtése az alkotmányban és az egész jogrendszerben. A valóságban egyetlenegy elvnek az alkalmazása meghazudtolhatja magát a valóságot, és lehetetlenné teszi az illető elvnek az alkalmazását is. Tehát a politikai és jogalkotási gyakorlatban nélkülözhetetlen a *szükséges elvek* „elvhű", módszereiben emberséges működtetése, hogy a joggyakorlatban az érvényesüljön, amit akarunk, s ne kelljen az egyik elvet a másikkal „szennyezni", ne kelljen semmit beléjük magyarázni, az egyik elv tartalmából a másikba

„átönteni egy kicsit" – ahogy az érdekeknek megfelel. De most éppen ez történik a kisebbséget érintő jogalkotásban és a kisebbségi politikában.

Az előzőkből világosan kitűnik, hogy egy soknemzetiségű országban, mint amilyen Kis-Jugoszlávia, az abszolút és osztatlan polgári szuverenitás alapján nem lehet nemzeti „egységet" építeni, szemben minden egynemzetiségű országgal, ahol eleve adva van. A polgári szuverenitásnak tisztán egységteremtőként való értelmezése suba alá rejti a nemzeti kisebbségek asszimilációját. Ez nem kecsegtet eredménnyel, mert csak a nemzetek és nemzeti kisebbségek teljes egyenjogúsága, kollektivitásuk egyenjogúsítása hozhatja magával a teljes polgári szuverenitást a politikai rendszerben és az egész társadalomban. Mégis szinte minden uralkodó és ellenzéki párt kórusban zengi, hogy a kisebbségi kérdés rendezése a „mi belügyünk". Ebből az következik, hogy csak látszólag ismerik el a nemzetközi jog idevágó normáit, hogy a nemzetközi jog ellenére sem tartják magukat a korlátlan szuverenitás elvéhez a kisebbségi kérdés rendezésében. Ha elismernék, hogy ezeket a jogokat a nemzetközi jognak megfelelően kell rendezni, az eleve kizárná e kérdés „belügyi" voltát. A továbbiakban tehát tarthatatlanok lennének az eddig jól ismert „fából vaskarika" megoldások. A lehetőségeket éppen azzal akarják leépíteni, hogy a nemzetközi jog rendelkezéseihez hozzáadják „sajátosságainkat", illetve a nemzetközi jogot sajátosan értelmezik. Rejtegetett politikai szándékú, ám nagyon is tudatos hozzállásról van szó. A „balkáni furfang" azonnal felszínre bukkan, mihelyt mód nyílik a nemzetközi jog „plasztikus" és még inkább elégtelen megoldásai által kínált lehetőségek kihasználására a „magunk nemzeti érdekében". Ismeretes előttünk, hogy a nemzetközi jog kisebbségvédelmi rendelkezéseit egy olyan Nyugat-Európa fogalmazta meg, ahol nincsenek jelentős számú kisebbségek, inkább bevándorlási problémák vannak. A bevándorlók nem élvezhetik a kisebbségi jogokat:

1. vagy azért, mert nem volt, vagy azért, mert nincs történelmi múltjuk;

2. vagy nem is lesz, vagy nem is lehet történelmi múltjuk, mert bevándorlásuk a történelmi időtől teljesen független és szervezetlen, elhelyezkedésük földrajzi értelemben is meghatározatlan stb. Ezekbe a gyengeségekbe kapaszkodnak a mi „jogértelmezőink", s a nemzetközi jogban a kisebbségekre vonatkozóan már kidolgozott és ismert rendelkezéseket tudatosan leszűkítik azokra a jogokra, amelyek jószerint csak a bevándorlókat illetik meg (ezek pedig az egyes ember polgári jogai). Ilyenformán még a nemzeti kisebbségek önszerveződésére (ennek állami elősegítésére) irányuló enyhe követelést is elutasítják. Végtére is jogalapot csinálnak ahhoz, hogy a kisebbségvédelem a megtűrt kisebbségek politikájává váljon. A kisebbségeket olyan náthának fogják fel, amelyet el kell viselni mindaddig, amíg nem múlik el önmagától.

Mindez arra utal, hogy a kisebbségi kérdésben, a jogok biztosításában nem az ország akar alkalmazkodni a nemzetközi jog kisebbségvédelmi

rendelkezéseihez és normáihoz, hanem azokat akarja magához, nagynemzeti törekvéseihez igazítani. E tekintetben továbbra is „autotchton" és „specifikus" úton kíván járni, és még a legjobb, a mások által már régen elfogadott megoldásokat is úgy fogja alkalmazni, ahogy az államnemzeti érdekeknek megfelelően átértekelte. Természetes, hogy ez a jogpolitika a jövőben sem lesz érdekelt a nemzetközi jog kisebbségi normáinak a tökéletesítésében, hanem éppen ellenük fog szegülni, amikor csak teheti. Ha a nemzetközi viszonyokban a kisebbségekről esik szó, mindig a szubverziót, az állami szuverenitás megsértését fogja feltételezni. Állandóan a nemzeti függetlenségért fog aggódni, holott ez az alkotmányban foglalt polgári szuverenitás elvén nyugszik. Nemzeti függetlenségét képtelen lesz beépíteni a nemzetközi biztonsági rendszerbe, mert ettől is veszélyeztetettnek véli politikai rendszerét, amely állítólag a polgári érdekek szolgálatában áll. Ez az államrendszer folyton rettegni fog a benne levő „másságtól", de a nemzetközi közösség fejlődésétől is. A másság kinyilvánítására való törekvést, a radikális kisebbségi követeléseket úgy fogja fel, mint más országoknak (a nemzeti kisebbségek anyaországainak) területi aspirációját. A kisebbségektől unos-untalan a lojalitás hangoztatását követeli meg, s az ország területi épségére és függetlenségének megőrzésére való felesküvést fogja elvárni. A félelem továbbra is irányító erejű lesz.

A helyzet akkor változhat, ha az uralkodó nemzet nemcsak elfogadja a nemzetközi jog kisebbségvédelmi normáit és mércéit, hanem tovább igyekszik őket bővíteni és fejleszteni. Ehhez azonban az is szükséges, hogy ne csak a polgári jogok szuverenitásán, hanem a nemzetek és nemzeti kisebbségek egyenjogúságán alapuló társadalmat építsék. Az előző rendszer elenyészően kevés jó oldalát át kell menteni az új rendszerbe, és úgy kell újabb lépést tenni a fejlődés útján. A nemzeti kérdésben a végletek elvtelenségek.

Végső következtetésként az alapvető igényként azt állapítjuk meg, hogy ha a politikában valóban le akarnak mondani a kisebbségek asszimilációjáról, le kell mondani az asszimiláció jogának az alkotmányban és az egész jogrendszerben való bebiztosításáról is. Szükségessé válik a polgári szuverenitásról, illetve a nemzet és a nemzeti kisebbségek teljes jogegyenlőségéről szóló elvnek az összehangolása, majd az alkotmányba és az egész jogrendszerbe való iktatása. Ez annyit jelent, hogy a nemzeti kisebbségeknek lehetővé kell tenni kollektív jogaik érvényesítését közjogi testületeik révén – ahogyan ezt a Carrington-féle dokumentum is javasolja.

Minden más csak a nemzeti kisebbségek asszimilálására teremt jogalapot az alkotmányban és az egész jogrendszerben. Természetesen az állam így is fennmaradhat, de képtelen lesz gyors fejlődésre. A politikában is, mint a businessben, az idő a legnagyobb érték. Ha az állam fejlődésképtelen lesz, vagy ha a fejlődésben lemarad a többi országhoz képest, az uralkodó nemzet fogja a legnagyobb kárát látni a kisebbségi kérdés

rendezetlenségének. Ha nem veszi észre a gyors fejlődéshez vezető utat, a szinte önmagukat kínáló lehetőségeket, akkor magára vessen. Az utolsó hely Európában biztosítva lesz számára.

A régiók Európájában a „jogos", erőszakos asszimilációnak meg kell hátrálnia. A kisebbségek közjogi alanyiságot fognak kapni. Ennek lényege a „vétó", az ellenállás mindazzal szemben, ami nemzeti azonosságtudatukat meg akarja semmisíteni. Ha a többségiek eddig az erőszakos asszimilációhoz adták meg a szükséges alkotmányos keretet, és belefoglalták jogrendszerükbe, a régiók Európájában rövidesen kollektív jogokat, politikai alanyiságot és közjogi intézményeket és testületeket fognak adni a kisebbségeknek, hogy megmaradásukat és fejlődésüket elősegítsék. Ez a folyamat aligha állítható meg.

Az erőszakos asszimiláció nem más, mint a politikai intézkedésekkel és a jogrendszerbe belefoglalt megoldásokkal előkészített és irányított folyamat. A régiók Európája nem készíti elő, nem határolja be az etnikai folyamatokat, hiszen ezek állandóan változnak. A mozgások, változások hátterében kevesebb államhatalmi és terjeszkedési megfontolás fog meghúzódni. Ennek folytán kiiktatódik a „jogos" erőszakos asszimiláció, s helyébe a változások, a szabad, akadálytalan, gazdasági, ipari, kereskedelmi együttműködés és a vállakozások lépnek. Ez már sokkal több reményt ad a nemzetiségek megmaradásához, mint minden eddigi rendelkezés együttvéve. A legkisebb etnikumok is, amelyek nyitottan viszonyultak a termelés állandó korszerűsödéséhez, túlélték a középkort, és több száz éve gyarapodnak. Amelyek erre képtelenek voltak, eltűntek. Történhet-e ez másként a régiók Európájában? Aligha. A megmaradásnak ma is, sőt ma inkább, még egy új lehetőség áll a rendelkezésére: ez pedig a termelés tudományos alapokon előkészített fejlesztése. Aki ezt a lehetőséget megragadja, meg fog maradni.

Rezime

Politički subjektivitet nacionalnih manjina i kriza pojma suvereniteta

U uvodnom delu svog rada autor navodi probleme interesnog organizovanja manjina u bivšim socijalističkim sistemima koje je bilo samo prividno reprezentovanje njihovih stvarnih potreba. Posle raspada realsocijalizma i federativnih struktura u njima, postavlja se pitanje suvereniteta. Naime, apsolutni suverenitet ne bi dozvoljavao manjinama nikakvu formu političkog subjektiviteta. Jedna od najbitnijih spoznaja naše epohe je spoznaja o tome da ne postoji apsolutna državna nezavisnost, da je suverenost relativna jer se sve više jača upućenost jednih na druge. U tome će jugoslovenska kriza odigrati ključnu ulogu: ona će možda posredovati obnovu međunarodne pravne zaštite manjina. Autor detaljno analizira ove probleme u Jugoslaviji u svetlu sedamdesetih godina ali i u svetlu današnjice. Poseban odeljak posvećuje razlozima slabosti političkog subjektiviteta nacionalnih manjina kao i odnosu građanske suverenosti i političkog subjektiviteta manjina. On smatra ekskluzivnim priznanje da građanska suverenost ne vodi računa o pravima nacionalnih manjina jer projektuje homogeno društvo u kojem se mogu

odobriti samo određene razlike. Vladajuća nacija može bilo kada pozivajući se na građansku suverenost obezbeđivati svoja kolektivna prava ali i negirati specifična prava nacionalnih manjina. Neophodna je sinteza načela građanske suverenosti i načela pravnog izjednačavanja nacije i nacionalnih manjina u ustavu i u celokupnom pravnom sistemu. Ovo zahteva ostvarivanje kolektivnih prava u javnopravnim telima.

Summary

The Political Subjectivity of National-minorities and the Crisis of the Notion of Sovereignty

In the introductory part the author specifies the problems of the interest organization of minorities under the former socialist regimes which, in fact, was only a superficial representation of their real needs. After the collapse of the real-socialism and federal structures the question of sovereignty became a major issue. Namely, absolute sovereignty would not assure the minorities any form of political subjectivity. One of the fundamental realizations of our epoch is the recognition that absolute stately independence does not exist, that sovereignty is relative, because there is a growing interdependence. This is where the Yugoslav crisis is going to play a key role: it might open up the question of international legal protection of minorities. The author gives detailed analysis of the problem in Yugoslavia in the light of the seventies as well as of today. A special chapter deals with the causes of the weaknesses of the political subjectivity of national minorities as well as with the correlation between the civic sovereignty and political sovereignty of the minorities. He considers it to be an exclusive acknowledgement that civil sovereignty does not pay any attention to the rights of minorities because it projects a homogenous society in which only particular differences could be acknowledged. The ruling nation can always, by referring to the sovreignty of its citizens, protect their collective rights but also negate the specific rights of the minorities. The synthesis between the principles of sovreignty of citizens and the principles of legal equality of nations and minorities in the constitution and the whole legal system is an imperative necessity. This requires the realization of collective rights in the institutions of public law.

Nenad Dimitrijević

A POLGÁRI TÁRSADALOM MINT AZ ELLENÁLLÁS STRATÉGIÁJA A „TÖRTÉNELEMHEZ VALÓ VISSZATÉRÉS" MEGALAPOZÁSÁBAN: A POSZTSZOCIALIZMUS ESETE

1. Bevezető megjegyzések a polgári társadalom modern értelmezéséhez

Tanulmányomban a „polgári társadalom" koncepciójának a „reálszocializmus" bukásának és a posztszocialista társadalmak demokratikus újjáalakításának folyamatában betöltött szerepét próbálom felmérni. A „polgári társadalom" kifejezést az általa jelölt fogalom modern értelmezése szerint használom, úgy, ahogyan a 18. században kialakult, szembeállítva a *societas civilis* (civil társadalom) korábbi értelmezésével. Cicero és Arisztotelész, majd a középkori Európa még úgy tekintett a polgári társadalomra, mint a szabad polgárok politikai közösségére, azaz a polgári társadalmat és a politikai hatalmat (vagyis azoknak a folyamatoknak, viszonyoknak és intézményeknek az összességét, amelyet ma államnak nevezünk) nem különítette el egymástól.[1]

Ezt a hagyományos értelmezést végérvényesen elsöpörték a 18. századi viharos gazdasági és szociális változások, amelyeknek hordozója épp a fiatal polgárság volt. A hűbéri korlátok alól felszabadított gazdasági viszonyok szétzilálták a szervezetileg szigorúan felépített középkori közösségeket, s egyúttal megkérdőjelezték integrációs képleteik (a vallás, a rendi társadalomszerkezet) helyességét. A rendszert megalapozó egység helyét elfoglalta az érdekek pluralizmusa, összhangban az ember új társadalmi helyzetével. Ennek alapelve az *egyéni szabadság elsőbbsége*, aminek szociális létjogosultságát a munka szabadsága és a magántulajdon szabta meg. A liberalizmus politikai doktrínája – amely mindmáig paradigmáját képezi az egyéni szabadság és egészében a modern társadalom megértésének – abból az álláspontból indul ki, hogy az egyéni emberi szabadság az egyetlen sérthetetlen érték a társadalomban.

A liberálisok a szabadságot eleve mint a saját érdekek érvényesítésére való jogot értelmezik, az ember olyan jogaként, hogy önmaga határozza meg saját életének célját és értelmét, s válassza meg valóra váltásuk legmegfelelőbb eszközeit. *A szabadságról* szóló esszéjében J. S. Mill a

következőket írja: „Az egyént nem lehet indokoltan arra késztetni, hogy megtegyen vagy ne tegyen meg valamit, mert mások szerint az a valami a javára válna, boldogabbá tenné, s általa kimutatná bölcsességét, sőt igazságérzetét is... Magatartásának az egyén csak abban a szeletében felelős a társadalomnak, amely másokat is érint. Abban a részében viszont, amely csak önmagát illeti, az egyén függetlensége jogi szemszögből korlátlan".[2]

Millnek ezt a megállapítását azért tartom jelentősnek, mert benne fogalmazódik meg a modern felfogású szabadság első előfeltétele: az egyént nem lehet függő viszonyba állítani semmiféle különleges (szociális, rendi, osztálybeli, nemzeti, politikai stb.) érdekkel. Más szóval, a szabadság nem tölthető ki semminemű előírt tartalommal[3] – az egyén számára a szabadság egy üres térség, amelyet kizárólag ő tölthet fel értelemmel. Ez a kizárólagosság persze viszonylagos fogalom, s az emberi szabadság csak úgy tekinthető *terra nullus*-nak, melyet mindenki a maga érdekeinek megfelelően ruház fel értelemmel, ha az egyén ugyanakkor szembesülni képes a maga életének körülményeivel is, az egész közösséggel. A modern társadalom számára döntő fontosságú – épp a szabadság elvszerű magánjellege folytán – az egyéni és a közösségi etika egymástól való elkülönülése[4], ami a globális társadalom szintjén a polgári társadalom és a közéleti (politikai) szféra kettéválásában nyilvánul meg. Elmondható, hogy a polgári társadalom függetlenedése az államtól (az egyén szabadságának emancipálódása, a hatalomtól való elkülönülése) a modern világ *különböző sajátossága*.

Amennyiben az egyedi szubjektivitás szabadságának lényege a magánéletet érinti, felvetődik a kérdés, hogyan rendezhetők az emberek közötti viszonyok a polgári társadalomban. Ha minden ember szabadsága sérthetetlen, akkor ebben a társadalomban nem állíthatók fel hierarchikus viszonyok. „A horizontalitás mint együttműködési elv, a civil társadalom lényege".[5] Egyúttal figyelembe kell venni, hogy a szabadság szubjektumaként az emberekre nem úgy tekintünk, mint önnön egyedi tulajdonságaik összességére, hiszen az emberek igazában sohasem lehetnek egyenlők. Minden olyan kísérlet, amely az emberek maradéktalan kiegyenlítésére irányul, erőszakos átlagosításhoz vezet, ami gyakorlatilag elősegíti a totalitárius rendszerek kialakulását. A szabadság megsértése nélkül csak úgy teremthetünk egyenlőséget, ha előbb megfogalmazzuk az *egyén normatív képét*, amely figyelmen kívül hagyja az ember rossz tulajdonságait. Az ember ily módon egy elvonatkoztatott polgári/jogi szubjektummá válik, akinek legfőbb jellemzője a jogi autonomitás mind a többi emberhez, mind az államhatalomhoz való viszonyában. A szabadság és egyenlőség ilyenformán – az alapvető alkotmányos jogok rendszerében – *jogi kategóriává* lép elő, s minthogy ezek a jogok minden ember vonatkozásában egyenlők, a polgári társadalomban megszűnik a hierarchikus viszonyok lehetősége.

A fentiekből kiviláglik, hogy a polgári társadalom elvileg szemben áll a közéleti (politikai) szférával, de egy bizonyos függőség is fennáll közöttük, mivel a polgári társadalom nem képes önálló életre. A szabadság és egyenlőség jogi meghatározását kívülről kapja, a politikai szférától, ami eleve egy olyan típusú államszerveződést feltételez, amelyet *jogállamnak* nevezünk. Ez a politikai képződmény úgy szerveződik, hogy nem veszélyezteti a társadalom és az állam megkülönböztetését, s egyúttal létrehozza a polgári társadalom zavartalan újratermelődésének (jogi és politikai) feltételeit.[6] Az állam és a társadalom demokratikus típusú viszonyainak ebben a rendszerében a fő feladat: világosan körülhatárolni a hatalmi szféra tevékenységét, s olyan hatékony ellenőrző mechanizmusokat létrehozni, amelyek megakadályozzák, hogy az állam illetéktelenül „behatoljon" a polgári társadalom szférájába, és megsértse a polgárok jogait. Ezt a célt szolgálja: az egyéni szabadság elsőbbségén alapuló jogok szabványosítása, a nép szuverenitása mint a politikai hatalom legitimálásának alapelve, a népnek egy adott állam minden egyenrangú polgárát felölelő közösségként való értelmezése (*démosz*), a hatalom megosztása és minden letéteményesének kölcsönös ellenőrzése (*checks & balances*), a politikai pluralizmus, a független közvélemény stb.[7]

Röviden: a magán- és a közélet szembenállása, amely egyfelől az egyéni szabadság sérthetetlenségében, másfelől pedig az állam szuverenitásában nyilvánul meg, s a jogállamiság elveiben ötvződik egybe és pacifikálódik, szerkezeti előfeltételét képezi a polgári társadalom létének. Ebben a kölcsönösségi viszonyban a korlátozott hatalom elve azt jelenti, hogy szabály szerint az állam hatáskörén kívül marad – az „élet autonóm térségei" gyanánt (Habermas) – nem csupán a polgár magánélete, hanem a társadalom gazdasági, művelődési, tudományos, esztétikai stb. szférája is. Minden előírás, amellyel a polgári társadalomban az állam meghatározza a „játékszabályokat", a közösség alapértékeiről szóló (procedurálisan is szabályzott) konszenzus eredménye. Minthogy a közösség ily módon „a kölcsönös függőség és a korlátozott hatalom rendszereként" jönt létre,[8] a hatalom többé sem kizárólagosan, sem elsődlegesen nem tekinthető represszív apparátusnak. A modern társadalomra *a politikai hatalom szimbolikus jellege*[9] a jellemző, melyet egy angolszász maxima fejez ki a leghívebben: „Government of laws and not of men". Az a társadalom, melyben „a törvények uralkodnak, és nem az emberek", nem mond le a nép szuverenitásának elvéről, hanem az egyetlen elfogadható módon váltja valóra: a hatalom objektivizásával, a pozitív jogszabályok által való szigorú körülhatárolásával.

2. A polgári társadalom eszméje a „reálszocializmusban"

a) A szocializmus és a polgári társadalom egymást kölcsönösen kizáró két entitás. Ez a megállapítás nemcsak a „reálisan létező szocializmusok"

70 éves történetére volt érvényes, hanem szigorúan elméleti síkon is igazolható. Marx eszméje a kommunizmusról többek között a közösségi és a magánélet dualizmusának szükségszerű túlhaladására alapozódik, mert ő ebben a kettősségben vélte felfedezni a korlátozott emberi szabadság örökkévalóságának okát. A *politikai* emnacipálódás csak az ember emancipálódása útján valósulhat meg, ami megköveteli az emberi lét mindkét ellenpólusának megszüntetését, azaz a polgári társadalom és a politikai állam felszámolását, létrehozva a szabad individuumok elidegenítetlen társulásait. Ilyen értelemben Marx szigorúan materialista nézeteket vallott. A forradalmi ambíció mellett szól a polgári világ belső körülhatároltsága, fejlődésének az a fokozata, amelyen túlhaladva már nem reprodukálhatja önmagát, ami szükségszerűvé teszi „a (megújult) világ új típusú újratermelését".[10]

Marx materializmusára bizonyos elterjedt tévhitek szertefoszlatása végett kell emlékeztetnünk. A szocializmus történéseinek, amelyek 1917 októberével váltak aktuálissá, egészen másfajta eszmei és szociális előfeltételei voltak: Marx elméletének tehát semmi köze a „reálszocializmushoz". Mivel a forradalmi átalakulás olyan országokban játszódott le, amelyek a polgárság létrejötte előtti fejlődési szakaszban álltak, ennek döntő hatása volt a forradalom után fölépített államrend jellegére. Lenin már a *Mi a teendő?* (1902) c. művében egyértelműen megfogalmazta végső elméleti, ideológiai és gyakorlati következményeit azoknak a szocialista forradalmaknak, amelyek olyan országokban következnek be, ahol – marxista szemszögből – nincsenek meg a feltételek a társadalmi viszonyok minőségi átalakításához. Itt valójában a történelem materialista szemléletének feladásáról volt szó, ami messzeható következményekkel járt a „reálszocializmus" gyakorlatára. Lenin óta az egész szocialista ideológia következetesen *idealista* jelleget öltött, ezért A. Gramsci joggal nevezte az októberi forradalmat „a Tőke elleni forradalomnak". Minthogy az új társadalom szociális szempontból valójában még mindig (pre)kapitalista szerkezetű, melyet most már a kommunisták irányítanak, döntő szabályozó erővel hat *az adottságok túlhaladásának programja*, a párt pedig, mint a program sérthetetlen letéteményese, módszereiben átveszi azt a helyet, amelyet Marx eredetileg a termelőerőknek szánt.[11]

Ilyen séma szerint szerveződve a „reálszocializmus" felszámolja az autonóm polgári társadalom létének minden lehetőségét. A polgári társadalomnak egyszerűen azért nincs helye a szocializmusban, mert a politikai közösség válik a legáltalánosabb entitássá, melyben a kommunista párt érinthetetlen korszakalkotó erőként egyedüli letéteményesévé minősül *az abszolút szociális szubjektivitásnak*. Amíg a modern társadalom alapját az individualitás szabályozott primátusa adja meg, a szocializmusban a *feltételezett általánosság* emelkedik a legfőbb perspektívává. Ennek mozgatóerejét az eszmei-politikai egység koncepciója szolgáltatja, amely nem korlátozódik csupán a párt belső viszonyaira, hanem rátelepszik az egész társadalomra.[13] Ennek fontos előfeltételeként eltörlik a legitimitását

minden autonóm egyéni és csoportos perspektívának, amit a legáltalánosabb ideológiai szólamokban „a kommunizmus kiépítésének történelmi céljaira" való hivatkozással indokolnak. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy az ideológiailag szentesített egység, szemben a valóságos szociális helyzetek és érdekek heterogenitásával, kizárólagos paradigmájává válik a gondolkodásnak és életvitelnek. Ugyanakkor felszámolják minden lehetőségét az intézményes közvetítésnek, nehogy az egyének és csoportok mint társadalmi tényezők akárcsak közvetve is részt vehessenek a közösség alakításában. A polgár-dolgozó mint az *egyediség* megtestesítője közvetlenül az államhoz kapcsolódik, s *általános* jelleget ölt, miáltal megszűnik a demokrácia számára olyannyira fontos megkülönböztetés a magánszféra (polgári társadalom) és a közélet szférája között. A polgár-dolgozó státusát *odaítélik* minden egyes embernek mint objektív adottságot, amely előbbre való saját egyéni életénél, s melyet neki el kell fogadnia.

A legitimizált séma szerinti „felismert igazsággal" való feltételezett egyetértésnek minden egyén számára döntő jelentősége van, mert ennek függvényében alakul a maga egyéni és szociális helyzete. Az az egyén, aki a maga szubjektivitását másféle véleménnyel próbálná bizonyítani, és az a csoport, amely a szocialista szervezetek intézményes hálózatán kívül próbálna megszerveződni, azonnal az igaz „szubverzív elemek" sorában találná magát. És ez a minősítés nem kizárólag a szűkebb értelemben vett politikai törekvéseket érintette. Lehetett ez az alternatív ténykedés láthatólag egészen triviális, vagy olyan területen érvényesülő, ahol a cselekvés mindenképp megköveteli az egyén szabad, intézményesen nem korlátozható ténykedését (pl. a művészetek). A politikai ellenőrzést azért kellett kitágítani az emberi létnek ezekre a mozzanataira is, mert csak így érvényesülhetett maradéktalanul az az elv, miszerint a világ újratermelésének egyetlen szubjektuma a politikai akarat.

b) A „reálszocializmus" politikai államformája a *totalitarizmus*... Hogyan lehetséges, hogy egy ilyen társadalomban, amelyben logikai képtelenségnek számítana egy autonóm polgári társadalom megléte, mégis épp ennek eszméje gyűjtötte egybe az ellenzéket? Mindenekelőtt arra kell emlékeztetnünk, hogy az ellenállás története valójában már akkor elkezdődött, amikor a „reálszocializmus" rendszerét betelepítették Közép-Kelet-Európa térségébe. Ez a szembehelyezkedés azonban akkor még másféle formában jutott kifejezésre. Azokban a népi demokráciákban (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia), ahol a „forradalmi erők" elégtelen létszáma miatt a háború után bizonyos esélyt kaptak a politikai pluralizmus kezdetleges formái, az új hatalomtartók választási manipulációkra kényszerültek (Magyarország), vagy lázadást robbantottak ki a „népidegen elemek" elsöprésére (Csehszlovákia).

Az ötvenes években munkásfelkelések törtek ki Kelet-Németországban és Magyarországon, ezek sikertelensége után pedig új stratégiaként kialakul a „belső ellenállás" az ún. revizionista (reformista) marxizmus formájában. Az igazi marxizmushoz való visszatérés ürügyén Marx korai

munkáinak humanista jelszavait tűzték zászlajukra, elítélték a dogmatizmust, s az elfogadott tanokat alkotó módon alkalmazták a szocialista országok sajátos társadalmi körülményeire. Fő célkitűzésük a párt társadalmi szerepének módosítása volt – megkövetelve, hogy haladéktalanul vonuljon ki a gazdasági és a művelődési életből, sőt az államhatalomból is. Ezeket a területeket át kellett engednie az érintett tevékenységek autentikus képviselőinek, s a párt csupán a közösség általános eszmei irányításának szerepét tarthatta meg magának.

Ez a reformizmus Csehszlovákiában a „prágai tavasszal" érte el csúcspontját 1968-ban, amikor egy rövid időre a hivatalos pártpolitikát is ezek az elképzelések szabályozták. Ezen a ponton azonban a reformizmus közvetlenül szembekerült a „szocialista közösség" önállósult totalitárius rendszerével. A következmények ismeretesek – miután hatalomra jutott, s megpróbálta alapjaiban megváltoztatni a rendszert, kihívta maga ellen a legdurvább fizikai megtorlást. A reformerők sorsa ilyenformán bebizonyította, hogy belülről nem lehet megváltoztatni a rendszert. Vagyis, ahogyan L. Kolakowski fogalmazott: a „prágai tavasz" végérvényesen megmutatta, hogy a „totalitarizmust nem lehet detotalitarizálni". E pillanattól kezdve a világnak ebben a részében a szocializmust többé már senki sem tekintette intellektuális kérdésnek, letéteményesei pedig most már leplezetlenül vallották legfőbb céljuknak a hatalom mindenáron való megőrzésének szándékát.[14]

A csehszlovák reform bukása fordulópontot jelentett az ellenzék tevékenykedésében egész Közép-Kelet-Európában. Az ellenállás új stratégiája, amely elsőként Lengyelországban fogalmazódik meg, a 70-es évek közepén újra forgalomba hozza a polgári társadalom eszméjét.[15] A. Arato rámutat, hogy terjesztői nemcsak a saját hazájuk történelméből vonják le a tanulságokat, hanem figyelembe veszik azoknak az újkori radikális forradalmaknak a tapasztalatait is, amelyek rendszerint mind diktatúrába torkolltak: a fundamentális törekvések szétzilálják a közösség szociális integrációját, s az új közösségek autoritárius módon jönnel létre.[16] Amíg a szocializmus jellegének megváltoztatására irányuló korábbi próbálkozások mind magát a rendszert vették célba (akár lerombolni, akár belülről megreformálni akarták), a polgári társadalom koncepciója egy sajátos *paralelizmus stratégiájára* épül. Az olyan közösségekben, ahol a jóváhagyott emberi jogok nem nyújtanak az egyénnek kellő jogvédelmet az államhatalom önkénye ellen, s ahol az emberek a dogmatikus általánosításhoz való predesztinált kötődés alapján sorsukat formáló ideológiai megbélyegzésnek vannak kitéve, kerülni kell a rezsimmel való konfrontálódást. Ehelyett minimális szabad térségeket kell kikövetelni a „párhuzamos poliszok" (V. Brenda) kialakításához, amelyek bizonyos autonómiával rendelkezhetnek az állami és pártstruktúrával szemben. Ezek a rezsimtől független *Lebenswelt*-ek a szabadság, a pluralizmus, a tolerancia és az igaz élet elvei szerint épülnének fel.

Ámde hogyan lehet ilyen térségekhez jutni azokban a rendszerekben, amelyek fennállásuk egész tartama alatt az alattvalók autonómiájának megsemmisítésén fáradoztak, s már-már ideális típusú, szervesen egybetartozó közösségeket hoztak létre? A polgári társadalom eszméjének protagonistái nem hagyták figyelmen kívül a realitásokat. Bármilyen grandiózus erőfeszítéseket tett is a rendszer a társadalom atomizálása és az élet minden területének ellenőrzése céljából, sikere sohase lehetett maradéktalan. A közösség szociális burkolatán mindig maradnak bizonyos rések, valamiféle „fehér foltok", amelyek eléggé távol esnek a rendszer figyelmétől ahhoz, hogy ott érdemes legyen megpróbálkozni egy alternatív rendszer létrehozásával a „totalitarizmus kirekesztésének" elvén. Arra számítottak, hogy a szocialista közösség nemzetközi helyzete is az ő javukra módosult az 1968-as csehszlovákiai események és a lengyel munkások gdanski lázadása után. Úgy ítélték meg, hogy a szovjet vezetőknek és hazai csatlósaiknak a nyugati közvélemény álláspontjaival szembeni „új érzékenysége" közepette, az enyhülés és a helsinki határozatok légkörében nem lesz többé bátorságuk katonai konfrontálódásba bocsátkozni,[17] és durva represszióval elfojtani a polgárok autonóm kezdeményezéseit.

A mozgalom úttörője, A. Mihnik kiemeli, hogy a „reálszocializmus" társadalma nem olyan tehetetlen, mint amilyennek látszik, csupán elegendő bátorságra, határozottságra és önbizalomra van szükség. Életterét a birodalom perifériáján teremti meg, ott hozza létre azt az autonóm polgári társadalmat, amely a szabadság, a pluralizmus, a szolidaritás és a tolerancia elvei alapján fejleszti ki a társadalmi önszerveződés különböző formáit. Közös bennük a meggyőződés, hogy a fennálló totalitarizmussal szemben mégiscsak létrehozható a gyakorlati alternatíva, tehát az „igaz élet" nem utópia, hanem tényleges lehetőség, melyet új típusú viszonyok ápolásával lehet valóra váltani a szabadon alakuló érdekközösségekben, a rezsimmel való minden közvetlen összeütközés nélkül. Így tehát az erőszakkal pacifikált közösségekben az emberi lények – minden ideológiai unifikálás és félelemkeltés ellenére – visszanyerhetik méltóságukat, ha megteremtik a társadalmi élet új modelljét, amelynek kommunikációs formái, szimbólumai és viselkedési szabályai kizárólagosan az ő autonóm alkotásuk lesz.

Ilyen szempontból külön jelentősége van annak, hogy a polgári társadalom elveti a totalitarizmus nyelvhasználatát és az intézményesített hazugságot. L. Kolakowski arra figyelmeztetett, hogy a totalitárius rendszer megsemmisíti a történelmi emlékezetet, és manipulál az információkkal, ezzel magát az igazság kritériumát számolja fel. Minthogy az igazság így mindig a hatalomtartók szükségleteihez igazodik, a hazugság igazsággá minősül, és fordítva: „Ez a totalitarizmus nagy kognitív győzelme. Miután az igazságnak még az eszméjét is sikerül kiirtania, többé már nem vádolható hazudozással".[18] Csehszlovákiában épp ezért V. Havel és a Hetvenhetek Kiáltványa körüli csoport mindenekelőtt a „totalitarizmus

metafizikája" elleni szellemi és kulturális ellenállásra szólít fel, létrehozva azt az „underground" kultúrát, amelyet az autentikus emberi ténykedés és érvelés szférájába helyeznek az „igaz élet" elvei alapján.[19] Magyarországon Kondárd Gy. az *antipolitika* koncepciója szerint síkraszáll az új kommunikációs kódok megteremtéséért a polgári társadalom számára, melyeknek értelmét a civilizációs vívmánynak tekintett modern demokráciából fogják meríteni. Ez a mozgalom nem a hatalom megszerzésére törekszik – a cél a társadalmi hatalom új formájának kimunkálása, amely majd képes lesz szélesebb térségeket megnyitni az autonóm és szabad emberi tevékenységek előtt, s amelyet a rezsim kénytelen lesz eltűrni, mint autentikus alternatívát.[20]

Említettem már, hogy a polgári társadalom koncepciójában a fő követelmények között szerepelt a rezsimmel való közvetlen konfrontálódás elkerülése, „az a meggyőződés, hogy az állam itt megkerülhető, mivel a civil társadalom mechanizmusa az uralkodó politikai rendszerrel párhuzamosan, tőle függetlenül működik".[21] Ám ha a paralelizmusnak ezt a stratégiáját a rendszerhez való viszonyulás abszolút princípiumává teszik, nyilván nem sokra jutottak volna. Elsősorban is, illuzórikus lenne toleranciát elvárni attól a kényszerű kollektivizmusra épülő rendszertől, amely kizárólag az uralkodás útján tartja fenn kommunikációs kapcsolatait a társadalommal. Ha eltűrné a másságot, a „reálszocializmus" önnön újratermelődésének logikáját tenné kétségessé. Másfelől, mint már említettük, a polgári társadalom nem nélkülözheti a fejlett (bár antagonisztikus) kapcsolatfenntartást a politikai hatalommal, de ehhez olyan típusú kommunikációra van szüksége, amely a demokráciában beletartozik a jogállam fogalmába.

Következésképp az említett paralelizmust valójában sohasem értelmezték szó szerint. Némileg leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy Mihnik, Konrád, Havel és társaik a rezsimhez való viszonyulásban a polgári társadalom tevékenységének két fázisát különböztették meg. Az első fázisban a társadalmi önszerveződés fokozatos kiterjesztése a cél. A polgári társadalom a „mindenkit megillető szabad időben" jön létre (Konrád Gy.), illetve a művelődési életben, abban a „privilegizált térségben, ahol legfejlettebb formájukban figyelhetjük meg a párhuzamos struktúrákat" (Havel), de itt nem állapodik meg. A polgári társadalomtól elvárják, hogy egyre tágasabb térségekről szorítsa ki a rezsimet, létrehozva a párhuzamos információs hálózatot (szamizdat), a párhuzamos oktatási formákat (magánegyetemek), a párhuzamos szakszervezeteket stb. Ennek során a polgári társadalom annyira megerősödhet, hogy – a második fázisban – már nyomást gyakorolhat a rendszerre. Nyílt harcról azonban itt sincs szó, hanem csupán az élet alternatív kvalitásainak továbbfejlesztéséről, melyeket azután *belső erejükre* való tekintettel a rezsim kénytelen partnerként elfogadni. A legnagyobb sikere ennek a pozitív utópiának kétségkívül a lengyel *Solidarnost* szakszervezet győzedelmes útja volt. A munkásoknak ez a tömegszervezete a közvetlen

rendszerellenesség elvei alapján jött létre (autonómia, önigazgatás, szolidaritás), s mégis partneri szerepet harcolt ki magának az ország sorsáról folyó megbeszéléseken.

Az érintett rezsimek azonban végül is kisebb vagy nagyobb mértékben mindenütt represszióval válaszoltak a polgári társadalom eszméjének életre keltésére (kezdve az egyetemi katedrák elvételétől Magyarországon, a letartóztatások foganatosításán át Csehszlovákiában, a végrehajtott államcsínyig Lengyelországban). Így a 80-as évek kezdetén úgy tűnt, hogy meg lehet vonni az események mérlegét. Először is, a polgári társadalom koncepciója jelentős szerepet játszott annak bizonyításában, hogy lehetséges az emancipáció, az identitás hagyományos ismérveitől, a kikényszerített értékítéletektől, a legitimációs szimbólumoktól és a kommunikációs kódoktól való függetlenedés.[22] Kiemelve az individualitás döntő fontosságát a társadalom újjászerveződésében, a polgári társadalom koncepciója – minden rezsimmel szembeni defenzivitása ellenére – kétségbe vonta a „reálszocializmus" újratermelődési képességét. Másodszor, a polgári társadalom és a rezsim párhuzamos létéről szóló eszme, „melyben két állandó, egymástól úgyszólván független identitású entitás létezik, s ezek csak mennyiségileg változtak: minél több van az egyikből, kevesebb lesz a másikból"[23] – ez az eszme megbukott, mert abból indult ki, hogy az „igaz élet" autonóm módon megteremthető anélkül, hogy szembe kellene fordulni a fennálló hatalommal, s harcot vívni vele a rendszer megváltoztatásáért. Bebizonyosodott, hogy autonóm polgári társadalom csak ott létezhet, ahol a politikai hatalom elismeri: a közösségi élet létrehozásának meghatározó tényezője az egyéni szabadság és a társadalmi érdekek pluralizmusa. És ezen a ponton a kör mintha bezárult volna – a feltételezett általánosság nem egyeztethető össze semmiféle autonómiával.

3. Mi történt 1989-ben?

A Solidarnost 1981-es bukása után úgy látszott, hogy a „reálszocializmus" sikeresen vészelte át a maga legnagyobb megkísértését, azt, amit a polgári társadalom koncepciójának „következetes módszerességgel tudatosított individualista szemlélete"[24] állított elébe. Akkoriban sokak számára úgy tetszett: a kommunista rezsimek megváltoztathatatlanok, s Európa megosztásának sohasem lesz vége. Azután egyszer csak mégis azoknak lett igazuk, akik másként gondolkodtak. „Az átalakulás néha megrekedhet, de maga a folyamat megállíthatatlan. Ha ezt tudjuk, máris a segítségére vagyunk."[25]

Amíg minden előző, különféle formájú ellenállás a birodalom perifériájáról érkezett, a döntő csapást arról a helyről mérték rá, ahonnan – tisztán metodika szemszögből – ez egyáltalán lehetséges volt: a Szovjetunió kommunista pártjából mint az imperiális hatalom központjából.

Ugyanis a „reálszocializmus" olyan társadalom, melyben a politikai hatalom az igazi termelőerő (marxista szókészlettel élve) és az alapvető kommunikációs elv.[26] Hogy a politikai hatalom úgy etablírozza magát, mint a világ újratermelésének egyetlen szubjektuma, ehhez a társadalmat objektummá, a cselekvés tárgyává kellett változtatnia, s feldarabolt-atomizált állapotba hoznia, nehogy bármiféle módon is autonóm szerveződésbe kezdhessen. Ha egy ilyen szétzilált társadalom netán mégis képessé válik a lehetetlen megkísértésére – hogy szétszaggatott részeit új szubjektivitássá próbálja összefogni, mint a polgári társadalom protagonistái tették –, azonnal működésbe lép a represszíós mechanizmus. Ilyen körülmények között a „reálszocializmust" csak fentről lehetett megreformálni.

Ezt az állítást ma már persze könnyű bizonyítani, minthogy *post mortem* fogalmazódott meg: az első mélyreható szocialista reform, Gorbacsov „peresztrojkája" korszakalkotó vállalkozásnak bizonyult, mert fő szerepet játszott a „reálszocializmus" megbuktatásában. Minden korábbi szocialista reformtól eltérően, amelyek a „szocialista törvényszerűségek deformációi", a politikai korrupciók, a párt csúcsát érintő összeesküvések s más hasonlók ellen irányultak, ez a mostani reform „őszinte" volt, s a rendszer gyökeres átalakítására irányult. Anélkül hogy részletekbe bocsátkoznánk, azt mindjárt itt megállapíthatjuk, hogy a „peresztrojka" kezdettől fogva sikertelenségre volt ítélve, hiszen az egész „reálszocialista" politikai koncepció a politika *azopciós* felfogására épült,[27] miszerint a fényes jövőbe csak egyetlen út vezet, s így ennek az útnak még csak elvi értelemben sem lehet alternatívája. Csakis ez a politika *termeli a valóságot*, miután önigazolást állít ki saját hatalmi monopóliumáról. Ebben az önigazolásban *történelmi szükségszerűségnek állítja be a párt abszolút hatalmát*, mégpedig egy igen egyszerű ideológiai képlet alapján: az állam, ill. a párt szociális és politikai hatalma egyenes arányban áll a tudat minőségével, melynek ő a kizárólagos közvetítője. Más szóval, a (magának odaítélt) tudat mint transzcendes tudás átalakul (abszolút) hatalommá, amely így már termelőerőként működik.[28] A társadalmi viszonyok módosítása helyett csak a meglevők ideológiai előjele változik, s olyan redukált marxista szókészlet révén érvényesül, amellyel a teljesen konzervatív valóság úgy mutatható be, mint állandó előrehaladás a kommunizmus felé.

A hatalom médiuma által közvetített autolegitimációs valóságtermelés gyakorlati következménye, röviden szólva, az lett, hogy a hatalom fennmaradását alattvalóinak nyomora biztosította. Az anyagi nincstelenség és éhínség mindaddig irreleváns volt, amíg a rezsim mesélni tudott a jólétről, s alattvalóit rá tudta venni, hogy elhiggyék ezt a mesét, vagy legalábbis úgy tegyenek, mintha elhinnék.[29] A kérdéses 1989-es évben azonban az embereket nem gyötörte éhség, s több tévékészülékkel, gépkocsival rendelkeztek, mint valaha. A rendszer mégis ekkor bukott meg, mert a „peresztrojka" folyamataiban végképp kimerültek az autolegitimációs

készletek. Ez a reform fokozatosan megfosztotta hatalmától a „reálszocializmus" ideológiai apparátusát, s végérvenyesen arra a pontra juttatta, ahol többé már nem volt képes olyan ideológiát termelni, amely a valóság helyébe léphetett volna.

A konzervatív kritikusok azt vetik Gorbacsov szemére, hogy kietlen pusztaságot hagyott maga után. Ez kétségtelenül igaz, hiszen a látszólag teljesen megsemmisült polgári kezdeményezések csak a totalitarizmus romjain születhettek újjá, s tehették fel újólag a kérdések kérdését, hogy „miért kellett az ő (természetes) szubjektivitásukat különválasztani a környezettől, amelyben éltek."[30] *A megrázkódtatás után, amelyet a „peresztrojka" idézett elő a szocialista közösségben, többé már nem volt szükség a polgári társadalom és a rezsim közötti összeütközés elkerülésére, s a polgári egyesülések most már nyíltan síkraszállhattak a szocializmus lerombolása mellett.* Az emberi méltóság sérthetetlenségének elvéből kiindulva, a „klasszikus" emberi szabadságok érvényesítését és a polgári társadalomnak az államhoz való viszonyában való autonomitását megkövetelve, Közép-Kelet-Európa polgárai kétségbe vonták a rezsim jogát, hogy az ő nevükben beszéljen. A történések szereplői mindezt *forradalomként* élték át, amelyhez különféle jelzőket csatoltak: bársonyos, gyöngéd, békés, alkotmányos. A lényeg az, hogy ezek a forradalmak valóban lejátszódtak. Az addigi szociális és politikai rendszer teljesen szétesett, s létrejöttek a feltételek az alapvetően új társadalmi viszonyok és struktúrák kialakításához. Ez a folyamat J. Habermas szerint „pótlólagos forradalom" (die nachholende Revolution) volt, olyan forradalom, amely „felszabadította a teret az elmulasztott fejlődés pótlására",[31] mégpedig oly módon, hogy egészében elvetette az addigi „reálszocialista" valóságot, s megkövetelte a szimbolikus visszatérést a modern világ kezdetére, hogy az akkori autentikus polgári társadalom újjászervezésével indítsa el a demokratikus politikai közösség megteremtésének folyamatát.

Ebben a folyamatban a forradalom klasszikus értelmezésének csupán az a körülmény mond ellent, hogy az ellenállás résztvevőit nem vezérelte egységes ideológiai alternatíva, s nem valamely egységes nép vagy „osztály" nevében léptek fel. A polgári társadalomból kiemelkedve ezek az ellenzéki csoportok és egyesülések az autentikus polgári érdekek sokaságát képviselték. P. Preuss szerint a „népnek" mint a forradalom szubjektumának ez a pluralizálódása az 1989-es eseményekben új minőséget jelentett a modern kor más nagy (amerikai és francia) forradalmaihoz képest, amelyek a démosz, a szuverenitás kizárólagos letéteményese nevében szerveződtek. Csehszlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban és Kelet-Németországban a polgári társadalom elég erős volt ahhoz, hogy a nép szuverenitását ne úgy értelmezzék, mint valami egynemű és korlátlan *protestas absolutá-t, ami a lázadásra való klasszikus liberális jog alapján legitimitást adott volna a rezsimmel való nyílt összeütközésnek a barát vagy ellenség modellje szerint.*[32] Ehelyett a polgári társadalom támadása a rendszer ellen békés tömegtüntetések és

intézményesített „kerekasztalok" formájában zajlott le, melyek során a polgári egyesülések képviselői előterjesztették a hatóságoknak a szociális és politikai viszonyok megváltoztatására vonatkozó követeléseiket. A szovjet segítségtől megfosztva és legitimitásukat elvesztve, a hatalomtartók kénytelenek voltak meghátrálni és utat nyitni az új társadalom előtt.

Az erőszak elmaradása nyilvánvalóan összefüggésben állt a rezsimek gyengeségével, de így sem kisebbíthető az a szerep, amelyet a polgári társadalom autentikus, politikailag érett mozgalma töltött be a régi rend szétzúzásában. Elkerülve a mesterkedésekre alkalmas populizmus csapdáját (pl. Románia ellenében), a polgári alternatívák hordozói világosan megfogalmazták, hogy ők nem a hatalomra pályáznak, hanem az emberi méltóság visszaállításáért harcolnak, s csupán a tegnapi alattvalókat akarják újra polgárokká tenni.

Azon a ponton azonban, amelyen a „reálszocializmus" rendszere összeomlott, a polgári társadalom mint az emberek közötti viszonyok alternatív, radikálisan demokrata és humanista rendszere, ismételten a közösségi élet peremére sodródott. Mi történt? A polgári társadalom koncepciója hatékony stratégiája volt az ellenállásnak és a széles lakossági rétegek mozgósításának a demokratikus individualizmus autentikus elvei alapján, ami önmagában is nagy teljesítménynek számított abban a társadalomban, amelyet évtizedeken át a totalitárius ideológia és a demokratikus politikai kultúra hiánya nyomasztott. Ez a stratégia azonban nem hozhatta el a demokráciát modern, jogi-politikai jelentésében, mert mindvégig kitartott önkorlátozó elvei mellett. Erre talán a legjobb példa a keletnémet polgári egyesülés, a Neues Forum esete, amely kiváló szerveződésnek bizonyult, de kezdettől fogva mereven elutasította a hatalmi harcot. Ez a szervezet még 1989 novemberében sem kívánt vetélytárs lenni a politikai hatalom kivívásában, amikor pedig a hatalmi struktúra már kénytelen volt elismerni a szervezet legitimitását, s „kerekasztalhoz" ülni vele. Az Új Forum csupán közvetítője maradt azoknak a követeléseknek, amelyeket a polgári társadalom már korábban megfogalmazott.

A polgári szervezeteknek ez a visszakozása a rendszer bukása után „fundamentális űrt" hozott létre, ami tipikus jelensége a polgárháborús forradalmi változásoknak. „Az államok, amelyek összeomlottak, mintha semmi nyomot nem hagytak volna maguk után, pedig igazán nagyhatalmú, totalitárius államok voltak. Már-már művészetnek tekinthető ilyen sokáig uralkodni, s elmúlni minden pozitív eszmei, programatikus, világszemléleti következmény nélkül."[33] A megüresedett politikai színtéren egy egész sor új párt jelenik meg, kezdve a jobboldali nacionalistáktól, a konzervatív polgári pártokon át, egészen a szociáldemokrata típusú polgári baloldalig és az átvedlett exkommunistákig. Ez a pártpluralizmus, amely az emberi jogok elsőbbségén alapszik, s amelynek célja a parlamentáris rendszerű politikai folyamatok procedurális-jogi intézményesítése, természetesen az egyetlen lehetséges út a demokráciába. Még pontosab-

ban, ezekben az országokban az adott pillanatban az új társadalom megteremtésének egyetlen lehetséges módját választották (pragmatikus értelemben): mielőbb politikai és gazdasági kötődés a Nyugathoz, a parlametáris demokrácia alkotmányjogi megalapozása és a gazdaság liberalizálása a neo-smithi elvek alapján.[34] Ez a folyamat sokféle – nem csupán akadémikus jellegű – reakciót váltott ki, melyek közül elsősorban F. Fukuyame *Vége a történelemnek?*[35] címmel megfogalmazott fejtegetései érdemelnek figyelmet. Szerinte a nyugati liberalizmus végleges győzelmet aratott a totalitárius alternatíva felett. A nyílt társadalom legyőzte minden ellenfelét, s eljutott a beteljesüléshez. Az effajta „human condition" megfogalmazás azonban Z. Puhovski szerint felveti a kérdést: „Mi lesz a világgal és a perspektívákkal? Elmerülhet-e az unalomban, mert egy bizonyos időn belül nagyjából mindenki rendezett politikai (és szociális, meg persze kulturális) körülmények közé fog kerülni, többé-kevésbé szavatolt (előzetesen szabványosított) jogokkal stb."[36] Nyilvánvaló tehát, hogy az 1989-es eseményeket sokan (a történelmi folyamatok logikája szempontjából) dogmatikusan értelmezik és teleologikusan magyarázzák. A mese a történelemről, amely a nyílt társadalom végleges győzelmével eljutott a maga logikus beteljesüléséhez, kísértetiesen emlékeztet arra a marxista dogmára, mely szerint a történelem szakaszos fejlődése kérlelhetetlenül elvezet a kommunizmusba, az emberi lét legfelső fokára. A valóság ezzel szemben az, hogy a forradalmi változások Közép-Kelet-Európában a *történelemhez való visszatérés* jegyében zajlottak le, s most az a történelem folytatódik, amelynek több mint 70 évvel ezelőtt megállást parancsoltak.[37]

Záradék

Az új rendszerek működésének első tapasztalatai arra utalnak, hogy még hosszú az út a demokráciáig. Bebizonyosodott, hogy a demokrácia jogi-procedurális kereteinek kiépítéséhez fejlett politikai kultúrára van szükség, amelyet ezekben az országokban teljesen háttérbe szorítottak azzal, hogy a polgári társadalom protagonistáit kizárták a politikai színtérről. Emiatt a demokrácia újjáépítése egy hamis dilemma, a „szabadság vagy szocializmus" keretei között zajlik, ami kedvez a politikai inga jobbra való kilengésének és egy újfajta (ezúttal leginkább nacionalista jellegű) kollektivizmus kialakulásának. Így a jövőkép előrevetítésének szándéka nélkül azt máris megállapíthatjuk, hogy a régi hatalom leépítése nem hozta meg sem az áhított demokráciát és jólétet a Kelet, sem a könnyű kereseti lehetőséget a Nyugat számára (C. Lefort).[38] Gyermetegnek bizonyult a feltevés, hogy a múltat el lehet törölni, mintha mi sem történt volna, s hogy ma, a 20. sz. végén ezek a társadalmak egyszerűen átmásolhatják maguknak a 18. századi merkantilista koncepciókat. Hiszen itt nem csupán a gazdasági nehézségek túlhaladásáról van szó. A fő

kérdés az, hogy miként lehetne helyreállítani a kapcsolatokat a modern civilizációval.[39] A keletnémet polgárok tömeges exodusa idején, 1989 nyarán A. Glucksmann szavai szállóigévé lettek: „a menekültek a lábukkal szavaznak". Mindenáron szakítani akartak addigi életmódjukkal, s nem törődtek vele, mi vár rájuk a vasfüggöny túloldalán. Az emberek egyszerűen belátták, hogy saját társadalmuk a kor minimális civilizációs vívmányait sem ismeri el. Ma, amikor az álarcok lehullottak, és a szebb napok gyors eljövetelébe vetett euforikus remények is szertefoszlottak, világossá vált, hogy a kor civilizációs szintjének elérését nem az anyagi javak mennyisége, hanem az élet új minősége dönti el. Ez egyebek között megköveteli, hogy az emberek legyőzzék a szabadságtól való félelmüket, amelyet évtizedeken át kultivált a párturalom, kényszerű kulturális és politikai kiskorúságban tartva az embereket, hogy helyettük ő gondolkodhasson és határozhasson.

Ezen a ponton újra előtérbe kerül a polgári társadalom eszméjének elévülhetetlen jelentősége. Mert az egyén autonómiája ma nem épülhet a munka és a tőke szabad piacára – s ez a piac különben a 18. században is inkább csak eszményi modell, mintsem valóság volt. A mai Közép-Kelet-Európában az ember csak úgy nyerheti vissza méltóságát, ha szabad térséget teremt az élet autentikus világa számára. Az, amit J. Habermas „az élet világának kolonizálásaként" fog fel, s amin azt érti, hogy az élet hagyományosan autonóm térségeit alárendelik az irodaszellemű rendszerek racionalizálásának,[40] ezeket az országokat különösen keményen sújtotta, mégpedig két okból. Először is, mert itt a gazdaság mindenáron való fejlesztésének egyoldalú támogatása szerepelt az első helyen, s így háttérbe szorult a polgári társadalom minden lényeges eleme, köztük a szolidaritás, a nyílt véleménycsere, a zavartalan kommunikáció stb. Másfelől, a politikai kultúra hiánya oda vezetett, hogy az emberek még mindig többre taksálják a (gazdasági, politikai) biztonságot a szabadságnál. Amennyiben a polgári társadalom nem lesz képes olyan célkitűzésekkel megszerveződni, hogy függetlenítse magát mind a radikális gazdasági liberalizmustól, mind az állami kényszertől, akkor ezek az országok elveszíthetik saját identitásukat, s egészében a fejlett Nyugat (gazdasági, politikai, kulturális) kirendeltségeivé alakulhatnak át. A polgári társadalom protagonistáira így ma az a nehéz feladat vár, hogy elkerülve a kontrafaktikus és dogmatikus kísérletezések buktatóit, módot találjanak az autentikus emberi tapasztalatok összegezésére az élet olyan autonóm szféráinak létrehozása céljából, melyekben zavartalanul kikristályosodhatnak a szabad emberi személyiségeknek tekintett polgárok érdekei és követelései.

Nagy József fordítása

Jegyzetek

[1] *A fogalom történetéről l. M. Riedel: Društvo, građansko. Pogledi, 1988/1. 16. o. és tovább.*

[2] *J. S. Mill: On Liberty. Harmondsworth, 1979., 49. o.*

[3] *Vö. G. de Ruggiero: Geschichte des Liberalismus in Europa. München, 1930., 33. o.*

[4] *A szabadság az egyénnek azt a lehetőségét feltételezi, hogy kialakítsa saját értékrendszerét, amelynek helyességéről vagy téves voltáról egyetlen autoritás sem mondhat ítéletet. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a közösség egyetlen tagjára sem kényszerítheti rá kötelező világnézet – az értékek relativizmusa a demokratikus társadalomnak szellemi vívmányai közé tartozik. Vö. G. Gusy: Konsensprinzip oder Demokratie. Zeitschrift für Politik, 1985/2., 134. o.*

[5] *Z. Puhovski: Civilno društvo u etičkoj perspektivi. Pregled, 1990/7–8. 407. o.*

[6] *Vö. T. Hobz: Levijatan. Belgrád, 1961., 158. o. „A szuverenitás teljes hatalmat ad a jogszabályok előírásához, amelyek minden ember számára negszabják, milyen javakat élvezhet, miként cselekedhet anélkül, hogy megzavarhatná bárki az alattvaló társai közül."*

[7] *Vö. a demokrácia fogalmát A. Görlitz (hrsg): Handlexikon zur Politikwissenschaft. Bd. I., Reinbeck bei Hamburg, 1982., 58–59. o., valamint F. Adam: O treh pristopih k pojmu civilna družba. Družboslovne razprave, 1987/IV., 9. o.*

[8] *V. Pešić: Civilno društvo i pacifikacija u utrašnjih odnosa. uo., 108. o.*

[9] *C. Lefort: The Political Forms of Modern Society. Oxford, 1986., 279. o.*

[10] *Z. Puhovski: Povijest i revolucija. Zágráb, 1980. 21. o.*

[11] *Z. Puhovski: Granica društvene promjene – promjene društvene granice. Marksistička misao, 1983/1. 66. o.*

[12] *Vö. Z. Đinđić: Jugoslavija kao nedovršena država. Újvidék, 1988., 55. o.*

[13] *V. Pešić: Kratki kurs o jednakosti. Belgrád, 1988., 18. o.*

[14] *J. Rupnik: Totaliarianism Revisited. Vö. J. Keane: Civil Society and the State. London/Now York, 1988. 267. o.*

[15] *Amikor azt mondom, „újra forgalomba hozza", szem előtt tartom, hogy a polgári társadalom egyik központi kategóriáját képezi a modern világnak, de ez a fogalom a 19. sz. közepétől mégis szinte teljesen kiveszett a társadalomtudósok intellektuális fogalomtárából. L. részletesebben: J. Keane: Introduction, az előbbi gyűjteményben, 3. o.*

[16] *A. Arato: Revolution, Civil Society and Democracy. Praxis International, 1990/1–2., 26–27. o.*

[17] *Z. A. Pelczynski: Solidarity and the „Rebirth of Civil Socety" in Poland, 1976–1981. J. Keane említett munkájában. 362–363. o.*

[18] *J. Kolakowski: Totalitarizam i vrline laži. Vö. Đavo u istoriji. Banja Luka, 1989., 181. o.*

[19] *Erről bővebben l. T. Mastnak: Civilno društvo u čistom obliku. Pogledi, 1988/1., 250–253. o.*

[20] *Konrád Gy.: Antipolitika. Ljubljana, 1988. 52. o. és tovább.*

[21] *V. Pušić: Civilno društvo kao strategija socijalnih promjena. Družboslovne razprave, 1987/IV. 142. o.*

[22] *F. Adam említett munkája.*

[23] *T. Mastnak említett munkája, 251. o.*

[24] *Z. Puhovski: Civilno društvo... 415. o.*

[25] *E. Morin: Kako misliti Evropu. Szarajevó, 1989., 168. o.*

[26] *A „reálszocializmus" politikai hatalmának ez a meghatározása Z. Puhovskitől ered. Vö. Socijalistička konstrukcija zbilje. Zágráb, 1990., 31. o. és tovább.*

[27] *Uo. 85. o.*

[28] *Erről bővebben is írtam Legitimiranje idealima c. munkámban. L. Značenje kategorije legitimiteta u socijalističkim društvima. Politička misao. 1989/4.*

[29] *Vö. G. Orwell: 1984. Budapest, a Műszaki Egyetem kiadványa, 1989/1., 41. o. „A kettősgondolkodás azt a képességet jelenti, hogy valaki egyidejűleg két, egymásnak ellentmondó nézet birtokában van, s mindkettőt elfogadja... A kettősgondolkodás az Ingsoc igazi lényege, hiszen a Párt alapvető tényke-dése, hogy tudatosan csal, s közben szilárdan ragaszkodik annak feltéte-lezéséhez, hogy teljesen tisztességesen jár el. Megfontolt hazugságokat mondani, s közben őszintén hinni bennük, elfelejteni bármilyen tényt, ha időszerűtlenné vált, s aztán, ha ismét szükség van rá, előkotorni a feledésből éppen csak a szükséges időre, tagadni az objektív valóság létezését, s ugyanakkor számításba venni a tagadott valóságot – mindez elengedhetetlenül szükséges."*

[30] *Z. Puhovski említett munkája, 96. o.*

[31] *J. Habermas: Die nachholende Revolution. Frankfurt am Main, 1990., 180. o.*

[32] *U. K. Preuss: Revolution, Fortschritt und Verfassung. Berlin, 1990., 62–63. o.*

[33] *Z. Puhovski említett munkája, 98. o.*

[34] *A. Arato említett munkája, 27. o.*

[35] *F. Fukuyama: The End of History? The National Interest, Summer, 1989. Vö. D. Diner: European Counterimages: Problems of Periodization of Historical Memory? Praxis International, 1990/1–2., 14. o.*

[36] *Z. Puhovski említett munkája, 97. o.*

[37] *D. Diner említett munkája, 15. o.*

[38] *C. Lefort: Renaissance of Democracy? Praxis International, 1990/1–2., 3. o.*

[39] *Vö. N. Popov: Kuda ide postagrarno društvo? Družboslovne razprave, 1987/IV., 123. o.*

[40] *J. Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns II. Frankfurt am Main, 1985., 230–233. o.*

Rezime

Građansko društvo kao strategija otpora i osnov „povratka istoriji": slučaj (post)socijalizma

U uvodnom delu rada autor markira suštinske reperne tačke modernog razumevanja građanskog društva. Pri tome naglašava slobodu kao emancipaciju pojedinca od bilo kojeg posebnog određenja (socijalnog, staleškog, klasnog, nacionalnog, političkog). Realni socijalizam ukida pretpostavke građanskog društva, utoliko je on određeni oblik totalitarizma. U daljem delu rada autor opisuje važne događaje u nastanku elemenata koncepcije građanskog društva u okviru realsocijalističke produkcije života. Poraz čehoslovačke reforme 1968. god. predstavlja prelomnu tačku, jer uslovljava formulisanje nove strategije. Ona se zasniva na ideji paralelizma koji se iscrpljuje u izbegavanju konfrontacije sa režimom ali istovremeno u stvaranju minimalnog slobodnog prostora nezavisno od državne-partijske mreže. Formulisanje strategije paralelizma je teklo u dve faze. Prva faza se odnosila na postepeno širenje prostora društvenog samoorganizovanja. U drugoj fazi je prednjačio pritisak na režim. Odlučan udarac režimu je ipak zadat perestrojkom, što je i logično s obzirom na činjenicu da je realsocijalistička

produkcija stvarnosti zasnivana na tome da je politička moć istinska proizvodna snaga. U poslekomunističkom poretku ideje građanskog društva su ponovo podređene kolektivističkom obrascu sa nacionalnim predznakom. Uprkos tome ponovo u prvi plan izbija neotklonjivi značaj ideje građanskog društva: neophodno je osloboditi prostor za autentični svet života.

Summary

The Civil Society as the Strategy of resistence and the Basis for „Regression to History": The Case of (post)socialism

In the introductory part the author gives the basic starting points of the modern interpretation of a civil society. At the same time he emphasizes freedom as the emancipation of the individual from any particular attribution (social, class, national, political). Real-socialism abolishes the assumptions of civil society, and therefore is a particular form of totalitarism. Furthermore, the author describes the important events which led to the conceptions of a civil society within the frames of real-socialistic forms of life. The failure of the 1968 reform in Chekoslovakia could be considered as the turning point because it evoked the need for the formulation of a new strategy. This strategy is based upon the idea of parallelism, which is manifested by avoiding any kind of confrontation with the regime, at the same time, creating a minimal free space, independent from the state-and-party network. The formulation of this strategy of parallelism had two phases. The first one worked upon the gradual expansion of the space for social self-organisation, the second put pressure on the regime at the forefront. The final blow was given after all by perestroika which is logical when we take into account the fact that the real-socialistic production of reality is based upon the idea that political power is a true productive source of society. In the post-communist system the ideas of civil society have been, again, subordinated to a collectivistic form with nationalistic labels. In spite of this the unquestionable importance of the civil society is again coming into prominence: it will inevitably free up space for an authentic way of life.

Losoncz Alpár

HÁBORÚ ÉS GAZDASÁG

(John Maynard Keynes)

A történelemre vonatkozó reflexiók, ellentétben a történelem végét előrejelző immár közismert értekezésekkel[1], kétségtelenül a posztkommunista korszak kulcskérdéseit érintik. Úgy gondoljuk, hogy e reflexiók közvetítésével rátalálhatunk azokra a rejtjelekre, amelyek hírt adnának létezésünk autentikus dimenzióiról, hogy a múlt tájain villódznak ezek a rejtjelek. Természetesen a múlt rekonstrukciójára irányuló törekvések tartós feszültségeket okoznak, s erőszakot is gerjesztenek, mint ezt nem egy példa mutatja, hiszen Közép- és Kelet-Európa régióiban a nemzetállami ideológiák a valamikori szenvedésre való emlékezés parazsát kívánják elevenen tartani. Közép- és Kelet-Európában tehát nagymértékben a *történelmi ítélőerőtől* függnek a közeljövő politikai és gazdasági folyamatai.

E hevenyészett vázlatban említettek képezik John Maynard Keynes *A békeszerződés gazdasági következményei*[2] című jelentékeny művének jelenlegi befogadási-megértési kontextusát (nem véletlenül váltotta ki a nagy kortárs, J. A. Schumpeter bámulatát[3]). Nota bene: Keynes azt a békeszerződést állítja ehelyütt pellengérre, amely az első világháborút hivatott lezárni – noha csupán egy húsz évig sem tartó fegyverszünetet léptetett hatályba –, s amely a katonapolitikai elrendezés szempontjait érvényesítette az egész XX. században – más kritériumok rovására. E békeszerződést, amely lehetetlenné tette a morális megvilágítódást, nemegyszer illették súlyos bírálattal, hiszen olyan mostohán kezelte világunk jövőjét, s feláldozta a gazdasági stratégiát a rövid távú és rövidlátó politikai érdekeknek, amelyek lényege a következményektől független, a teljes győzelemre való törekvés. (Ez utóbbi szerint a demonizált ellenséget nem elég legyőzni, hanem el is kell pusztítani.)[4] Keynes voltaképpen az I. világháború után kialakult világrend első nagyszabású kritikusa.

Az I. világháború már önmagában véve is a „hosszú" XIX. század liberalizmusának zátonyra futását jelentette: hiszen a liberalizmus képtelen volt megakadályozni a glóbusz egészét érintő vérontást. Nem véletlen,

hogy a húszas években Hayekon és társain kívül a liberalizmus értékeit boncolgató gondolkodó szinte már mutatóban sem akadt. Ugyanezen időköz a bal- és jobboldali totalitarianizmusok különféle változatainak melegágya. Keynes egész könyvét áthatja a meggyőződés: az I. világháború mérföldkő a *gazdasági civilizáció* történetében, hogy egyik gyakorta használt fogalmát idézzem. A könyv megannyi kérdést vet fel. Mit jelent egy háborút megnyerni vagy elveszíteni az egyre erősbödő gazdasági egymásrautaltság korában? Mit jelent háborút nyerni vagy elveszíteni a technika által meghatározott korban? (Hannah Arendt a következő módon foglalta össze az I. világháború következményeit: a) létrejöttek a totális háború csírái, aminek folytán megszűnik a katonaság és a polgári lakosság közötti választóvonal tiszteletben tartása, b) ettől fogva nincs olyan kormány, állam vagy államforma, amely túlélhetne egy háborús vereséget, c) bevetik az elrettentést a fegyverkezési versenybe mint irányelvet.[5]) S nem utolsósorban *A békeszerződés*... nagyszerű alkotás, amely a háború gazdasági determináltságát, a gazdasági fejlődés és a háború gyakorta leegyszerűsített viszonylatát teszi szóvá a „gazdasági civilizáció" keretei között. (E. H. Carr a két világháború közötti időszak történetéről írt művében így vélekedett: „A legfontosabb tanulság, amelyet az eseményekből levonhatunk... hogy teljesen illuzorikus az a megkülönböztetés, amelyet a közvélemény alkalmaz a gazdasági és politikai hatalom között. A hatalom, amely mindenféle politikai tevékenységnek eleme, egy és oszthatatlan. A katonai és a gazdasági fegyvereket ugyanabból a célból alkalmazzák."[6])

A régi civilizációkban a háborúnak kultikus funkciói voltak. Akkortájt a hadban állás a közösség meggyengült kohézióját erősítette. Szorosan idetartozik a háború agonális eleme. Huizinga[7] szerint az agonális elem akkor lép fel, amikor a hadviselő felek olyan célokért küzdenek, amelyekre „joguk" van, s amikor egymást ellenfelekké nyilvánítják. Az ellenfelek elismerik egymást mint a szent játék résztvevőit, s ebben a szellemben akár a legnagyobb harc hevében is megtörténhet, hogy Glaukonhoz és Diomedeshez hasonlóan kicserélik egymás fegyvereit. Huizinga úgy látja, hogy ebben a vonatkozásban az asszír értelmezés a mértékadó, amely a háborút az isteni parancsnak való engedelmesség és a nagyobb dicsőségért való harc formájának minősíti. Tehát az imént említett jog mögött az isteni akarat megnyilvánulása jut kifejezésre. A szent agon érvényesítésében a sors működését kell látnunk, itt a háború messzemenően több, mint a bosszú vagy a gyilkosság, hovatovább kultikus intézmény, amely egyfajta földöntúli erénytant testesít meg. A győzelem nem az ellenfél totális megsemmisítésében, hanem például a vezér becsületének növelésében merül ki. A szent agon elvei, amelyek sokszor eltörpültek a nem-agonális formákkal szemben, talán mondanom sem kell, kiveszőben vannak az újkortól errefelé. Az árutermelési civilizáció, konstitutív alapelveinek megfelelően, a gazdasági jelentéseknek autonómiát kölcsönöz, először alakul ki a gazdasági közeg mint önálló társadalmi szféra. Ebből a

helyzetből azonban nem az a következtetés adódik, hogy a gazdasági törvényszerűségek ismerete eligazít bennünket a háború kérdéseiben. Aki elszigeteli a politikum vizsgálatát a gazdasági dinamika szemügyrevételétől, s fordítva, aligha fog érdemlegesen szólni erről a civilizációról. Így e civilizáció háborúiról sem. Paul Kennedy könyve, *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*[8] rengeteg tudnivalóval szolgál a politika és a gazdaság artikulációs formáiról az újkor háborúinak fényében.

Keynes a közgazdaság azon ágához tartozik, amely kapcsolatot tart fenn a filozófiával, különösképpen az etikával (Keynes rokonszenvvel viseltetett Moore gondolkodása iránt). Ez az irányultság az agyonkoptatott ökonomicista fejtegetésekkel szemben figyelembe veszi, ahogy a probléma jó ismerője, A. Sen jelzi,[9] az emberi viselkedés komplexitását. Keynes gondolkodásának másik fontos jellegzetessége, hogy nagy jelentőséget tulajdonít az elméletíró közügyekre tett befolyásának. E vonatkozás nélkül nem érthetjük azt a szenvedélyt, amely *A békeszerződés...*-ben mozgatja a szálakat, s amely ugyanitt egyúttal ritka elemzőkészséggel is párosult. A század egyik legnagyobb hatású közgazdasági könyvének[10] olvasói felismerik a fentebb említett véleményt: a mű befejező részében Keynes arról szól, hogy a politikusok, közéleti személyiségek által képviselt eszmék az elméleti diskurzusok lepárlásai, származékai. Hogy a közgazdászok és a politikai bölcselők gondolkodásmódja irányítja, ha közvetett módon is, a dolgok menetét: a gyakorlati emberek legtöbbször akarva-akaratlanul is rabjai az egykori közgazdászoknak. Nem egy értelmezője marasztalja el Keynest az értelmiségi elitarizmusba vetett hite miatt,[11] amely – így hangzik a bírálat – feltételezi az értelmiségi szakértőnek azt a kivételes képességét, hogy megvilágítsa az Utat. Egyesek a korszellemhez hűen modernista eltévelyedésnek tartják az effajta elitarizmust, azaz *„Verbesserungs malady"*-t,[12] amely szerint a közgazda-értelmiségi a közösség funkcionáriusa, ő a királyi tanácsadó, az Egész és a Társadalom reprezentánsa. Mások a II. világháború utáni „aranykor" keynesiánus ihletésű gazdaságpolitikájának hetvenes évekbeli kudarcát vetítik vissza az életműre. Úgy gondolom azonban, hogy a Keynes műveiben tapasztalható szenvedély, amely, mint említettem, analitikus észjárással ötvöződik,[13] nem egyszerűsíthető le a *„Verbesserungs malady"* kliséjére. Keynes csupán végletes gyanúperrel bírt az olyan közgazdásokkal szemben, akik szerinte Candidokként derűsen visszavonulnak kertjeikbe, miközben arról szónokolnak, hogy a lehető legjobb világ polgáraiként egyedüli feladatunk az üdvözítő gazdasági törvényszerűségek önmozgására bízni magunkat. Ennélfogva Keynes valóban ősrégi, jelesül, az értelmiségi morális felelősségével kapcsolatos kérdésekre keresi a választ. Elméleti feleletei megkérdőjelezhetők, de a habitust ösztönző szenvedély következetesnek tűnik. Noha az opuszban valóban találhatók olyan kijelentések, amelyeket csakugyan az értelmiségi paternalizmus jellemez, s a II. világháború utáni „aranykor" gazdaságpolitikái valóban Keynesre hivatkozva teremtették meg érvelés- és eszközrendszerüket,[14]

az értelmiségi szakember által irányított gazdaságpolitika *immanens ésszerűségének* képzete inkább keynesiánus irányzatoknak, mintsem Keynes gondolkodásának tartozéka.[15]

Keynes az állami adminisztráció funkcionáriusa volt több ízben is.[16] Az I. világháború előtt az indiai vonatkozású pénzügyeket intézte,[17] a háború idején a pénzügyi minisztériumban dolgozott, ahol a hadi kölcsönökkel, a brit kereskedelmi jövedelmek konfiskálásával stb. foglalkozott (idegen volt tőle a háborús lelkesedés, a katonai behívóparancsot egyszerűen visszaküldte levélben), 1919-ben tagja volt a brit küldöttségnek Versailles-ben, 1940-ben a pénzügyminiszter tanácsadója, halála előtt azon brit küldöttség vezetője, amely az amerikaiakkal tárgyalt a kölcsönynyújtás lehetőségeiről – megválasztották a Világbannk alelnökévé is. A húszas években, nem utolsósorban jelen könyve miatt, élesen szemben állt a hivatalos politikával, 1925-ben például híressé vált cikkében[18] Churchill gazdasági irányvonalát, valamint az aranystandardhoz való visszatérést bírálta az ironikus publicisztika hatásos eszközeivel. Az általa ostorozott gazdaságpolitikai elképzelések mögött a konvencionális és elavult gazdasági eszmék utánzatát látta, s ennyiben publicisztikájában a kifakult értelmiségi eszmékhez való merev ragaszkodást választotta célpontnak.

S most hadd lássuk Keynes érveit a békeszerződés kapcsán! Az első világháború kitörésével egy rendkívüli korszak ért véget. A gazdasági fejlődés a feltoluló egyenlőtlenségek ellenére is megelégedéssel töltötte el a népesség nagy részét. A növekvő ipari termeléshez növekvő mezőgazdasági hozadék járult. A népességnövekedés révén nőtt a kivándorlók száma, és nagyobb lélekszám állt rendelkezésre az iparcikkek, tőkejavak, vasútvonalak és hajók előállításához (48–64). Keynes, a malthusi hagyománynak megfelelően, nagy jelentőséget tulajdonított a népességnövekedésben rejlő lehetőségeknek; egyik mondatában egyenesen arról ír, hogy a „mértéktelen nemzeti tevékenységnek" nagyobb a szerepe a hagyományos dogmák szétfeszítésében, mint a közgazdasági eszmék erejében (ez utóbbi kétségkívül cáfolja az értelmiségi paternalizmusra vonatkozó állításokat). A gabonaneműek reálköltségeinek növekedését fedezni tudták, Afrika erőforrásait célirányosn kihasználták. A militáris és a nemzeti vetélkedésből eredő társadalmi csökevények másodlagosnak tűntek a tőke és a munkaerő mobilitásának hatásaival szemben. A jogi-integrációs egységek fennállása megkönnyítette a gazdaság körforgását, ugyanis csökkentette a határok és a vámtarifák késleltető következményeit; a pénznemeket stabil árfolyamon tartották az arany viszonylatában. Egyszóval, a rend és a stabilitás képzete és az ezt tükröző mentalitási szerkezet jellemezte a korszakot.

Az új ipari életmód központi pillérei Németországban összpontosultak, a német gazdaság növekedési üteme, a kölcsönös gazdasági függés, a német vállalkozási kedv meghatározó erejű volt az európai földrészre nézve, a Rajnától keletre eső térségek pedig a német gazdaság vonzáskörébe kerültek. Az elosztási rendszerben megnyilvánuló egyenlőtlenségek a

gazdasági fejlődés hajtóerejeként érvényesültek: a lekötött vagyonokban felhalmozott értékeket birtokló „gazdagok" és „tőkések" voltak az ipari fejlődés előremozdítói, akik egyúttal élvezték az egyenlőtlenség nyújtotta előnyöket. „A morál, politika, irodalom és vallás egyesítették erejüket a megtakarítás ésszerűségéért harcoló összeesküvésben. Az Isten és Mammon kibékültek. Béke a telt pénztárcájúak poraira" – írta Keynes egy 1923-ban közzétett esszében[19]. Ugyanitt kiegészítette *A békeszerződés...*-ben említett fejlődési összetevők listáját: a kötvények tőkeértéke állandóan növekedett a csökkenő kamatráták folytán – a múlt században az államkötvények számítottak jó beruházásnak –, s polgárjogot nyert a középosztályok megtakarítási igénye is. Keynes, aki rendkívül fontosnak minősítette a nem-gazdasági tényezők szerepét (ezeken elsősorban a „társadalmi lélektan" tényezőit értette, a felhalmozás motívumát főművében például a beruházók „animális szelleméhez" kötötte), mégsem ragadtatta el magát a „hosszú" XIX. század gazdasági fejlődésétől, mi több, az „aranykor" szinte páratlan előrehaladása mögött egy „sajátos bölfföt, azaz megtévesztést" pillantott meg. Először is, a munkások a tekintély kényszerítő erejének következményeként fogadták el a társadalom konzervatív rendjét és az elosztásból származó egyenlőtlenségeket. Másodszor, a tőkések csak azon tény alapján foglalhatták el kivételezett pozícióikat, hogy sztoikusan lemondtak a fogyasztásról, s a takarékoskodás kötelességének szentelték életvitelüket. Az I. világháború megkérdőjelezte ezt a „természetellenes blöfföt", mert rávilágított arra, hogy a sztoikus önmegtartóztatásba vetett hit ábránd csupán. Még egy veszélyforrást rögzített Keynes. Az elmúlt század folyamán az európai jólét azon alapult, hogy az amerikai exportfölöslegek az exporttermékek előállításához igényelt munkaerő költségeihez viszonyítva olcsónak bizonyultak. A tengerentúli népességnövekedésből kifolyólag azonban már a századvég tájékán veszélyben forgott a jólétnek ez az alapja; az USA belföldi búzaszükséglete megközelítette a termelés mennyiségét, ami egyre inkább lehetetlenné tette az európai gazdasági fejlődés megszokott menetrendjét.

Keynes úgy érvel, hogy a XIX. századi „aranykor" erőtartalékai már kimerülőben voltak a századfordulón, ám mégis a háború ingatta meg végérvényesen az európai jólét rendszerét. Okfejtése tehát semmiképpen nem szűkíthető le arra a manapság elterjedt véleményre, miszerint nem is annyira a háború, hanem a békeszerződés tekinthető katasztrofálisnak. Talán meglepő, hogy Keynes nem véleményezi Németország gazdasági, politikai és katonai előretörését (amit például tanítómestere, A. Marshall szóvá tett[20]), pedig ez a tendencia hozzájárult a XIX. század egyensúlyrendszerének felbomlasztásához, s az egykori brit hegemónia hanyatlásának kifejeződése volt. Ez a hegemónia az ipari forradalom kibontakozásához és annak európai térhódításához kapcsolódott. Jellemzői[21]: a nemzetközi pénzügyi rendszer központosítása Londonban, a munkamegosztás vertikális szerkezete az európai és a gyarmatosított országok között, a nominális áraknak és jövedelmeknek a termelés ingadozásai által megva-

lósuló befolyásolása, a pénzügyi tőkének a gyarmatbirodalmakba való áramlása, az európai munkaerő kivándorlása, a hosszú lejáratú tőkeexport létezése, az angol pénznemnek nemzetközi fizetőeszközként való érvényesülése (minden külföldi privátbank aktívája a londoni központhoz viszonyult, s ez utóbbinak kamatrátái döntő jelentőséggel bírtak a rövid lejáratú tőkeállományok vonatkozásában, valamint a külföldi privátbankok ügyvitelében; a növekvő londoni hitelkeretek a termelés szintjének csökkenésében fejeződtek ki; az ipari termékek és a nyersanyagok közötti árviszonyok a brit és az új gyarmatosított országok közötti kereskedelem viszonyait, pontosabban, a brit felhalmozási ütemet tükrözték vissza). A gazdasági megingások okozta negatív következmények átruházhatók voltak a brit birodalom periferiális régióiba vagy alkalmasint Európa fejletlenebb részeibe. A nemzetközi gazdasági rendszert a konjuktúrák szinkronizált hullámverései jellemezték; a fluktuációk nemzetközi jellegű ügyviteli ciklusokat eredményeztek, a termelés egyidejű módosulásai pedig csökkentették a pénzügyi állományok többleteit és deficitjeit. Az ipari fejlődés ritmusa nagymértékben függött a mezőgazdasági termékek árának csökkenésétől, a mezőgazdasági protekcionizmus mértéke kulcsjelentőséggel bírt a nemzeti gazdaságpolitikában. Amíg létezett egy szilárd szerkezetű uralmi rendszer, a különbségek, a fölé- és alárendeltségek normalizálódtak[22], a létező különbségek biztosították a rendszer dinamikájának folytonosságát. A hegemónia nem egyszerűsíthető le egy hatalmi központ érdekeinek realizációjára[23], a hegemónia akkor érvényesül, ha olyan kollektív jószágok jönnek létre, amelyek előnyöket biztosítanak a nem-hegemón pozíciót élvezők számára is. Egy hegemón rendszer a nemzetközi keretek között azt jelenti, hogy a különbségek normalizálódnak, mégpedig egy relatíve hosszú időszakban. A múlt század negyvenes és ötvenes éveitől fogva a brit politika ezt a hegemóniát a nemzetközi viszonylatokban is a liberális ideológia kritériumaihoz kötötte[24], noha a német előretörés a hetvenes évek után megtépázta a brit hegemóniát. F. List már a század negyvenes éveiben lefektette a gazdasági nacionalizmus alapjait, amely szembeszegült az általa kozmopolitának minősített liberális gondolkodással. Ez utóbbi, állítja List, a gyanús, egyetemes, meta-nemzeti szövetséget, valamint az örökös békét szorgalmazza, holott a feladat a nemzeti gazdasági fejlődés kitartó ösztönzése. Számára a nemzeti gazdaságtan nem csupán egy állam, hanem egy nemzet gazdaságát jelenti, s az effajta gazdaságot csak a „nagy és történelmi nemzetek" hozhatják létre. A „későn jövő" Németország, amely egységes államalakulatként csak a XIX. század második felében jött létre, megbontotta a brit hegemónián alapuló nemzetközi rendszert, s voltaképpen közvetítette a hegemóniaeltolódás folyamatát, amely a két világháború között fejeződött be, az amerikai gazdaság életretörésével. A mélyben rendkívül súlyos kérdések húzódtak meg. Be kellett látni, hogy a nemzetközi rendszer működéséhez fűzött liberális remények nem valósultak meg. A század utolsó harmadában fennálló nemzetközi rendszer egyre kevésbé volt képes

feloldani a piaci törvényszerűségek és a nemzetállami törekvések ellentmondásos együttlétezésének konfliktusait (ez végigkíséri az egész modernitást, kinyilvánítva a különösségeit, így az etnikai különbözőségétől elvonatkoztatott polgár és a nemzetállami alattvaló státusának paradox egységét). A XIX. századdal foglalkozó gazdaságtörténet egyértelműen bizonyította, hogy a piaci erők játéka nem iktatja ki a nemzeti színezetű különbségeket, hogy nem előlegezi a nemzeti gazdaságok harmonizációját és a növekedési ráták összehangolását; az ugrásszerű fejlődéssel jellemezhető korok éppenséggel fokozottabban feltételezik a nemzeti közvetítettségű gazdasági különbségek léterjöttét. Az 1914-es háború előtt nyilvánvalóvá vált, hogy az uralmi rendszer konfliktusfeloldó mechanizmusai kimerültek, s hogy a különbségek normalizációs gyakorlata megkérdőjeleződött; a világon osztozkodó és a gyarmatszerzéssel foglalkozó nagyhatalmak versengéséből eredő, valamint a nemzeti és a meta-nacionális mozzanatok közötti ellentmondások új hegemóniarendszert igényeltek.

Mégis, nem kevesek számára a meglepetés erejével hatott a világháború kitörése. Társadalomtudósok vélekedtek úgy, hogy a kölcsönös függés rendszerében valószínűtlen egy ilyen széles körű háború lefolytatása, hiszen a támadó aligha tehet szert olyan előnyökre, amelyek meghaladnák a veszteségek nagyságát. Polányi Károly írta sok évvel később: „...önmagában tökéletesen helytálló volt az a vélemény, miszerint a modern háború nem tarthat tovább három hónapnál. Mert a világháború ugyan még években is számolva tovább tartott, ez azonban csak olyan, a társadalomba is átnyúló károk árán volt lehetséges, amelyek csak túlerőben levő politikai-szociológiai erők kényszerítésére és nyomására keletkeznek."[25] A gazdaságtörténészek állítják, hogy a világ sorsának ügyintézői az I. világháború előtt lebecsülték a gazdasági tényezők szerepét (Angliában pl. a gazdasági vezérkart csupán a háború negyedik évében hozták létre[26]). Tehát a háború irányítói nemcsak politikai, de gazdasági vonatkozásokban is rögtönzésekre kényszerültek. Keynes a gazdasági elképzelések hiánya miatt tört pálcát a versailles-i békecsinálók fölött, hiszen az ő gyakorlatuk csupán folytatása volt a háborúban tapasztalt improvizációknak. Tudjuk, Franciaországnak jutott az a szerep, hogy megteremtse a háború utáni nemzetközi gazdasági életvitel kereteit, valamint neki kellett anyagi és pénzügyi támogatást nyújtania a közép- és kelet-európai kisállamoknak. Keynes azonban nem győzi ismételgetni, hogy a francia miniszterelnök, aki a világháborút nem mérföldkőnek, hanem ismétlődő események egyikének, nevezetesen, a Franciaország és Németország között folyó évszázados küzdelem fejezetének tekintette, azon munkálkodott, hogy diktátumokat érvényesítsen, és megfélemlítse a németeket. Így a béke versailles-i módozata a kollektív ellenségeskedés végett lemond a kapitalizmusban olyannyira fontos egyéni boldogulás ösztönzéséről, s a félreismert politikai szempontok miatt szinte semmibe vette a gazdasági korlátokat. A bosszú ingoványába süppedt politika és a bölcsességet

nélkülöző büntetéspolitika (Németország gazdasági letarolása, az Osztrák–Magyar Monarchia mint önellátó gazdasági szféra szétzúzása, azaz a közép- és kelet-európai tér felbomlasztása) ösztönözte a koncon való marakodást, azt a fajta gondolkodást, amelyet a határok ide-oda tologatása és a hatalmi erőviszonyok módosítása és a területi gyarapodás jellemez. A békecsinálók kétszínűségéhez kapcsolódik, hogy mindezt az igazságosság, alkalomadtán a liberalizmus nyelvén igazolták. Egyszerűen túlságosan is kevés érdeklődést tanúsítottak az európai jövő, a gazdasági fejlődés, a közép- és kelet-európai térség gazdaságának rekonstrukciója, a közép- és kelet-európai kisállamoknak a nemzetközi gazdaság vérkeringésébe való beilleszkedése iránt; lebecsülték a háborús veszteségek súlyát, az infláció és az éhség pusztító hatását. Egy lényeglátó gazdasági elképzelés nélküli politika, amelynek egyedüli célja, hogy visszaszorítsa Németországot az 1870-ben érvényes határokra, csupán karthágói békeszerződést produkálhat. Holott, s erről szól Keynes könyve, a *karthágói béke nemcsak hogy megkérdőjelezhető* erkölcsi szempontból, de lehetetlen is. Érvelésének egyik súlypontja a németekkel való bánásmódot, a „bölcsesség nélküli bosszút" illeti. Először is a békeszerződés arra kényszerítette Németországot, hogy kiszolgáltassa kereskedelmi flottája nagy részét, s ez a rendelkezés nemcsak a német lobogó alatt, hanem a más zászló alatt hajózó, de német tulajdonban lévő hajókra is vonatkozott. Ezzel nagy csapást kívántak mérni a német tengerentúli kereskedelemre, amelyet a kereskedelmi flotta nagysága, a széles körű exportrendszer és külföldi beruházások jellemeztek. Németországnak le kellett mondania a tengerentúli birtokait illető jogokról és igényekről, ami kiterjedt a kormányzati tulajdonra is, és hátrányos helyzetbe hozta a német állampolgárokat, mivel a szövetségesek kártérítés nélkül fölszámoltak minden olyan jogot, tulajdont, érdekeltséget, amelynek alanyai német állampolgárok voltak. Ezen intézkedések nemcsak a tengerentúli gyarmatokat, de az elzász–lotaringiai német magántulajdont is érintették, kivéve, ha a francia kormány nem döntött másképpen. Ez utóbbi rendelkezésnek rendkívüli gazdasági jelentősége volt, hiszen ezen a területen voltak a legjelentősebb német ipari vállalatok. További rendeletek biztosították a német magántulajdonnal szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetést; például a német fennhatóság alatt élő szövetséges állambeli polgárok tulajdona visszaszállt ezekre az állampolgárokra, míg ugyanez már nem volt érvényesíthető a német állampolgárok esetében; a német aktívák német tartozásokkal voltak terhelhetők stb. A Jóvátételi Bizottság kötelezhette a német kormányt, hogy fossza ki állampolgárait, és adja át a megfelelő tulajdonjogokat és érdekeltségeket a Bizottságnak. E rendelkezés diktátori hatalmat kölcsönzött a Bizottságnak mindennemű német tulajdon fölött, s egyúttal korlátozta a német tőke jövőbeli mozgását, sőt, a Bizottság akár szét is rombolhatta Németország gazdasági és kereskedelmi szervezeteit. Ugyancsak rendkívül súlyosak voltak a szénre és a vasra vonatkozó rendelkezések. A Saar-medencében fekvő szénbányák Franciaországhoz,

a felső-sziléziai szénbányák pedig Lengyelországhoz kerültek. Németországnak kárpótolnia kellett Franciaországot a felbecsült károkért, s a jóvátétel egy részét natúrában kellett törlesztenie. Keynes statisztikai számításai szerint Németország nem volt képes kielégíteni saját igényeit sem. Szerinte azok az intézkedések, amelyek arra irányultak, hogy azért lássák el szénnel Németországot, hogy a németek szénben fizessenek, előlegezték a szénszállításokhoz kapcsolódó majdani küzdelmeket, amelyek Európa ipari jövőjét kérdőjelezték meg. Mindez, mutatis mutandis, érvényes volt a vasérccel kapcsolatos döntésekre is, amelyek engedélyezték, hogy a nacionalizmus és az új politikai határok megszabása által ösztönzött magatartás győzedelmeskedjen a kontinens gazdasági szükségletei kielégítésének ellenére. Keynes holtbiztos volt abban, hogy a békeszerződés a legsekélyesebb nacionalizmusnak adott útravalókat, számára a békeszerződés ezirányú rendelkezései, valamint a Németország közlekedési rendszerét és vámrendszerét illető szégyenteljes intézkedések aláásták Európa iparának rendszerét. Félreértés ne essék, Keynesből nem a vértelen humanizmus beszélt; miközben élesen ostorozta a békeszerződés logikáját, egy pillanatra sem tévesztette szem elől a háborús pusztításokat, az iszonyatot és kietlenséget, amelyeket a német hadi cselekmények okoztak. Aggodalmának lényege az volt, hogy a német gazdasági elszegényedést célzó békeparagrafusok az ipari Európa jövőjét sújtják, s a diadalittas politikai győzelem gazdasági vereséggé fajul.

Érvelésének másik súlypontja a jóvátétel logikájára helyeződött. Keynes becslései szerint ugyanis a szövetségesek által támasztott követelések ellehetetlenítik Németország fizetőképességét, és ezáltal utat nyitnak a mindent felőrlő szociális forradalomnak. Remek elemzésben mutatta ki, hogy milyen körülmények közepette vállalta az angol miniszterelnök azt a kártérítési politikát, amely megvetést tanúsított a gazdasági meghatározottsággal szemben, és fennen hangoztatta, hogy a majdani Európa gazdasági és pénzügyi problémái nem elsőrendűek. Keynes, aki később is több ízben foglalkozott Európa és Amerika gazdasági viszonyaival, pontosan látta előre az események alakulását, amelyek az USA hangsúlyozott szerepét előlegezték. Hiszen várható volt, hogy az európai gazdasági nehézségek áthidalásához elengedhetetlen lesz az óceánontúli kontinens segítsége, s az európai hatalmak, annak érdekében, hogy talpra állítsák az ókontinens megroggyant gazdaságát, az amerikaiakhoz fognak fordulni. Keynes egyaránt hibáztatja a győztes országok pénzügyminisztériumait, amelyek szemellenzős elképzeléseik miatt mulasztották el egy átfogó megoldás kidolgozását (ez utóbbi helyett megfizethetetlen követelésekkel álltak elő), s az amerikaiakat is, akik nem rendelkeztek semmilyen javaslattal, hogy életet leheljenek az elcsigázott Európába. Külön részletezi aggályait a Jóvátételi Bizottság példa nélküli diszkrecionális felhatalmazásával szemben, amely lehetőséget adott arra, hogy ez a szerv folytonosan bővítse a legyőzött és megalázandó ellenséggel szembeni igényeket. Ez a hatalom abból a korábban nem ismert helyzetből eredt,

hogy nem állapították meg a követelt összeg nagyságát. Ezáltal közvetett módon, de elismerték a békecsináló államférfiak tehetetlenségét, ugyanis megoldatlanul hagytak egy sereg súlyos kérdést, s a végső döntést egyszerűen a Jóvátételi Bizottságra hárították, amelynek végrehajtó hatalmat is biztosítottak. Ez a hatalom lehetővé tette a Bizottság számára, hogy a német gazdaság döntőbírája legyen.

Az elégtelen kereslet elméletírója azonban nem elégedett meg csupán a versailles-i béke paragrafusainak elmarasztalásával, polémiájának éle csorbult volna ki, ha gazdasági színezetű argumentációja nélkülözte volna a korrigáló javaslatokat. Az első javaslata a békeszerződés revízióját tartalmazta. Keynes előre kételkedett a Népszövetség hatékonyságában, amelyet majd az akadékoskodó és a halogatás eszközeit alkalmazó diplomaták fognak irányítani. Kereskedelmi unióról álmodott, amely valóban közvetítené a gazdasági kényszer törvényszerűségeit, s összefogná Közép- és Kelet-Európa kisállamait. Kételkedett abban, hogy egy effajta gazdasági rendszer a német Mitteleuropa-terv felmelegítését jelentené, hisz egy olyan kerettől, amely mindenki számára biztosítja a csatlakozást, távol áll egy „a kizárások és diszkriminációra alapozott, privilegizált és nyíltan imperialista terv".[27] A jóvátétel összegét és az ezzel kapcsolatos költségeket úgy állapította meg, hogy a németek képesek legyenek a folyamatos fizetésre. Hasonló jellegűek javaslatai a szén és vas, valamint a vámtarifák kapcsán. A bosszú helyett elsőbbséget élvezzen azoknak a károknak a helyrehozása, amelyek az ellenség tényleges támadásától legtöbbet szenvedett országokban és tartományokban keletkeztek. Nagy-Britannia mondjon le saját pénzkártalanítási követeléseiről. El kell törölni a szövetségesek közti, háborús célokat szolgált eladósodást. Az USA járuljon hozzá az európai gazdaság felépüléséhez; teljességgel lehetetlen, hogy Európa szükségletei a német hadsarctól függjenek. Legyen nemzetközi kölcsön, amely orvosolná a gazdasági bajokat. A jóvátételre jogosult kölcsönző országok a befolyt összeget az új kölcsön visszafizetésére fordítsák. A kölcsönző országok helyezzék vámilletékeiket aranyalapra, s az ebből befolyó összeget adósságtörlesztésre fordítsák. Ostoba lépés az Oroszország elleni blokád, hiszen Európa búzaszükségletei függnek ettől az országtól. Célszerű támogatni azt az elképzelést, amely arra irányul, hogy Németország aktívan cserélje termékeit Oroszországgal. Kiváltképpen nagy jelentőségű az orosz exportkereskedelem felélesztése, és ebben a folyamatban a német vállalkozószellemnek és szervezőkészségnek nagy szerep jut, függetlenül attól, hogy milyen kormány lesz hatalmon Oroszországban. Így Keynes.

A húszas évek eseményei közismertek: a német fizetés ellehetetlenülése, a Ruhr-vidék megszállása, a márka elértéktelenülése és a német hiperinfláció, a Dawes, valamint a Young-terv hatályba léptetése, amely módosította a jóvátételi számlát, a nemzetközi pénzügyi rendszer circulus vitiosusa (az USA a németeknek kölcsönzött, akik az ily módon befolyt összegből a jóvátételt fizették), a fizetés németek általi befagyasztása

(1931-ben). S tovább menve: a gazdasági válság a húszas évek végén, a fasizmus, a II. világháború, amellyel szemben a versailles-i béketerv, enyhén fogalmazva, nem gördített hathatós akadályokat, a közép- és kelet-európai kisállamok gazdaságait szinte szükségszerűen a német gazdaság karmai közé juttatta stb. A végkövetkeztetés azonban korántsem egyszerű. Robert Lekachman idézi a Keynesszel szemben megfogalmazott korabeli ellenvetéseket.[28] Például Etienne Mantux érveit, aki úgy vélekedett, hogy Keynes alábecsülte a német fizetőképességet, s hogy figyelmen kívül hagyta a hagyományos német-francia viszony szövevényét, így azt a hatalmasra duzzadt demográfiai különbséget, amely a franciákat bizonytalanná tette. A franciák nem számíthattak angol és amerikai garanciákra, és ezek híján kénytelenek voltak Németország éppen ilyen meggyengítésére törekedni. Mily káros volt az európai közvéleménnyel elhitetni, hogy a szövetségesek vétettek a németekkel szemben. Enélkül Hitler aligha nyomulhatott volna előre a harmincas években. Lekachman jól érvel, amikor feltételezi azt a lehetőséget, hogy Keynes túl sokat remélt az államférfiak bölcsességétől és a választók józanságától; rokonszenve a racionalizmus és egy morális indítattású polgári józanság[29] iránt, amelyet e könyvben, esetében tipikus módon, az angol esszé beszédmódja formált, kétségtelenül olyan megállapításokra is késztette, amelyekkel szemben jogos megkockáztatni a kételyt. Talán puszta tévedés a XIX. századi diplomaták gyakorlatára hivatkozni, akik úgy tarthatták fenn az európai egyensúlyt, hogy nem kényszerítettek senkit sem, így a legyőzöttet sem területeinek feladására. De akkor még volt mit osztani a glóbuszon. Ez a lehetőség a versailles-i békecsinálók szeme előtt immáron nem lebegett. Nemcsak azt a tényt kell rögzítenünk, hogy az I. világháború gúnyt űzött a liberalizmussal, a békecsinálók sem tudtak mit kezdeni a szabadelvűséggel egy világrengető háború után, amelynek kiváltó okai között a területi viszonyok kezelhetetlensége állott, noha szerét ejtették, hogy tetszés szerint rá hivatkozzanak. Keynes, aki 1926-ban bejelentette a laissez-faire végét[30], s aki különben éles bírálója volt a neoklasszikus dogmának, bízott a piaci törvényszerűségek pozítív hatásában – nemzetközi szinten. Lehet, hogy ezt a tényt tudnunk kell ahhoz, hogy megértsük Keynes gondolkodásmódját.

„Amennyiben a barbárság évszázada az első világháborúval vette kezdetét, úgy csak barbár gyógymódoknak lehetett esélye a sikerre".[31] Vagy azoknak sem? Minek volt egyáltalán esélye? Zsákutcás közép- és kelet-európai történelem? Vagy gondolkodjunk úgy, hogy a bajok forrása az az állapot volt, amelynek sajátossága, hogy akkor még hiányzott egy olyan erő, amely a tehetetlenné vált brit oroszlánt felváltotta a hegemónia gyakorlásában? A jelenlegi helyzet ismeretében legalábbis szkeptikus vagyok. Lehet, hogy Keynes számára *A békeszerződés...* csupán epizód és nem rögeszme volt, ahogy Lekachman állítja. De attól még a nyugtalanító kérdések megmaradnak.

1 Itt természetesen Fukuyama híres cikkére és könyvére gondolok (The End of History and The Last Man. New York, 1992.).
2 J. M. Keynes: A békeszerződés gazdasági következményei. Budapest, 1992.
3 J. A. Schumpeter: John Maynard Keynes (1883–1946), in: The Great Economists. From Marx to Keynes. London, 1952, 266.
4 Elég lesz itt Bibó István ezirányú gondolataira emlékeztetni.
5 H. Arendt: A forradalom. Budapest., 1991., 15–17.
6 Idézi: Ránki György: A hadigazdaság kérdései a második világháborúban, in: A Harmadik Birodalom árnyékában. Budapest, 1988., 233.
7 J. Huizinga: Homo ludens. Szeged, 1990., 15–17.
8 P. Kennedy: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Budapest, 1992.
9 A. Sen: Economic Methodology: Heterogeneity and Relevance. 1989., vol. 56, no. 2, Summer 1989., 327.
10 A magyar kiadás híján a következő kiadást idézem: J. M. Keynes: Opća teorija, zaposlenosti, kamate i novca. Zagreb, 1987.
11 J. M. Buchanan and R. Wagner: Fiscal Responsibility in Constitutional Democracy. Leiden/Boston, 1978.
12 T. W. Hutchison: The Philosophy and Politics of the Cambridge School, in: The Politics and Philosophy of Economics. Oxford, 1981., 74.
13 Schumpeter szerint, noha A békeszerződés...-ben még nem áll készen a főmű technikai apparátusa, a szociális és gazdasági filozófia kontúrjai már jelen vannak, ibidem, 268.
14 Vö.: J. Bispham and A. Boltho: Demand Menagement, in: The European Economy, ed. by, A. Boltho. Oxford, 1982. R. H. S. Cranston: Keynes: His Political Ideas and their Influence, in: G. Thirlwall (ed.) 1978.
15 T. W. Hutchison: Keynes versus the Keynesians, ibidem.
16 Erről: R. F. Harrod: The Life of John Maynard Keynes. London, 1951.
17 J. M. Keynes: Indian Currency and Finance, 1943.
18 Negativne ekonomske posledice aktivnosti gospodina Čerčila, in: Dz. M. Kejnz: Ekonomski eseji. Novi Sad, 1987.
19 Društvene posledice promena vrednosti novca, ibidem, 36.
20 T. W. Hutchison: The Philosophy and Politics of the Cambridge School, ibidem, 67.
21 M. Aglietta: World Capitalism in the Eighties. New Left Review, 1982/36.
22 Nem tudok arról, hogy a „normalizáció" fogalmát alkalmazták volna már a nemzetközi viszonylatokra. Más vonatkozásokban, lásd: M. Aglietta; A. Orléan: La violence de la monnaie. Paris, 1982.
23 Ch. Kindleberger: The World in Depression and B. Eichengreen: Hegemonic Stability Theories of the International Monetary System, in: R. N. Cooper et al. (eds.): Can Nations Agree, Washington, 1989.
24 P. K. O'Brien and G. A. Pigman: Free Trade, British Hegemony and the International Economic Order in the Ninetheeth Century. Review of International Studies, 1992., vol. 18., no. 2.
25 Polányi Károly: A világgazdasági válság mechanizmusa, in: Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Budapest, 1986., 94.
26 Ránki, ibidem, 234.
27 Keynes: A békeszerződés... 287.
28 R. Lekachman bevezető tanulmánya A békeszerződés című könyvhöz, ibidem.
29 Vö.: W. Eltis: The Failure of the Keynesian Conventional Wisdom. Lloyds Bank Review, 1976., October.
30 Kraj laissez-fairea, in: Ekonomski eseji, ibidem.
31 Lekachman, ibidem, 38.

Rezime

Rat i ekonomija
(Džon Majnard Kejnz o ekonomskim posledicama ratova)

Autor u ovom članku raspravlja o Kejnzovim pogledima o odnosu između ekonomije i rata polazeći od ponovnog čitanja njegove knjige *Ekonomske posledice mira* napisane 1919 god. kao oštra kritika ugovora koji je bio predviđen da okonča I. svetski rat i da otvori mogućnosti za stvaranje novog ekonomskog okružja. Pri tome Kejnzove refleksije se tematizuju u širem kontekstu, pa se postavljaju pitanja u vezi uloge rata u ekonomskom razvoju, pitanja o formama artikulacije ekonomije i politike u robnom društvu itd. Osnovna ideja Kejnza je bila je I. svetski rat kamen međaš u razvoju „ekonomske civilizacije" što versajski mirotvorci ili nisu uviđali ili pak nisu imali strategiju koja je mogla efikasno zameniti ekonomski liberalizam „dugog" XIX. veka sa idejama koje bi omogućavale procvat evropske ekonomije. Kejnzova predviđanja o negativnim trendovima se mogu sagledati iz perspektive kriznih tridesetih godina.

Summary

War and Economy
(John Maynard Keynes on the economic consequences of war)

On re-reading Keynes's work The Economic Consequences of Peace, written in 1919 as a sharp criticism of the treaty which was to end the war and open up possibilities for creating new economic regions, the author of this article discusses his views on the correlation between economy and war. Keynes's reflexions are wide in scope and include questions about the role of war on economic progress, questions about the forms of articulations in economy and politics in a goods-producing society. Keynes's basic idea was that the First World War represented the „cornerstone of economic civilization" and it was this that the peace-makers at Versailles did not realize or, perhaps, they simply did not have a kind of strategy that would effectively replace the economic liberalism of the long XIXth century with ideas that would boost European economy. Keynes's prediction of the negative trends can be assessed from the various perspectives of the economic crisis of the thirties.

JELEN ÉS MÚLT

Tomán László

SINKÓ ERVIN MEGHASONLÁSAI, VÁLTOZÁSAI

Amikor lázasan kutatta a munkatársakat induló folyóiratának, Szenteleky Kornél két kevéssé ismert írót is számításba vett: Sinkó Ervint és Gál Ottót. Ezt írta Fekete Lajosnak 1929. január 22-én Szivácról: „Nagyon szeretném, ha újabb és értékesebb munkatársakra tehetnénk szert. Sinkó Ervinre és Gál Ottóra gondolok. Sinkónak írni fogok..."

Szenteleky, akinél rátermettebb szerkesztőt, irodalomszervezőt nem adott ez a vidék, azokat is meg akarta nyerni folyóiratának, irodalmunknak, akiket még nem övezett hírnév. Egyetlen tehetséget sem akart veszni hagyni. Sinkó nevét bizonyára a *Bácsmegyei Napló*, a *Nyugat* és a *Korunk* hasábjairól ismerte, mert az akkor 31 éves apatini származású írónak ott jelentek meg a versei, könyvismertetései, meg esetleg a *Napló* 1928-as és 1929-es almanachjaiból, melyek ugyancsak közöltek Sinkó-írást – mint az 1928-as önéletrajzot is.

Szenteleky levélben is felkereste Sinkót. „Írtam Sinkó Ervinnek, Priglevica Sv. Ivánra – közli Csuka Zoltánnal 1929. január 25-én Szivácról –, de levelem visszajött, hogy ismeretlen." Persze hogy visszajött, hisz olyan, hogy Sinkó Ervin, a posta számára *nem létezett*. A prigrevicai postások aligha olvasták a fent említett lapokat, ahol Sinkó Ervin aláírású művek jelentek meg, sem verseskötéteit, melyeken szintén írói neve szerepel (1916 és 1923). Bosnyák Istvánnak, Sinkó Ervin élete és műve kutatójának sikerült megállapítania, hogy Spitzer Ferenc már 1915-ben használja a Sinkó Ervin nevet, 1916-ban a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége is nyilvántartja a Sinkó Ervin „irodalmi nevet", Sinkó édesapja pedig, egy kis csalással, 1918. január 20-án kéri, hogy hivatalosan is engedélyezzék fiának a Ferenc név Ervinre való változtatását. Ez azt is jelenti, hogy Sinkónak a családi neve továbbra is Spitzer maradt, csak az utónevét változtatta meg hivatalosan. Érdekes, hogy Gulyás Pál *Magyar írói álnév lexikona* nem tud Sinkó Ervinről. A *Magyar irodalmi lexikon* sem jelzi a névváltoztatást, a Spitzer nevet sem említi. A Matica srpska *Jugoslovenski književni leksikon*ja sem ismeri a Spitzer Ferenc nevet;

amióta Sinkó a második világháború után újra megjelent az irodalomban, eredeti családi nevét általában nem emlegetik. A zágrábi *Jugoszláv enciklopédia* mégis feltünteti a Spitzer nevet.

Sajnos, arra sehol sem találtam utalást, miért épp a Sinkó vezetéknevet választotta Spitzer Ferenc, amikor a magyarban az elsinkófál szónak nincs valami magasztos jelentése, de persze lehet, hogy írónk a sinkózik 'jégen csúszkál', 'korcsolyázik' szóból vonta el. A magyarban különben is ismert a Sinkó családnév, volt egy Sinkó Ferenc író, újságíró, Sinkovics Imre magyar színművész úgyszintén színész öccse Sinkóra rövidítette a vezetéknevét, nálunk is van Sinkó István nevű színész. (Vagy talán Arany János *Vörös Rébék*je ihlette Spitzer Ferencet, hogy ezt az új nevet válassza? „Ő volt az, ki addig főzte/Pörge Dani bocskvárt,/Míg elvette a Sinkóék/Cifra lányát, a Terát.")

Szenteleky tehát hiába kereste Sinkó Ervint Prigrevicán. De a már Szirmai szerkesztette *Kalangy*ában – 1936 januárjában – megjelent *A gazdátlan világ* című Sinkó-vers, amely *A fájdalmas Isten* című verseskötetben látott napvilágot (1923). Hogy Szirmai ebből a kötetből vette-e a verset, vagy máshonnan, nem tudni.

Sinkóval kapcsolatban vannak más érdekességek is. Nemcsak a nevét változtatta meg ugyanis.

Amennyire a rendelkezésünkre álló Sinkó-művekből megállapíthatjuk, s amennyire Bosnyák István állítására építhetünk, Sinkó polgárgyerek volt, polgári nevelést kapott, de – saját bevallása szerint is – már mint (feltehetően felsős) gimnazista látogatója volt a szabadkai munkásotthonnak, s be is lépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba. Ez 1914 és 1917 között történhetett. (1916-ban már a *Népszava* munkatársa.) 1918-ban tagja lett a Kommunisták Magyarországi Pártjának, s mint tudjuk, a Tanácsköztársaság idején aktív részese az eseményeknek. *Az út* című írásában – mely 1920-ban Bécsben, emigrációban keletkezett – mégis ezt mondja: „...a szentkirályi ítélet meghozásakor már nem voltam kommunista." (Úgynevezett ellenforradalmárok felett ítélkeztek.) Erre a meggyőződésre mélységes csalódás árán jutott. Amikor Kecskemétről ismét Pestre került, ugyancsak bevallja: „Arra hamar rájöttem, hogy már nem vagyok kommunista." Mély válságot élhetett át akkor Sinkó. Felteszi magában a kérdést: „Mit tegyek, mit tehetek?" Válasza: „Egyetlen, ami biztos: kommunista nem vagyok. Nem hittem... hogy a proletárdiktatúra egy olyan emberiséget vagy egy olyan emberiségnek akárcsak az elindulási kezdetét teremti meg, amely békében, szeretetben él, nem hittem már még annyit sem, hogy a proletárdiktatúra egy olyan termelési rendet tudjon létrehozni, amelyben az emberek testi jóléte biztosítva van. A proletárdiktatura az emberi életnek minden legcsekélyebb értékelését megszünteti, mert a becsülés egyetlen kategóriája az elvtárs, a használható munkaerő és ezeken kívül egyetlen ellenséges tömeg mindenki. A diktatura számára az ember nem Istennek hivatásra hívott gyermeke, akit Istenen kívül senkinek nincs joga felelősségre vonni, megítélni vagy

büntetni, hanem a termelésnek egy eszköze, a társadalomnak egy produktuma, amelyet az osztályöntudat nevében... száműzni, bebörtönözni, katonának küldeni vagy felakasztani lehet." Bizonyos vallásos elemek már ekkor megjelennek vallomásában: „...az ember létének egyetlen igazolása, célja és értelme az ethika megvalósítása, a szeretet, az Isten országának a földön való megteremtése. (...) A proletariatus osztályharca és diktaturája époly bűnös, erkölcsellenes, mint a burzsoázia osztályuralma és diktatúrája. (...) A proletariatus diktaturájában éppen az a megmérhetetlen erkölcsi rombolás, hogy gazdasági és egyéb szükségszerűségek nevében nyíltan megtagadja, *aktualitáson kívül helyezi az erkölcsöt.*" Ha a történelmi materializmus szemszögéből vizsgálnánk Sinkónak ezt a kijelentését, azt mondhatnánk, hogy nem különbözteti meg a proletárerkölcsöt a burzsoázia erkölcsétől, hisz a proletárdiktatúra csak az utóbbit helyezi „aktualitáson kívül". A kérdést tehát csak akkor dönthetjük el, ha állást foglalunk: van-e két erkölcs? Sinkó megtalálta a maga számára az igazi utat: „Meg kell mondanom, hogy nem vagyok kommunista, hogy nem hiszek a proletárdiktaturában... Meg kell mondanom, hogy az emberiség egész ún. történelmét... erkölcsellenes, tévelygő, céltalan rablások és gyilkosságok sorozatának látom... Az ember... csakis Isten szolgálatában lehet szabad... Krisztus élete a legvilágosabb mérték és út minden időben, minden ember számára. Őt kell lélekben és cselekedetben követni, az ő élete a nagy és áldott példa. (...) Nem enyém az ő nagy hite, de hiszek az ő nagy hitében, mely megmutata az utat, az igazságot, és az élethez vezet."

Sinkó tehát szakított a kommunista elmélettel, megtért Istenhez, sőt zsidó létére Krisztus-hívő lett. Miután a kommünben megmentette a Ludovika-akadémiásokat a súlyosabb büntetéstől, megállapította: „És a szónak: Krisztus követése, itt van az életre, az élet minden napjára és napjának minden percét betöltő értelme." Lehet-e ennél kifejezettebb egy vallásos ember megnyilatkozása? *Az út* című önvallomását pedig így fejezi be: „A kommunizmust csak apolitikusan lehet erkölcsi alapon megtagadni. (...) De egy megmarad: a lélek, amely az útra vitte és amiről egy gyenge ember bizalommal tett vallást Isten többi gyermekei előtt." Ez 1920–1921-ben volt.

Sok hányattatás után Sinkóék 1935-ben kikerülnek a Szovjetunióba (a továbbiakban: SZU). A Moszkvában vezetett napló már mentes mindenféle vallásosságtól, Krisztus-hittől. Bizonyosan a közben eltelt időszak – a Bécsben, Prigrevica Sveti Ivanon (Szentiván), Zürichben, Bécsben, Párizsban eltöltött hónapok, évek – eltérítette a vallási meggyőződéstől, a Krisztus-élménytől, s egy nem is váratlan fordulattal –, melynek nem találjuk meg nyomait feljegyzéseiben – újra a kommunizmus felé közelítette. Romain Rolland és Barbusse (de főleg, úgy látszik, Barbusse-né) közelsége lehetett hatással Sinkóékra.

Amikor pedig 1935. május 5-én Sinkó, felesége kíséretében, a Vityebszk (később Csapajev) nevű szovjet hajóra száll, szinte egy csapásra megvál-

tozik minden, nem marad semmi sem a kereszténységből, sem a Krisztus-hitből, sem az erkölcsi érzékenységből. Mintha sohasem ábrándult volna ki a kommunizmusból. Sinkó naiv emberré válik, aki mindent elhisz, amit ott hall, amit pedig lát, tapasztal, azt tipikus kommunista hívő módjára értelmezi, fogadja el, veszi tudomásul. Itt minden jó, itt minden rendben van, itt minden igazságos, ez egy új világ, melyben csupa „különös vágású ember" él, mint Sztálin mondta volt egy szovjet pártkongresszuson. „Itt senkit se fenyeget éhhalál, senkit a holnapi nap – az emberek szabadabbak a pénzzel szemben, emberebbek egymással szemben, lehetnek emberebbek önmaguk veszélyeztetése nélkül!" – írta Sinkó 1935. május 14-én. Tíz napja indultak el a SZU-ba, nem sokat láthatott belőle, s hogy ilyen kifejezetten pozitív lett az álláspontja a SZU iránt, annak egyik oka az lehet, hogy az új körülmények egy kissé elkábították, de az is, hogy illendőnek tartotta így látni a dolgokat, így fogadni, amit lát. Azt se zárjuk azonban ki, hogy Sinkóban feltámadt a kommunista, elvetette – valóban? látszólag? – azt a hitet, melyet a kommunizmus megtagadása után fogadott el, s most, a SZU-ban, minden proletár, minden kommunista ún. első hazájában, így, igazi kommunistához méltóan élt át mindent.

Sinkóék hajója Leningrádban kötött ki. „...Megérkezésünk előtt – írja Sinkó – a G.P.U. emberei feljöttek a hajóra, hogy a szokásos kontorllt elvégezzék. Nem akarok elfogult lenni, s nem is vonhatok le következtetéseket abból, hogy a G.P.U. emberei mi kettőnkhöz kedvesek voltak... Ellenben nem hiszem, hogy van a világnak még egy rendőrsége, ahol épp a parancsnok segít emelgetni az utasoknak a koffereket – s még valami: nemcsak nekünk, a többieknek is. (...) Közben, bármilyen hihetetlenül hangzik is, felemelően szép dolgokat hallottam a G.P.U.-ról..." Bizonyára az új, „szovjet ember" példái voltak a GPU-sok, s amit hallott róluk –, de vajon mi lehetett az a „felemlően szép" dolog? – nyilván szovjet propaganda, hízelgés, a szolgalelkűség megnyilatkozása. Majd egy eset elmondása után – bizonyítandó, milyen emberséges a GPU – ezt a következtetést vonja le Sinkó: „Ez mind odakint, a másik világban hihetetlennek hangzik, mert megszoktuk, hogy írott jog, törvények és a gyakorlat között minden esetben a gyengébb rovására szakadék áll fenn. De mióta láttam a hajón, hogy morálisan milyen óriási pluszt képviselnek a kommunisták..." Ide lapalji jegyzetként egy utóiratot biggyeszt Sinkó: „1935. júl. 17. Időközben megtudtam, hogy a G.P.U. embereinek csak egy része párttag." (Eléggé hihetetlen értesülés. – T. L.) „A többiekkel szemben, mióta láttam, hogy itt utcán, színházban, klubokban milyen biztonsággal, a szabadságnak milyen öntudatával beszélnek és mozognak az emberek – mióta láttam, hogy a hajón a legénység a G.P.U. embereivel milyen elfogulatlanul, az egyenlőségnek milyen valóban demokratikus atmoszférájában beszélget, nevetgél – azóta szószerint elhiszem, hogy a G.P.U. a világ minden eddig volt rendőrségétől époly mértékben különbözik, mint ez az egész szovjetvilág a másik átkozott világtól." Pedig

akkor már nem is GPU volt, hanem NKVD, megszigorították a bűnügyi vizsgálatot, bizonyos ügyekben megszüntették a tárgyalás nyilvánosságát, a fellebbezési jogot, a kegyelmi kérvényre való jogot, a szovjet főügyész az a Visinszkij volt, aki szerint bizonyos esetekben nem volt szükség tárgyi bizonyítékokra, a vádlott beismerése is elegendő volt az ítélethozatalhoz, hivatalosan is megengedték a testi fenyítést a kihallgatáskor, az NKVD élére Jagoda került... 1935 januárjában – tehát mielőtt Sinkóék útra keltek volna – már megtartották az első pert Zinovjev, Kamenyev és társaik ügyében. S a leningrádi Hotel Európában – „a régi Pétervár legelőkelőbb hotelje volt" – dicsekszik Sinkó, aki nemcsak hogy nem lát a dolgok mögé, hanem nagyon rossz pszichológusnak is bizonyul, ami az ún. szovjet embereket illeti, és szinte behízelgi magát (még naplójában is!) a szovjet hatalomnak, a szovjet hatalom legfélelmetesebb szervének! –, ahol vendéglátójuk (a VOKSZ, azaz a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Szövetségi Társasága, mely kétségtelenül épp a már említett GPU, illetve NKVD megfigyelése, de talán irányítása alatt is áll) elhelyezte őket, első éjjel nem tudtak aludni. „Mici és én csak azt kérdeztük egymástól a hajón: lehet-e, hogy ez a hajó csakugyan hű képe annak, ami az az egész nagy ország? Ma már, háromnapi leningrádi tartózkodás után, a kérdésre igennel felelünk." Sinkóék három nap alatt kiismerték az egész szovjet birodalmat és a szovjet valóság minden (rejtett) zugát?!

Hagyjuk most el Sinkó naplóját, s vessünk fel egy kérdést! Tudniillik egész SZU-beli tartózkodása alatt e két véglet között hányódott: ha jól ment dolga, ha írásait elfogadták közlésre – és mi tagadás, ritkán fogadták el –, ha egy kis pénzhez jutott: mindent jónak látott. De gyakrabban volt része tartózkodó magatartásban, elutasításban, később már igen durva bánásmódban, s akkor másképpen is vélekedett. Vajon Sinkó a hangulatok embere volt, vagy korunk emberének dilemmái között vergődött? Vagy egész élete a kommunizmus mérgező hatásának, embertelenségének a példája? Itt az egyén nem számít, csak az Eszme, azaz: a Hatalom, a Párt, a Vezér. A kommunista rendszer alapos, tárgyilagos vizsgálata ezt cáforhatatlanul bebizonyíthatná.

Vannak a moszkvai naplóban igen érdekes megfigyelések. „Mért nem terjed ki a cenzura a művészi értékre is, mért csak arra, amit ideológiának neveznek?" – jegyzi le 1935. május 28-án. Egy bírót elmozdítanak állásából, mert Ilf és Petrov bírálta. „Nem gyönyörű? – kiált fel Sinkó. – A bíró, aki nem autoritás!" (június 1.). Eléggé elszomorító tény és megállapítás. Mert milyen rendszer az, ahol egy bíró „nem autoritás"! Akkor mi autoritás? Az NKVD? És ezzel kapcsolatban: „A párt maximális, abszolut autoritás itt – de minden ember (?) a szabad kritika tárgya." És a szabad kritika után: elmozdítás. Minimum. „...hihetetlen, minden új nap milyen érdekes, mint van állandóan folyamatban itt minden. Minduntalan meglepetések, szellemiekben, a zárt világkép ellenére, paradox módon még semmi sem végleges" (június 8.).

És azután 1935. július 28-án leírja: „Nem principálisan, mert ez már nem kétséges: kommunista vagyok." Holott 16 évvel azelőtt azt állítja magáról, hogy már nem kommunista. Érzi azonban, mi történik a SZU-ban, s a fenti – elkötelezettséget jelentő – mondat után hozzáteszi: „...sohase fogok úgy tenni, mintha hinnék egy ember csalhatatlanságában, bárki is legyen az az egy ember. És bizonyos szuperlativusokat, melyek ma itt szinte kötelezők, személyekkel szemben mindig kerülni fogok." Ez szép, különösen, ha emlékezetünkbe idézzük, amit egy hónappal azelőtt leírt, ám mint látni fogjuk, nem tartotta magát ehhez, mintha bizonyítani akarta volna, amit ugyancsak 1935. július 28-án jegyzett fel: „Politika nincs taktika nélkül és a taktika definíciójához, úgy látszik, hozzátartozik a hazugság." Sinkó – legalábbis naplójában – néha őszinte volt. Nem akart pirulni a papír és önmaga előtt...

Lukács György sokkal később, 1969-ben azt mondta egy külföldi újságírónak, hogy a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus. (Mintha az szocializmus volna, ami rossz!) Sinkó ezt 1935 nyarán Moszkvában így fogalmazta meg: „A kapitalista világgal szemben – itt még a negatívumok is pozitívabbak, mint ott a pozitívumok." Micsoda elfogultság, micsoda korlátoltság, micsoda szűklátókörűség, micsoda előítélet kellett egy ilyen megállapításhoz, akár Sinkóról, akár Lukácsról van szó! De azt is mondhatnánk: ez a lelkesedés az odaadás netovábbja! S már a nihilizmushoz vagy az elvakultsághoz közelít. Avagy itt is a taktika játszik szerepet?

1936. február 6-án újra ezt írja be naplójába: „Mici és én Zürichben voltunk... akkor éjszaka volt Micivel a nagy beszélgetésünk, akkor jöttünk rá, hogy mi mégiscsak kommunisták vagyunk." Hogy milyen sokat jelent neki (akkor még) a SZU, azt 1936. március 1-jei bejegyzése mutatja. „Itt most minden nappal nő a jólét, szemmelláthatóan, tapinthatóan..." A *Pesti Napló* néhány számának olvastán teszi hozzá: „...a nyomornak és a morális bűznek, a rothadásnak a lehellete csapja meg az embert minden újságoldalról", s a saját megnyugtatására leszögezi: „...nem lehetne kibírni az életet, ha nem volna itt ez a nagy győzelem és még nagyobb biztatás, ez a Szovjet-Unio." Igen, a nagy éhínség, amikor milliók haltak meg, elmúlt, s 1935-ben megszüntették az élelmiszerjegyeket. Sinkó bizonyára erre gondolt, ezt látta, ezt állapította meg.

Hogy mennyire nem maradt hű Sinkó önmagához és leírt szavaihoz, bizonyítja 1936. március 8-i naplójegyzete: (Sztálin amerikai interjúja) „megrendítően remekmű. Az uccákon az emberek csak arról beszéltek, a villamoson valaki hangosan olvasta fel a szomszédjának." Az André Gide-hez írt levelében, melyről a későbbiekben részletesebben szólok, ezt mondja: „Sztálin beszéde a sztahanovisták kongresszusán a szovjet élet dinamikus optimizmusának a jelképe. (...) Sztálin egyetlen beszédében sem fedezhető föl a szónoki cikornya legkisebb nyoma... Különösen szembeszökő megfogalmazásának félreértést kizáró pontossága és az a képesség, hogy mindenki számára érthetően fejezi ki magát. Ez azonban

nemcsak Sztálin személyes stílusa: ez a Párt stílusa, ez ma már a Szovjetunió stílusa." Ezek ugyan nem szuperlatívuszok, melyektől Sinkó idegenkedik, mint láttuk, ez már olyan megállapítás, amely minden bizonnyal jólesett a SZU akkori vezető rétegének, az NKVD-nek, az SZK(b)P-nek, s jólesett volna, ha elolvassa, magának Sztálinnak is. Ha Sztálin nem is, de valamelyik beosztottja, az írószövetség illetékese – meg talán egy nyomozó is – biztosan elolvasta.

Mégis bajok voltak. Nem volt elegendő a Gide-hez intézett levél. Fel akart szólalni a szovjet írók kongresszusán (érdekes, hogy felszólalását németül írta meg!), de közölték vele, hogy elkésett, előbb kellett volna bejelentenie felszólalását. „Mintha szájkosárral állnék ott, valósággal fuldoklás érzésével" – panaszolja. Sinkóéknak egy év múlva egyszerűen kiteszik a szűrét a SZU-ból. Erről tanúskodik párizsi naplója 1937-ből. Május 2-án: „...épp a legfontosabb dolgokat nem mertem ott papírra vetni, még az asztalfiókomban őrzött napló papírjára sem." Ott a SZU-ban, Moszkvában, ahol... lásd Sinkó lelkendező moszkvai feljegyzéseit. Emberileg leverő, tragikus, amit hozzáfűz: „S a szabadulás, a megkönnyebbülés érzésével léptük át a határt annak a Szovjet-Oroszországnak, melynek a létét, fejlődését, megvédését és győzelmét, Mici éppúgy, mint én a legszemélyesebb ügyünknek, a mi ügyünknek, eszünk és szívünk ügyének érezzük."

Szóval mégsem volt egészen őszinte naplójához. Ezt az a felmérhetetlen, szinte felfoghatatlan, de legyűrhetetlen félelem okozta, amely a kommunista világbirodalom minden alattvalóján uralkodott, még a vezetőkön is. Mert a rendszer kiismerhetetlen volt ugyan, de ismerte alattvalóinak minden titkos gondolatát. A lelkükbe látott, a fiókba zárt naplójukat olvasta...

Pár nap múlva ezt jegyzi fel: „De a mértéktelen, eszeveszett személyi kultusz? (...) Én előttem nem kétséges, hogy Sztálinnak, a politikusnak, az államférfinak, minden történelmi koncepciójában tökéletesen igaza volt és van. Ami politikai hibát elkövetett, politikai hibákat, amikből nem egyhamar fog kigyógyulni az orosz párt, azok... emberi hibáiból erednek." Van ebben a mondatban egy közbeékelt fél mondat is, melyet nem idéztem. Így hangzik: „a számomra máig sem érthető" („emberi hibái"). Sinkó a személyi kultuszt elvető álláspontja ellenére is – fetisizálta tehát Sztálint, akinek nem lehetnének emberi hibái, mégis vannak. Miért, hogyan lehetséges ez? Ez bántja Sinkót, ez egyik oka csalódásának.

A csalódás pedig még fokozódik. Sinkó hite megállíthatatlanul rohan lefelé a lejtőn. Június 23.: „...ma már... aligha tudnám ugyanazt egész őszinteséggel vallani, amit alig két hét előtt vallottam. Közben kivégezték a nyolc orosz generálist, és folyik a »tisztogatás« tovább – és már megint kezdem nem érteni, ami ott történik." Párizsban látásra nyílik Sinkó szeme. A belesulykolt kommunista hit azonban gyorsan, már a következő mondatban megszólal: „Csak egyet változatlanul tudok: U. R. S. S.-höz (azaz a SZU-hoz – T. L.) ma minden körülmények közt igent kell

mondani." Ha ez az ambivalencia (vagy paradoxon?) kissé érthetetlennek tetszik, tulajdonítsuk ezt Sinkó lelki válságának, vergődésének, vívódásának, a meghasonlás egyik fázisának. Mert már augusztus 14-én ezt írja naplójába (miután előbb Romain Rolland-nak gyónt meg), s ezúttal már a nélkül a félelem nélkül, mely a SZU-ban erőt vett rajta, s nem mindent örökített meg füzetében: „...szörnyűséges gyanút ébreszt bennem, ami U. R. S. S.-ben történik. Naponta olvasom a Pravdát és az az impresszióm, hogy irtózatos rosszul mennek ott a dolgok. Az elkövetett hibákért nem vállalják a felelősséget, hanem bűnbakot keresnek – kémeknek nevezik őket. (...) Megint a hivatalos személykultusz – és ami nekem külön lesújtó hír volt: Kun letartóztatása." Persze: Kunhoz 1919 óta ragaszkodik, Moszkvában is rátámaszkodik, Kun protezsálja, habár már akkor érezte, hogy valami nincs rendjén, valami készül. Párizsban le is írja: „...néhány hét előtt egyetlen kísérőszó nélkül visszaküldték az *Optimisták* kéziratát. Nyilván Kun akkor már le volt tartóztatva." (Kun írt a regényről lektori véleményt.) 1938-ban még ragaszkodik a SZU-hoz, mert az „legfőbb és egyetlen halálos ellensége a német és olasz fascizmusnak..." (Ez egyébként nem is volt igaz.) Kételye, gyanúja, válsága tovább mélyül: „A szörnyű az, hogy emberileg, morálisan kompromittálva van az egész orosz forradalmi vezérkar: a kivégzettek és a kivégzők egyaránt... Ez a szörnyű: ami 1917 október óta történt, tönkretette a bizalmat, s nevetséges mindebben csak Stalin művét látni... fájdalom, többről van szó" (júl. 8.). Sinkó a SZU egyetlen előnyét – most is – fasizmusellenességében látja: „...ha U. R. S. S.-ről azt mondom, hogy mellé kell állni, nem azért mondom, mert szerelmese vagyok – ez senki ma már nem lehet! – hanem mert U. R. S. S. veressége a fascista-kapitalista blokk évtizedekre szóló győzelmét jelentené. Az U. R. S. S.-ben ma uralkodó szellem förtelmes, hazug, embertelen – de U. R. S. S." Persze ma már nem lehet kísérletet tenni a történelemmel, azzal, ami elmúlt: mi lett volna, ha... De Sinkó egy szóval sem indokolja meg azt a vakhitet, mellyel a SZU iránt viseltetett. Fasizmusellenesség? Kapitalizmusellenesség? Feltételezem, hogy Sinkó személyesen fenyegetettnek érezte magát a fasizmustól – erre kétszeresen is megvolt az oka –, s emberi gyengeségből eredően csak a SZU-ban látta a mentsvárat, habár maga is tudta, hogy a SZU sem az, aminek ő képzeli, aminek hirdeti magát, amiben sokan hisznek.

Ha figyelembe vesszük, amit Sinkó ehhez hozzátesz – mondjuk-e, hogy a történelem igazolta alábbi vallomását? –, akkor meglepetésünk még nagyobb lesz: „...eszeveszetten sok a hasonlóság közte (a SZU – T. L.) és a fascista államok között..." Hogy ez a mondat azzal folytatódik, hogy ennek oka: „...az októberi forradalom diadala csak féldiadal volt, mert megállt az orosz határoknál", az csak Sinkó – természetesen világnézeti eredetű – rövidlátását, nézeteinek korlátoltságát bizonyítja. A fentieket persze már Párizsban mondja ki, miután sok mindent átélt.

Van Sinkóban valami konok forradalmárság. Talán még 1919-ből. A forradalmat tartja a legfontosabbnak, döntőnek. Július 22-én írja: „...bár-

hogy végződnek az orosz belső küzdelmek, a forradalom morálisan csatát vesztett ott..." Annyi minden után még mindig a forradalmat sajnálja. Vajon mit várt tőle 1919-ben és 1938-ban? S később 1945 meg 1948 után megvalósult-e valami abból, amiben fiatal korában, forradalmárként hitt, amit várt? Ez egy másik írás témája, térjünk hát vissza 1938-ba, Párizsba.

Kételyeiről, belső harcairól, vívódásairól tanúskodnak itteni naplójegyzetei. Szeptember 14.: „...komoly embernek nem juthat eszébe proletárforradalomról csal álmodni is, legalább is az adott szituációban. Akik ma az 1917-beli Lenint szajkózzák, kicsit a Mikszáth Új Zrínyiászára emlékeztetnek... és ez az anakronizmus, ez a legsiralmasabban komikus. Diagnózis: háború vagy nem háború, de egy biztos: a csőd." A forradalmár, akiről az előbb beszéltünk, idejutott: csődről beszél. A forradalom csődjéről? A SZU csődjéről? Egy eszme csődjéről? Sinkó mind a háromban hitt, s azoknak a csődje az övé is.

A közeledő háborúról – vagy a helyzet megítéléséből következtetett arra, hogy lesz háború, vagy valami előérzete volt, de gyakran emlegette, s elkerülhetetlennek tartotta – sokat elmélkedik ebben az időben. „Élni! élni! csak a halál céltalan!" – kiált fel szeptember 15-én. S tovább: „...egy alig elviselhető béke és a háború között való választás – s az előbbi, még az előbbi is jobb a háborúnál, *ennél* a háborúnál. (...) Én nem remélem háborútól a fascizmus végét; előre félek a győztesektől, akik nem lesznek jobbak, mint voltak 1919-ben. De Oroszország? Ha békében nem képes boldogságot, jólétet, elemi szabadságjogokat biztosítani, elérni odáig, hogy léte veszélyeztetése nélkül szabadabb feltételeket adjon a polgárainak, mint a fascista államok – mit reméljek egy háborútól? (...) Egy győzelem a fegyverkezés szükségének megnövekedését és nem csökkentését eredményezi: biztosítani kell »a győzelmet« a legyőzöttekkel szemben s. í. t. A kiút: Oroszországnak szebbnek, emberebbnek, csalogatóbbnak kellene lenni, mint – Franciaország ma, és akkor a fascizmus tartahatatlanná válna, sőt a »demokratikus kapitalizmus« is. De ettől soha messzebbre nem voltunk, mint ma."

A kommunizmus és a kommunizmus tagadása közötti hányódása tovább tart. 1939-ben újra előveszi ez a kétség. Egy nappal a második világháború kitörése előtt ezt írja naplójába: „Életem utolsó húsz éve úgy telt el, hogy mindennek ellenére a legfelsőbb földi morális kategoriát a bolsevizmus képviselte – most vége, véglegesen vége. Szegényebb vagyok, mint valaha is voltam – de másrészt szabad, mintha most lépnék csak a világba. (...) egy politika vagy a marxizmus csődje-e az, ami bekövetkezett?" Ezt gondolja, ezt írja, de – legalábbis naplójából következtethetően – nem látja be, hogy például milyen sötét cselekedete volt – nem is „morális", ahogy ő mondaná – a Gide-nek írt levél, amely pontosan a sztálini módszer szerint, sztálinista szótárral és a sztálinizmus szolgálatában készült. És mit mondjunk mindezek után Sinkó életének arról a periódusáról – 1945 után –, amikor mintha elfelejtette volna azt, amit csekély hat évvel azelőtt írt füzetébe – „most vége, véglegesen vége" –,

mindent újrakezdett, újra beállt a sorba, még ha nem is egészen abba, melyben azelőtt állt, de alapjában mégis ugyanabba? Azt viszont – naplók híján – nem tudhatjuk, hogy érezte akkor magát, milyen vívódásokon ment újra keresztül. Avagy azt hitte, hogy a fasizmus legyőzése után minden megváltozott, a kommunizmus is, a kommunista rendszer és hatalom is? S vajon mit találhatott az 1945 utáni jugoszláv rendszerben, amiért oly határozottan kiállt 1948 előtt és után?

Egy érdekes jelenség tűnik itt fel: Sinkó nagyon jóban volt Miroslav Krležával. Hívéül szegődött. Mondhatnám: bálványozta. Krležáról viszont tudjuk, hogy – minden látszólagos párthűsége és a Titóhoz fűződő barátsága (vagy valami egészen másról volt szó?) ellenére – eléggé tartózkodó volt a rendszerrel szemben, összetűzése is volt a párttal, meglehetősen visszavonult, s nem a politikának, de nem is az irodalomnak szentelte igazán magát, hanem az enciklopédiaírásnak és -szerkesztésnek; nem volt sem a rendszer igazi kegyeltje, sem igazi, odaadó híve, egész biztos, hogy felette állt mindennek. Szkeptikus volt mindennel szemben. S ez hathatott Sinkóra is. 1948 után hangosan támogatta a rendszert, majd mind csendesebb lett, míg végül szinte kizárólag az irodalomnak, az irodalomtörténetnek élt.

Ha elővesszük Sinkó háborús naplóját, mely magyarul nyomtatásban nem is jelent meg, mert 1971-ben az akkor teljes erővel tomboló diktatúra zúzdába küldte a kinyomott példányokat – a kommunizmus bosszúja lehetett ez Sinkón, mert nem volt véges-végig rendíthetetlenül hű a párthoz, az eszméhez és a többi blöffhöz –, találunk olyan bejegyzéseket, melyek Sinkó korábbi belső viaskodásainak a folytatását jelzik. Ezekre hivatkozott a mindenható párt képviselője, amikor a könyvet indexre tette. Bosansko Grahovóban 1942. július 4-én jegyzi le egy ismerősének, Kravićnak a szavait: a kommunisták „rosszabbak voltak, mint az usztasák". Micsoda szentségtörés! Ezt nem bocsáthatta meg a párt Sinkónak! Az ottaniak „még mindig félnek az »erdőbeliektől« (a partizánoktól – T. L.), mindenütt ott ülhet, hallgatózhat valaki, aki beárulja »az erdőbelieknél«." (Hasonló helyzet, mint annak idején a SZU-ban!) Érdekes, hogy Sinkó szinte sohasem használja naplójában a partizán kifejezést (vagy akkor még nem is volt használatban?), hanem gerillákról beszél, s úgyszólván nem is különbözteti meg a csetnikeket a partizánoktól. (Ez sem bocsánatos bűn a kommunisták szemében.) Amikor a „gerillák", tehát a partizánok kivonultak Drvarból, „az ember azt hitte volna – s a legtöbben úgy érezték –, hogy Drvart nem legyőzték, hanem felszabadították az olaszok". (Ez a mondat különösképpen bánthatta, izgathatta 1971-ben a pártot, úgyhogy nemkívánatosnak nyilvánította Sinkó könyvét – nem is az ügyész vagy a bíróság! –, négy évvel a szerző halála után. Jó, hogy nem érte meg! Kommunisták tiltják be a könyvét! (A SZU-ban meghiúsították az Optimisták kiadását.) Beteljesedett rajta az a sors, amely annyi SZU-beli kommunista és nem kommunista írót is üldözött, de persze a volt keleti tömb országainak sok íróját is.

Ugyancsak a Bosansko Grahovó-i 1942-es bejegyzésben olvashatjuk, amit Sinkó már a SZU-ban érzett, gondolt és megírt, s ami akkori helyzetét jellemzi, de az általános állapotokat is, melyek között még egy napló is bűnjelnek számíthat: „...bizonyos lényeges dolgok még a mai körülmények között se foglalhatók írásba". Tehát hasonló volt a helyzet – a helyzete –, mint annak idején a SZU-ban, s mint annyi íróé, értelmiségié 1917-től a kommunizmus bukásáig. Sajnos, ezt a későbbiekben nem magyarázta meg. Örök talány marad, mint ahogy talány Sinkó Ervin lénye, jelleme, egész pályafutása, állásfoglalása, változásai.

További kitételeket is találunk ugyanebben a bejegyzésben, melyek ingerelhették az 1971-ben felerősödött pártdiktatúra idején az illetékes szerveket. A Drvar elleni partizánblokád alatt Drvar lakossága az olaszokat „egyénenként még meg is szerette" – képzeljék, a fasiszta megszállókat! –, „ezzel szemben – mondja Sinkó, s ez már a kommunisták számára vádpontot jelentett – az erdőbeliek (a partizánok – T. L.), akiknek egy része ugyan tegnap még drvari volt, mind távolabbiakká váltak, azoknak volt mit enni, s azok akadályozták meg, hogy legyen a drvariaknak is..." De mond Sinkó mást is. Igaz, „többé-kevésbé ellenőrizhetetlen rémtettek híré"-nek véli, de lejegyzi: „Szériája rémtetteknek, melyeket az erdőbeliek követtek el..." A drvariakat idézve mondja: „Elvadultak az erdőbeliek iszonyúan. (...) Az usztasák megtizedelték a szerbeket, az ő művüket folytatják most a kommunisták – mondták. (...) Semmi az, ha egy, ha tíz falu lakossága is elpusztul, a fontos nekünk az eszme diadala – idézték a szónokokat, s bizonygatták, hogy csakugyan híven idéznek. És mind tudtak parasztokról, akik titokban panaszkodnak a terrorra. Nincs nappaluk, nincs éjjelük, saját házuk nem az övék. (...) ...egy ellenkező szó, minden mukkanás életveszélyes. Ugyanezek szidták az olaszokat is. Nem védik meg a partizánok terrorjától, csak fenyegetik a falut, ha továbbra is engedelmeskedik a partizánoknak. (...) De ugyancsak a tisztviselők, akik teljesen az erdőbeliek ellen beszéltek... azt is tudni vélték, hogy a falvakat morálisan is elpusztítják a kommunisták. Viszályt visznek bele az eladdig patriarkális szervezetbe..." Ezek után Sinkó konkrét példákat sorol fel arról, mi történik a falvakban. Feljegyez ilyet is: „Az erdőbeliekről márciusban megint rémhírek jártak Drvaron. Ezúttal nemcsak arról, hogy mit művelnek azokkal, akiket ellenségnek tekintenek, hanem arról, hogy egymást öldösik." Említi dr. Levi esetét, aki, úgy látszik, korábban a partizánokat támogatta, mégis kivégezték, s vele együtt „mindenkit, aki vele baráti viszonyban volt", például Ljubo Babićot „szintén az erdőbeliek ölték meg".

Kifejti Sinkó, hogy Drvarban a csetnikek és az olaszok együttműködtek, s leírja a Drvar környéki falvak égését. Ebből arra lehet következtetni, hogy a csetnikek gyújtották fel Drvar környékén azokat a falukat, melyeknek lakói nem csatlakoztak hozzájuk. (A gyújtogatás előtt kifosztották a házakat. Mintha az 1991–1992-es eseményket jelezte volna előre Sinkó. Vagy a tettesek örökölték egymás hajlamait?)

Az ilyen világnézeti, politikai állásfoglalások, kételyek, Sinkónak nem is egyszeri átváltozása – habár sohasem volt igazi Paulus! –, a kommunizmus és a nem kommunizmus (de sohasem antikommunizmus!) közötti vergődése kétségkívül drámai színt ad egész életének. Még két ilyen válságot jelentő, kiváltó kettősséget találunk életében. Az egyik a magyarsága, a másik pedig a vallási kérdés.

Eddig nem sikerült megállapítanom, mi volt Sinkó-Spitzer anyanyelve. A gimnáziumot magyarul végezte. Az is biztos, hogy műveit, egészen elenyésző kivételekkel, magyarul írta. Legintimebb írása: naplója magyarul íródott. Ami legbenső lényéből fakadt: lírája magyar nyelvű. Úgyszólván minden írásának elemzése viszont kimutathatja a német s talán a francia nyelv hatását. (Ezeket a nyelveket alkalmasint gyermekkorában tanulta meg.) A német konstrukciók nagyon szembeötlőek mondataiban. Nem lényegtelen, hogy 1917-ben latinul és görögül tanult.

Szarajevói naplójában, 1926. június 21-én találunk egy nagyon fontos bejegyzést, vallomást magyarságérzéséről, nemzeti hovatartozásáról. A szarajevói múzeumban járhatott aznap. „Muzeum nagyon szép. (Közbe fájt a szívem: a szegedi muzeumra gondoltam.) Újra éreztem: micsoda paradox dolog ma magyar költőnek lenni, de ez még semmi a paradoxiához képest: magyar költőnek lenni kizárva az országból. (...) ...egyszerűen már nem is tudom, milyen a magyar paraszt, a bosnyák parasztban pedig mind több emberséget, szépséget, vonzót találok. Ez utóbbi természetesen rendjén van, de az előbbi – és nem hallok magyar szót, csak ha mi ketten (felesége, Mici és ő – T. L.) beszélünk! – A szerb olvasás már sokkal jobban megy." Mégis magyarul írja elbeszéléseit, regényeit. S még egy apró, de érdekes mozzanat: „kizárva az országból" – tehát Magyarországról. Túlzás-e ebből arra következtetni, hogy Sinkó, száműzve is, második hazájában, új hazájában is (ahova 1918 óta szülőhelye is tartozik), Magyarországhoz vonzódik, odatartozónak érzi magát? Még egy paradoxon Sinkó életében!

Következik Moszkva, 1935–1936. Újabb válságok, újabb vívódások, melyeket már megemlítettünk. Ott is elsősorban a magyar emigrációval tart kapcsolatot. A jugoszláviaikról úgyszólván nem is esik szó. És már 1936. február 17-én ezt jegyzi fel: „Ma világosan rájöttem, mért érzem magam jóideje olyan kutyául. Nem a pénztelenség s nem a szerkesztőségekkel s kiadóval való meddő herce-hurca az oka, hanem ennél komolyabb és alapos ok: a magyar író vagyok és magyar író Franciaországban époly kevéssé jelent bármiféle szükségletet, mint Szovjet-Oroszországban. (...) Én azonban sehol a világon nem vagyok nélkülözhetetlen – mert ahol lehetnék az, Magyarország, az nincs számomra. Pont." Ez olyan vallomás – s az a mondatnyi „Pont" milyen komoran, milyen végzetesen hangzik, mint egy utolsó szívdobbanás –, amely nemcsak egy ember, egy író drámájáról tesz tanúbizonyságot, hanem konkrétan Sinkó álláspontjáról is, amelyről – noha a későbbiekben, főleg a háború után ilyenről nem is nyilatkozott – nem mondott le, azt hiszem, élete végéig sem. Elfogadja a

magyar íróságot, tehát – ez, úgy vélem, logikus következtetés – a magyarságot is mint sorsot, de belátja, hogy mint magyar író csak Magyarországon érvényesülhet, csak ott lehet író, a magyar nyelvi közegben, de az a Magyarország, az ellenforradalmi Magyarország az ő számára nincs, ott ő nem kell, s azt ő nem is vállalja. De vállalja a magyarságot, a magyar nyelvet, a magyar íróságot, függetlenül attól, milyen rezsim uralkodik Magyarországon. Ő a magyarságban és a magyar íróságban a nyelvet látja elsődlegesnek. Ennek a drámának a mélységét bizonyítja, de azt is mondhatjuk, hogy Sinkó magyarságélményéről vall az a fél mondat is, melyet az André Gide-nek 1936-ban írt nyílt levele tartalmaz: „...a kis, talán megsemmisülésre ítélt magyar nép fia, egy magánember szól Önhöz..." Tehát: a magyar nép fia, magyar, ezt vallja, még ha egy kicsit patetikusan is, s talán ott, ahol ez nem jelent semmit. És: talán megsemmisülésre ítélt nép! (Vajon ez a herderi jóslatnak – „évszázadok múltán tán már a nyelvükkel is alig találkozunk" – vagy Széchenyi naplójegyzetének – „Minden nap jobban látom, a magyar nemzet nemsokára meg fog szűnni" – öntudatlan visszhangja Sinkó száműzött lelkében?) A Sinkóban fölhalmozódott ellentétek megnyilatkozása lehet ez, a drámai életérzésnek a népre való kiterjesztése fejeződik itt ki. Sinkó vállalja tehát a magyarságot, habár – szubjektív megítélése szerint – ez a nép halálra van ítélve. S tegyük hozzá: Sinkó kettőssége – magyarsága, zsidósága (sőt később, megsokszorozva: horvátsága, jugoszlávsága) – még súlyosabbá – egyáltalán elviselhetővé? – teszi emberi helyzetét. Hisz 1936–37-ben a zsidóság sorsa sem látszott rózsásnak, jövője bizonytalan, s róla is megállapíthatta volna Sinkó – ha vállalja a zsidóságot! –, hogy még egy „kis, talán megsemmisülésre ítélt" nép fia. Két tragédiára ítélt népé! S még egy töredék a Gide-nek írt leveléből: „...ma... tékozló fiúként pillantok a hazámra, a népemre..." És itt – a szövegkörnyezetből kitűnik – Sinkó Magyarországra és a magyar népre gondolt. Akkor még nem változtatott hazát – de vajon élete végéig változtatott-e bensőjében, legmélyebb lelkében? –, emigráns volt, akit elvetett a haza, ezért mondja Gide-nek, hogy ő csak egy „névtelen magyar emigráns".

Marijan Matković, aki jó ismerője volt Sinkónak s művének, beszél erről a problémáról. Idézi Babel szavait, melyeket Sinkó az *Egy regény regényé*ben írt le: „Magyarnak lenni már magában is szerencsétlenség, de ez még valahogy megjárja. Magyarnak és zsidónak lenni, ez azonban már kicsit több a soknál. Magyarnak és zsidónak és kommunista magyar írónak lenni, ez valósággal perverzitás. De ma magyarnak, zsidónak, kommunista írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak lenni – emellett a megboldogult Sacher-Masoch fantáziája egyszerűen ártatlan kis pincsikutya!" Azt a kérdést, hogy Sinkó magyar vagy horvát író-e (az előbbi mellett alkotásainak nyelve, az utóbbi mellett pedig „a szubjektíve hazájának választott horvát irodalmi környezet közvetlen hatása" tanúskodik), Matković avval oldja meg, hogy „ez a mű jelentős alkotórésze a nagy,

többnyelvű közép-európai irodalomnak..." Nekünk persze ez is jó, Sinkót igazán nem kell kisajátítanunk, elragadnunk a horvát irodalomtól (kérdés persze, hogy ma 1992-ben a horvát irodalom a magáénak tartja-e Sinkót), se kísérletet tennünk, hogy őt erőnek erejével a magyar irodalomba soroljuk. Amit mondott, mondott. S mondta azt is (1936-ban), hogy „egész életem mind a mai napig annak az évnek a folytatása és következménye, melyet akkor Pesten éltem át. Emlék, mely nem eresztett és nem ereszt el többé." Beletartozik ebbe természetesen a kommün is, fiatalsága is, de hogy döntő élménye volt, az tagadhatatlan. Ezért csak diplomatikus, és nem irodalmi jellegű Matković megállapítása – nem volt mersze elvágni a gordiuszi csomót! –, ezért több mint furcsa egyik irodalomtörténészünk ama megállapítása – még 1973-ból, tehát a kemény kommunizmus idejéből –, mely szerint „egy Sinkó Ervin-i opus nem képzelhető el magyarországi talajon, mint ahogyan a »Puszták népe« írójának életműve sem jugoszláviai keretek között". Sinkó és Illyés, az *Optimisták* és a *Puszták népe*! És mintha Sinkó prózájának zöme csak „jugoszláviai keretek között", nem „magyarországi talajon" (értve ezen természetesen szellemi kereteket és talajt) egyáltalán létrejött volna! Ezt tisztázniuk kell irodalomtörténészeinknek!

Sinkónak a vallás felé való fordulása a jelek szerint szorosan összefügg a kommunizmusban való csalódásával. Az 1920 nyarán Bécsben írt *Az út* című önvallomásában megállapítja: „A szocializmusnak nincs etikája. A szocializmus minden jelenséget a termelési rendre vezet vissza, mint végső okra." A magyar kommünben szerzett tapasztalatai mondatják ki vele, hogy „a proletariátus forradalmi cselekvéseinek rugójává az osztálygyűlölet helyett a szeretetet kell tenni". A proletariátust, melynek „a szűk osztályszempontokon kívül semmiféle perspektívája nincs", meg kell ismertetni „az emberi lélek örök nagy értékei"-vel: a vallási gondolattal, az etikával, filozófiával és mindazokkal a „monumentalitások"-kal, melyek „a szuverén emberi szellem alkotásai". Ennek az etikának a nevében ítéli el az erőszakot, a háborúzást. „Aki fegyvert fog, annak a fegyver az ura – írja. – Csak az lehet úrrá a fegyver fölött... aki a fegyvert azzal győzi le, hogy nem nyúl utána... nem a fegyver a legnagyobb erő, hanem egy másik erő van az emberben, amelyik hatalmasabb a világ minden erőszakánál." S amikor leszögezi – mint már idéztük –, hogy „kommunista nem vagyok", s elítéli a proletárdiktatúrát –, melynek pedig aktív (igaz, kissé rendhagyó) részvevője volt –, mindjárt keresi az új ideált. „A proletárdiktatúra az emberi életnek minden legcsekélyebb értékelését megszünteti, mert a becsülés egyetlen kategóriája az elvtárs... és ezeken kívül egyetlen ellenséges tömeg mindenki. A diktatúra számára az ember nem Istennek hivatásra hívott gyermeke, akit Istenen kívül senkinek sincs joga felelősségre vonni, megítélni vagy büntetni..." Gondolatmenete is szélesebb mederbe kerül: „Minden államrend... az Istenről való elfeledkezésen, az egyénnek Istenhez való közvetlen viszonyának feladásán alapszik." S akkor már szinte természetes, érthető közeledése az Istenhez, az

istenhithez: „Az ember létének egyetlen igazolása, célja és értelme az ethika megvalósítása, a szeretet, az isten országának a földön való megteremtése." Az istenhit, Krisztus-hit válik élményévé és meggyőződésévé a zsidónak született Sinkó, a volt kommunista Sinkó számára. És ezeket mondja *Az út*ban: „Isten nem egy történetfilozófiai theoretikus, hanem egy örök erkölcsi valóság, amely minden embernek egyformán a minden vele élő emberhez való szeretetet, megbocsátást, és tűrés parancsát adta. (...) De minden emberben benne van a lehetőség, hogy ne egy történetfilozófiai szituációban, hanem az örökkévalóságban lelje meg útjának és cselekedeteinek parancsait. (...) Krisztus is elnyomók és elnyomottak közepette hirdette az út egyetlen voltát és azt, hogy legyetek hasonlatosak Istenhez, és legyetek tökéletesek, mint a ti menyei Atyátok tökéletes..." Újból – és ebből a szempontból – elítéli a diktatúrát, minden diktatúrát, mondván, hogy „a diktatura éppen és főként azért veszedelmes az igazi, egyetlen és áthághatatlan erkölcs érvényesülésére, mert erkölcsi páthosszal fűti alá az erkölcs legkategorikusabb parancsainak, a ne ölj-nek és a gonosznak ellene állj-nak cselekvő megtagadását". Isten, Krisztus tehát az erkölcs megtestesülése. Ezért hisz az erkölcsös Sinkó Istenben. De ennek alapján állapítja meg, hogy „a szociálizmus, a proletárforradalom mai vezetői" tagadják „az ethika örök érvényességét..." Tehát: „A proletariátus osztályharca és diktatúrája époly bűnös, erkölcsellenes, mint a burzsoázia osztályuralma és diktaturája, és épúgy elvezeti az embereket... a szeretet és önmegtagadás, az Isten bennünk lakozó eleven törvényének teljesítésétől, mint minden egyéb hangsúlyozása a materialisztikus jólét fontosságának." A proletárdiktatúra ezek szerint „nyíltan megtagadja, aktualitáson kívül helyezi az erkölcsöt". Ezt pedig Sinkó – akkor – nem tűrte. Itt tér rá vallomásának nagy jelenetére, amikor elhatározza, hogy meg kell mondania: „nem vagyok kommunista... nem hiszek a proletárdiktaturában... az emberiség egész ún. történelmét, a társadalmak kialakulásának és bukásának, az osztályok küzdelmeinek történelmét a múltból és jelenben egyaránt, erkölcsellenes, tévelygő, céltalan rablások és gyilkosságok sorozatának látom, és az, ami igazán érték az emberiség máig való és következendő történelmében, az minden társadalmi alakulástól függetlenül, minden társadalmi harctól távol, azok ellenére, azoknak benső legyőzésével történt szuverén valóság." Ennek a „szuverén valóság"-nak a szolgái voltak Buddha, Szókratész, Epiktétosz stb. „...Ez a szuverén valóság, amely legmegfoghatóbban nyilvánult meg az ember–Krisztus életével e földön, az egyetlen jó, célkitűzendő, hogy ezt a szuverén valóságot, ezt a »történelmi«, az e világgal ellentétes principiumot kell a mi legfőbb parancsolónknak elismerni... Az emberi pedig e világ szolgálatában nem, hanem csakis Isten szolgálatában lehet szabad; Isten pedig nem az intézményekben, nem osztályokban, hanem mibennünk, minden emberben van... a bennünk lakozó Isten, a szeretet, a tűrés és megbocsátás parancsára kell figyelmeznünk..." Sajátos istenhit ez,

talán „szuverén" teológia, de mindenesetre nem fér össze a kommunizmussal.

Hogy Sinkó nem volt útját tévesztett, a hit és a hitetlenség között ingadozó Krisztus-hívő zsidó, bizonyítják alábbi megállapításai is: „...Krisztus élete a legvilágosabb mérték és út minden időben, minden ember számára. Őt kell lélekben és cselekedetben követni, az ő élete a nagy és áldott példa." Mély volt Sinkónak ez a Krisztus-élménye, vallási élménye, mondhatnám azt is: hite. „Krisztus mint tekintély – írja – lényegileg más mint a többi vak engedelmességet követelő hatalom, autoritás... Nem a Krisztus életének historiai okmányai, hanem a historia helyett a tisztán lelki valósága a döntő... Mert az igazi Krisztus nem csodákra és nem hatalomra hivatkozva követel szolgákat, csak mondja és adja magát, és amit mond nem azért igazság, mert ő mondja, hanem azért, mert ő és az igazság egy... Senki, aki nem hisz abban, hogy az igazság a fiúban – minden ember Isten gyermeke – benne van, az nem láthatja az igazságot, az Istent sem... És mindenkinek, Krisztusnak és minden embernek csak egy dolga van: az igazságot látni és cselekedni. Az igazság pedig Isten, Isten pedig lélek..."

Sinkónak, a *hívő* Sinkónak van mondanivalója a mi napjainkról, ezekről a véres, félelmetes napokról is. „Az ember, aki a szeretet útjáról, amelyen egyedül szabad, letér, a civilizáció minden nagyszerűségében is boldogtalan, saját testvéreit vérrel borítja be, az ember, aki a szeretetet elvesztve, a szabadságát is annyira elvesztette, hogy a maga elkövetett bűneinek odadobott prédája csupán és minden nappal bűneinek mindig elkeseredettebb harcokkal való tetőzésére kényszerül – az emberi bizonyság. Az emberek, akik egymással ellenséges rögeszmék egymást pusztító tébolyodottjai, ezek az emberek, akik élnek anélkül, hogy az életet látnák – ezek a bizonyságok ő mellette, aki azt hirdette, hogy a test halál és csak a lélekben van az élet, a szeretetben." Sinkót a szeretetbe vetett hit hatja át, úgyhogy Istenben nem is lát mást, mint a szeretet megtestesítőjét. „...Nem lehet bizonyítani, hogy a szeretet van, hogy Isten a szeretet. Ezt csak átélni lehet. Ezért, aki kételkedik, próbálja meg egész szívvel keresni Istent: senki mellett, semmi mellett közönnyel el nem menni... ha mindenkit és minden földit el is kellene érette veszíteni, ha úgy látszana, hogy az egész világ is belepusztul, akkor is keresni és cselekedni a szeretetben Istent – és akkor nem fog kételkedni, hinni fog, és Isten vele lesz. És béke lesz benne, mert Isten szeretete a béke." Sinkónak szeretetre volt szüksége – valami transzcendentális (univerzális? kozmikus?) szeretetére – abban a sivatagban, amelyet egy bukott álforradalom hagyott benne, talán egy gyermekkori élmény vagy az apák hite ültette el benne ennek a szomjúságnak a magját. Ezért kereste a szeretetet, még akkor is, ha azt csak Istenben – akit egyszer már elvetett – találhatta meg. A kommün tapasztalatai mondatják vele talán az alábbiakat is: „Aki öl, az nem intézett el semmit; aki a gyilkost megöli, az a gyilkosságot, nem pedig az áldozatát vagy a jókat szolgálja. Minden büntető igazságtevés ezért

emberi büntetés – fogat fogért, szemet szemért – az elkövetett bűnnek nem kiirtó megtorlása, hanem a megismétlése. Minden erőszak az erőszak ellen az erőszak elismerése; minden kísérlet: a rosszat rosszal kiirtani, a rosszat szaporítja, a rosszat fokozva szabadítja fel. Igazság csak Istennél, csak a szeretetben van. Minden büntető igazságtevés ezért igazságtalan, és igazságtalanságot igazságtalansággal nem lehet megszüntetni." Az a Sinkó mondta ezt ki, aki szemtanúja volt a kommün megannyi tévedésének, véres bűnének, az utána következő Horthy-rendszer túlkapásainak. S mindjárt ide is kapcsolhatunk egy asszociációt: mind a SZU-beli tartózkodása idején, mind a második világháborúban, majd haláláig a titói Jugoszláviában, melyet szocialistának neveztek, sok mindent átélt Sinkó. Tudomásunk szerint többé nem tért vissza ahhoz a hithez, melyet *Az útban* vallott oly nagy meggyőződéssel, noha bizonyára újra akadtak válságos órái, sőt voltak helyzetek, amikor olyasmit tett, ami nem áll összhangban az 1921-es szavaival, midőn „egy gyenge ember – azaz ő – bizalommal tett vallást Isten többi gyermekei előtt".

Olvassuk el például azt a már említett nyílt levelet – van, aki cikknek nevezi –, amelyet André Gide-nek írt. A francia író tudniillik, mint ismeretes, a SZU-ban járt, s tapasztalatairól könyvet írt *Retour de l' URSS* címmel (*Utazás a Szovjetunióba*, Fordította Déry Tibor, Bp. 1937). Az 1947-ben irodalmi Nobel-díjjal jutalmazott író igen kemény kritikával illette a SZU-t és mindazt, ami ott történik. Ezen háborodott fel Sinkó, aki akkor épp a SZU vendégszeretetét élvezte, s (utasításra?) foglalkozott vele, azzal a céllal, hogy – mint írta – megcáfolja Gide állításait. Bárhogy szól is levele, nem volt elég kemény vagy szigorú, vagy vonalas, s nem közölték. Csodálom. Persze az az ok, melyet Sinkó feltételesen említ, hogy tudniillik akkorra már letartóztatták Kun Bélát, s ő maga is gyanússá vált a szovjet hatóságok előtt, mivel Kun védencei közé tartozott, talán áll, de a kommunista pártapparátus szeszélyességét, a cenzúra naponta változó követelményeit nem lehet eléggé kiismerni. Talán Sinkó sem ismerhette ki – habár maga is kommunista volt azelőtt és akkor is –, úgyhogy ma valóban értetlenül állunk legalább két tény előtt: miért írta meg ezt a levelet vagy cikket Sinkó úgy, ahogy megírta, és miért nem közölték. Tudjuk természetesen, hogy a kommunista rendszernek és a kommunista pártnak sokszor egy név elegendő ok volt arra, hogy valakit félreállítson.

Ebben a nyílt levélben Sinkó elfogadja nemcsak a SZU valóságát olyannak, amilyennek egy kommunistának el kell fogadnia, amilyennek a korabeli kommunista propaganda bemutatja, amilyennek a SZU hivatalosan láttatni akarja, hanem annak a propagandagépezetnek a szolgálatába áll, amely a hazugságot igazságnak, az igazságot hazugságnak tünteti fel (némelyek előtt és egy ideig elég sikeresen). Átveszi és alkalmazza a kommunista propaganda frazeológiáját, érvrendszerét, melyről már akkor tudni lehetett – manapság ez már általánosan elismert tény –, hogy minden betűje, minden tétele hamis. Olyanokat mond, hogy „...az ígéret teljesítésének jelenlegi szakasza a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szö-

vetsége, a következő szakasz azonban a programnak megfelelően a kommunizmus lesz... a Párt győzelméből az emberi felismerés, az emberi értelem, a tudomány győzelme lett..." Olyan képtelenségnek áldozata lesz Sinkó – s ezt egy Gide-del szemben érvként használja fel! –, hogy „ezek az emberek (ti. a szovjet emberek – T. L.) és különösen a fiatalság már nem tudja megérteni a kapitalista és fasiszta külföldet." Ami külföld, az fasiszta vagy (és) kapitalista, mert csak a SZU az igazi út, a cél stb. Persze, olyanokkal is dicsekszik Sinkó, hogy a szovjet íróknak „az Unió legszebb vidékein villák és kastélyok állnak a rendelkezésükre, hogy zavartalanul dolgozhassanak", noha neki magának ebben nem volt része. Vajon akkor, amikor Gide-nek írta a levelet, nem tudta, amit később bízvást tudott, hogy mit lehet – vagy kell – ezekben a „villák"-ban és „kastélyok"-ban írni? Micsoda paradoxon – vagy mondjuk iróniának? –, amit Gide-nek üzen: „Nemcsak egy új irodalom, hanem egy új írótípus is születőben van" (ti. a SZU-ban). És milyen az az „új írótípus"? Ezt Sinkó ugyan nem fejti ki, de talán már akkor tudta, biztosan megtudta, a saját bőrén tapasztalta nem sokkal a levél megírása után, amikor kitessékelték a SZU-ból, „a szocializmus első országá"-ból, ahol – s ezt megint csak Sinkó írja Gide-nek – „ha... valamit rosszul csináltak, így az intézmények ellenére, a szovjetélet szerkezete ellenére történt, emberi fogyatékosságból..." Tehát őt is „emberi fogyatékosságból" bojkottálták a SZU-ban, akolbolították ki onnan, „emberi fogyatékosságból" alakítottak haláltáborokat, irtottak ki milliókat, üldözték az írókat (is), közöttük Sinkó barátait, ún. elvtársait. Vajon „a szovjet élet szerkezete" nem emberek akaratából, cselekedeteiknek következményeként állt össze, egy ember – vagy mondjuk kettő – és egy ideológia alapján? Nem csoda hát, hogy Sinkó 1937. május 6-án már Párizsban („Páris"-ban, ahogy naplójában feltüntette) azt írja, hogy „én előttem nem kétséges, hogy Sztálinnak a politikusnak, az államférfinek, minden történelmi koncepciójában tökéletesen igaza volt és van", s hozzáteszi – a Gide-nek írt levél megállapításának, de azt hiszem, valójában a kommunista eszme önigazoló szándékának szellemében –, hogy „ami politikai hibát elkövetett (ti. Sztálin – T. L.)... azok nem a történelmi koncepcióinak, hanem – a számomra máig sem érthető – emberi hibáiból eredtek." Hogyhogy nem tudta megérteni? Felületes volt, vagy beadta a derekát? (Az utóbbit meg én nem értem.) Nem ő volt sem az első, sem az utolsó értelmiségi, aki így járt. Emberi drámák. Felvethető itt persze az a kérdés is, hogy egy olyan hatalmas birodalomnak, mint a SZU, hogyan lehetett olyan vezetője, akinek „emberi hibái" vannak, pláne, ha ezekből kifolyólag olyan borzalmak történnek, mint a SZU-ban? Ennek a kérdésnek a fejtegetése azonban túl messze vezetne el bennünket a Sinkó-témától. S vajon mik voltak azok az „emberi hibák"? Erről nem vall Sinkó. Emlékezzünk csak arra, amit négy nappal fenti feljegyzése előtt írt le: „S a szabadulás, a megkönnyebbülés érzésével léptük át a határát annak a Szovjet-Oroszországnak, melynek a létét, fejlődését, megvédését és győzelmét, Mici

éppúgy, mint én a legszemélyesebb ügyünknek, a mi ügyünknek, eszünk és szívünk ügyének éreztünk." És jönnek az újabb csalódások: „...szörnyűséges gyanút ébreszt bennem, ami U.R.S.S.-ben történik – írja, mint már idéztük, 1937. augusztus 14-én. – ... az az impresszióm, hogy irtózatos rosszul mennek ott a dolgok. Az elkövetett hibákért nem vállalják a felelősséget, hanem bűnbakot keresnek – kémeknek nevezik őket. A szellemi nivó odaát... szégyenletes mélyre süllyed. Megint a hivatalos személykultusz – és ami nekem külön lesújtó hír volt: Kun letartóztatása." Tehát a hibák nem is annyira az emberekben vannak, többről van szó. Ám mindenért felelnie kell valakinek, s ez a valaki – ha tárgyilagosak vagyunk – csak az a bizonyos párt lehetett. Az viszont – önmaga számára, s ez a hivatalos álláspont – természetesen ártatlan, bűntelen. „Emberi hibák"-ról lévén szó, persze! – bűnbakot kell keresni, s Sztálin meg a párt – engedjük meg magunknak ezt az akár szofizmának is tekinthető megállapítást – egy volt, akármikor helyettesíthető egyik a másikkal – noha, amíg élt, maga Sztálin volt a párt –, tehát helyettük kellett bűnbakot találni. S ők találtak is – ők? ő! –, nemcsak Kun Bélában, nemcsak Buharinban, akit Sinkó emleget naplójában, amikor Kunról beszél, hanem milliókban és talán tízmilliókban is, egész országokban! Ezt Sinkó talán legjobban akkor tapasztalta, amikor 1948-ban Sztálinék kiátkozták a kommunista világmozgalomból a JKP-t, melynek Sinkó is hűséges, szolgálatkész, hasznos tagja volt. Vajon mit érzett, mit érezhetett az a Sinkó, aki talán valamilyen kamaszos dacból, a környezetével – a vallásával? az eredetével? – való elégedetlenségből lett kommunistává, mit érezhetett akkor, amikor Sztálinék Hitlerrel kötöttek – persze rövid életű – egyezséget, természetesen taktikai okokból? Ugyanis 1938. július 8-án Párizsban – mint már idéztem – ezt veti papírra: „Az U.R.S.S.-ben ma uralkodó szellem förtelmes, hazug, embertelen... eszeveszetten sok a hasonlóság közte és a fascista államok között..." (Alkalmasint ez a meggyőződése tette lehetővé Sinkónak, hogy 1948-ban olyan egyértelműen álljon ki Tito és Jugoszlávia mellett, a SZU, az SZK(b)P és Sztálin ellen.) A következtetése vagy inkább a magyarázata persze végzetesen téves, s csak a megrögzött, úgy is mondhatnám: ortodox kommunista nézetet tükrözi: „...az októberi forradalom diadala csak féldiadal volt, mert megállt az orosz határoknál." 1944-ben túlhaladta az orosz határokon, betört Közép-Európába, s 45–46 év után mégis megbukott! Így ért véget az a „förtelmes, hazug, embertelen" szellem, amely a SZU-ban uralkodott Sinkó előtt, Sinkó alatt és Sinkó után.

1939 nyarán Sinkó nagy erkölcsi erővel teszi fel a kérdést önmagának és a világnak: „...egy politika vagy a marxizmus csődje-e az, ami bekövetkezett?" Írja ezt a világháború kitörésének előestéjén. S azzal, hogy ezt a kérdést feltette, fel merte tenni – igaz, csak naplójában –, úgy érezte, hogy „szabad (lett), mintha most lépnék csak a világba". Mintha újjászületett volna. Sajnos, az újjászületés nem volt végleges, a jugoszláv kommunista rendszerben visszaesett, híve lett, hirdetője, dicsőítője, népszerűsítője,

védője, védelmezője a titói Jugoszláviának és a titóizmusnak, mígnem néhány évvel halála előtt – mint jeleztem – teljesen az irodalomnak szentelte magát, szabad-e azt mondanom: az irodalomtörténetbe menekült, a tanításba menekült, tanítványai közé, s hogy a kétségtelenül az ő hatása alatt kialakult Symposion-mozgalom elejétől fogva többé-kevésbé jól leplezetten ellenzéki jellegű volt (talán pontosabb lenne azt mondani: párton belüli ellenzéki mozgalom, hisz a Symposion köré csoportosultak, de főleg a kiemelkedő egyének párttagok voltak, ebben is igyekeztek Sinkót, tanítójukat és példaképüket – talán bálványukat – követni), az bizonyára épp az ő ebben az időben kialakult álláspontjának – mely már úgyszólván passzív rezisztencia volt – a következménye.

Ki volt hát Sinkó (Spitzer) Ervin (Ferenc)? – tehetjük fel végül a kérdést. Kommunista vagy mélyen vallásos, eretnek vagy ügyesen alkalmazkodó egyén? Zsidó vagy Krisztus-hívő? Magyar vagy jugoszláv? Karrierista vagy forradalmár, képmutató vagy szenvedő, meghasonlott ember, aki szinte egész életében egyik válságból a másikba, egyik csalódásból a másikba esett, a forradalmi elkötelezettséget vallásossággal, a marxizmust egy absztrakt keresztény erkölccsel cserélte fel? Befolyásolható, álláspontját gyakran változtató vagy az örök igazságot vergődve kereső értelmiségi volt? És ezért: boldog lehetett-e?

A fenti kérdésekre adandó válasz megoldaná a Sinkó-jelenség titkát, de tételemet meg is fordíthatom: a Sinkó-jelenség titkának felfedése adna választ a fenti kérdésekre. Mind a két megoldáshoz csak hosszú, alapos kutatással lehet eljutni.

Most, amikor a fenti tézissel le akarom zárni írásomat, látom, hogy munkámnak van egy nagy hiányossága.

Nem elemeztem Sinkó Ervin műveinek nyelvét.

Azt hiszem ugyanis, hogy egy író alkotásainak nyelve mondja a legtöbbet róla. Ez a tükre. Marad tehát a feladat: Sinkó műveit vizsgálni. Stílusát. Nyelvét. Úgy vélem, hogy Sinkó, akinek – mint már jeleztem – a német vagy a magyar volt az anyanyelve, aki jól beszélt (és írt) franciául, egy kicsit megtanult oroszul, aki évtizedeket töltött szerb és horvát környezetben, s ezt a nyelvet (nyelveket) is egész korrektül beszélte, de kevés kivétellel magyarul írta műveit – naplóját csak magyarul (ami igen fontos tény) –, tulajdonképpen egy nyelven sem tudott tökéletesen, főleg nem írni. Persze a nyelvtudósok, stiliszták feladata elemezni Sinkó alkotásainak nyelvét, stílusát, de tudom: Sinkó magyar nyelvével baj volt. Erre a megállapításra juthatunk, azt hiszem, akár novelláit, akár regényeit, akár tanulmányait olvassuk, de naplóiban is találunk olyan nyelvi jelenségeket, amelyek egy pallérozott magyar nyelven alkotó író műveiben aligha fordulnak elő. A szakemberek bizonyára kimutatják, ha elővesszik Sinkó könyveit, a német vagy a francia nyelv hatását (a késői írásokban talán a horvátét is), de meggyőződésem: Sinkó magyar nyelve nem jó magyar nyelv. Nem egy magyar író nyelve. Ahogy ő ír, az összeegyeztet-

hetetlen a magyar stílussal, magyar mondatszerkesztéssel, magyar nyelvhelyességgel.

Íróról lévén szó, ez árul el róla legtöbbet, s mondja meg – azt hiszem, az etikai, politikai szempontú vizsgálatoknál is jobban –, ki volt Sinkó Ervin.

Rezime

Razočaranja i preokreti Ervina Šinka

Život Ervina Šinka (1898–1967) – koji se po matičnoj knjizi rođenih prvobitno zvao Spitzer Ferenc – bio je dosta buran. Kao srednjoškolac postao je pristalica radničkog pokreta, zatim stupio u KP Mađarske, bio istaknuta figura Mađarske komune 1919. godine, emigrirao, zatekao se u Moskvi u nadi da će mu tamo objaviti roman Optimisti, ali se iz SSSR vratio razočaran, takoreći isteran, naselio se prvo u Bačkoj, u Prigrevici, zatim a Sarajevu, za vreme rata se našao u Drvaru. U međuvremenu – rođeni jevrejin – prihvatio je veru u Hrista, proživeo jednu mističnu fazu, odrekao se komunizma da bi se posle rata vratio toj ideji. Bio je u stvari kosmopolit ali se do kraja života nije odrekao svog maternjeg jezika, mađarskog, na kome je napisao sa malim izuzetkom sva svoja dela pa je ipak uvršten i u hrvatsku književnost. Bio je i jevrejin, i mađar, i hrišćanin, i komunista – kome su koministi zabranili knjigu – i otpadnik, i jugoslovenski patriota... Celog života se kolebao između raznih stavova, opredeljenja, puteva, pa konačno ostaje pitanje koje će se teško rešiti: ko je bio, šta je bio Ervin Šinko?

O tim problemima govori u ovoj studiji autor, Laslo Toman.

Summary

Ervin Sinkó, His Turnabouts and Self-conflicts

The life of Ervin Sinkó (1898–1967) – registered when born as Ferenc Spitzer – was rather turbulent. As a high-school student he became adherent of the labour movement, then he became a member of the Communist Party of Hungary and played an important role in the Hungarian Soviet Republic (1919), and as such was forced to leave the country; he turned up in Moscow in the hope to get his novel, „The Optimists", published there but he had to leave again, dissapointed, he was virtually expelled from the Soviet Union, and first went to live in Prigrevica, in the Bačka region of Voivodina and then moved Sarajevo. During the War he was in Drvar. In the course of these years he, who had been a Jew, changed over to the belief in Christ, went through a phase of mysticism and rejected communism in order to come back to it again after the war. He was, in fact, a cosmopolitan but never gave up his mother tongue, Hungarian, in which he wrote most of his works and yet he is listed in Croatian literature as well. He was at the same time a Jew, a Hungarian, a Christian and a Communist (and it was the Communists who banned his novel), an apostate and a Yugoslav patriot. All his life he fluctuated between differing attitudes, standpoints and ways and, with this in mind the final question is raised: „Who and what, in fact, was Ervin Sinkó?"

This is what the author László Tomán writes about in this study.

MŰHELY

Nagy Imre

VAJDASÁG SÍKVIDÉKI TELEPÜLÉSEINEK KÖRNYEZETMODELLJEI

A humánökológiai szempontú környezetmodellek kimunkálása, amelyet Vajdaság természetföldrajzi, gazdasági sajátosságainak megfelelően kívánunk elvégezni, nem választható el a településtervezés, sem pedig a regionális tervezés folyamatától, hiszen lényeges összetevője egy optimális urbánus vagy rurális környezet kialakításának. Sok esetben ez a szempont nem érvényesül teljes mértékben, vagy alárendelt helyzetbe kerül a gazdasági célkitűzésekhez képest a területrendezési tervekben, emiatt később költséges rekultivációs, revitalizációs folyamatok válnak szükségessé, sőt a lakosság egészségének károsodása is helyre nem hozható következményekkel jár.

A településformák (város, község, falu, tanya, üdülőövezetek) környezetmodelljeinek meghatározásakor globális környezetvédelmi elvekből és kritériumokból indulunk ki, bár minden településforma, sőt az egyedi települések esetében is, olyan társadalmi és területi specifikumok játszanak közre, amelyek finomítják, precízebbé teszik a globális környezetmodellt. A környezetvédelmi elveket új települések és településrészek rekonstrukciója folyamán is figyelembe kell vennünk.

A vajdasági sík területek településformáinak modellje három olyan követelménynek kell hogy megfeleljen, melyek együtthatása az egyes települések területrendezési tervének megvalósításakor maradéktalanul érvényre jut. Elsőként a *téralkalmassági modell* kidolgozása célszerű, mert ez irányozza elő a település térszerkezetének optimális, ill. környezetkímélő jellegét.

A második modellkomponensbe a *környezetkímélő mechanizmusok*, technológiák és a síkvidéki települések szempontjából sajátos infrastruktúra-modellek tartoznak. Bár ezek körvonalazása, tervezése technológiai problémakör, a térmodellben ott a helyük, azzal a megjegyzéssel, hogy a technológia fajtájára, a gyártmányra stb. nem terjed ki.

A két részmodell mellett ki kell még emelni a *településkörnyezet irányítási–fenntartási* modelljét, amely a környezet minőségi megőrzésének dinamikáját, ellenőrzését, az esetleges változások utáni korrekciót irányozza elő.

Ennek a három települési részmodellnek a szerves egysége képezi tehát azt a környezetmodellt, amely szerint a termelési folyamatokat, szolgáltatásokat, a kommunális állapotokat humánökológiai szempontok határozzák meg.

A településtervezés környezetkímélő kritériumai

A tervezés folyamán szerteágazó átfogó kritériumokat kell érvényesíteni, akár településekről, gazdasági létesítményekről, ipari objektumokról vagy infrastruktúráról, településrészekről, üdülési és más övezetekről van szó, s még az egyedi építkezéseket sem szabad szem elől téveszteni. A kritériumok négy (természeti-éghajlati, termelési-technológiai, tervezési és gazdasági) csoportba sorolhatók.

A természeti kritériumok akkor kerülnek előtérbe, amikor telephelyet vagy egyéb szerepkörök (rekreáció, turizmus, ipartelepítés, szemétlerakás) számára megfelelő övezetet kell kijelölni. Magukban foglalják a légáramlást, ivóvízforrásokat, domborzati viszonyokat, energiaforrásokat, vegetációt, erdőtakarót, a területfelhasználási előnyöket, valamint a talajminőséget és a tájértéket. A termelési-technológiai tényezők csoportjába a termelésről és a termelőkapacitásról szóló döntést befolyásoló kritériumok tartoznak: a technológia fajtájának kiválasztása (a környezetkímélés szempontjából), a vízhasználat (vízrecirkuláció), a hulladékanyag problémája (újrahasznosítás). A városrendezési kritériumok is szerves részei a területrendezésnek, mert ezek figyelembevételével lehet megelőzni a környezetszennyeződést, a felszín károsodását, természetesen szem előtt tartva az előző kritériumcsoportok fontosságát és a biológiailag egészséges, esztétikailag kellemes, rendeltetés szempontjából funkcionális településkörnyezet kialakításában betöltött szerepét. Itt említhető a térszerkezet tervezése, a városi szerepkörök kölcsönhatása, a település nagysága és népsűrűsége, a zajkiküszöbölés urbanisztikai követelményei, a városi zöldfelületek kialakításának, a fűtés módjainak tervezése, a településhigiénia tervezése és az objektumok mikroklímájának előirányzása. A gazdasági kritériumok figyelembevételével előszámítás útján igyekszünk meghatározni az esetleges környezetkárosodást. Ezt különféle módon mutathatjuk ki: az egészségromlás, továbbá a kommunális szolgáltatások költségeivel, a mezőgazdaságban és az iparban előálló veszteségekkel. Az így kapott adatok csak előfeltételként szolgálnak ahhoz, hogy a kialakított környezetmodellek alkalmazásával olyan környezetet teremtsünk, amely elejét veszi e károknak.

A kritériumokat a kívánt értékelési cél szerint megfelelő paraméterek értékintervallumainak, súlyértékeinek segítségével, valamint a paraméterek fontosság (hierarchia) szerinti súlyozásával elemezzük.

A tér alkalmasságának vizsgálata, tehát a kijelölt célok, környezeti adottságok szerinti értékelése során a település területe a térszerkezeti kívánalmaknak megfelelően differenciálható. A térszerkezet kialakításakor a környezetelemek paramétereit (hordozóképesség, stabilitás, talajvíz-agreszszivitás, zöldterületi koefficiens, talajrétegvastagság, humusztartalom stb.) a feltüntetett célok (lakóterület, üdülő- és zöldövezet, mezőgazdaság, ipartelepítés, hulladékhelyezés) szerint értékeljük. A cél szerinti alkalmasság elemzése során megtörténhet, hogy egyidejűleg „alkalmas", „feltételesen alkalmas", „alkalmatlan" kategóriákhoz jutunk. Ennek elkerülése végett kezdettől fogva rangsoroljuk a hasznosítási célokat, éspedig oly módon, hogy az értékelés algoritmusába a rangcsoportokat súlyozva beleszámítjuk.

Hogy a környezetmodell alapján való tervezés könnyebbé váljon, ajánlatos elvégezni a településkörnyezet humánökológiai elemzését, amely rámutat a jelenlegi térnek a gazdasági, szolgáltatási tevékenységből eredő környezetkárosító konfliktusaira. Ennek során külön értékelendők a természeti elemek (levegő, víz, talaj, növény- és állatvilág) és külön a tájesztétika, a településkörnyezet, a kommunális higiénia és a településesztétika.

Az értékelés, a téralkalmassági vizsgálathoz hasonlóan, a környezeti állapotokat mérlegeli az optimális vagy várható minőségekhez és a megállapított normatívákhoz viszonyítva.

Eredményeként a település a környezetminőség szerint *biológiailag egészséges, veszélyeztetett, terhelt és szennyezett* (degradált) térrészekre bontható, ami alapul szolgálhat a környezetmodell értelmében való szanálási, rekonstrukciós és rekultivációs folyamatok tervezéséhez.

A környezetmodell teljességére törekedve a meglevő konfliktustartományok és környezeti ártalmak alapján környezeti prognózis elvégzésével tökéletesíthető az egyedi településre vonatkozó modell, hiszen előre kikutathatók azok a folyamatok, amelyek esetleg a modell alapján való rekonstrukciós vagy innovációs folyamatokat megbolygatnák.

Városi települések

A vajdasági városok térszerkezeti elemeinek rendszerét, amellyel a jövőbeli városképet és a városi szerepköregyüttest kívánjuk kialakítani, mérlegelni kell a város térszerkezeti elemeinek fontossági sorrendjét. Így elkerülhető, hogy a különböző rendeltetésű (szerepkörű) téregységek alkalmassága vagy feltételes alkalmassága fedje egymást.

Tekintettel a város lakosságának koncentrálódására, a régióban betöltött szerepére, vagyis a prognosztizált demográfiai dinamikára, vonzáskörzeti funkciójára, a lakosság térbeli megoszlását, ill. a lakóterülethez szükséges alkalmassági paramétereket értékelve, a legmagasabb súlyértékkel kell szorozni, s megállapítani, mennyi hely áll rendelkezésre a

lakosságnövekedést egy időszakra prognosztizálva, természetesen a humánökológiai szempontokat is figyelembe véve. Az alkalmasságvizsgálat megmutatja, mekkora térség szánható a tömbházak, a kertes vagy emeletes magánházak stb. fajaira. Elő kell irányozni, milyen mértékben terjedhet a város a mezőgazdasági területek, a termőtalajok és más gazdaságilag fontos területek rovására. A téralkalmassági vizsgálat továbbá arra is választ ad, milyen mértékben van szükség a jövőben a vertikális terjeszkedésre (a mikroklíma és a térelemek szempontjából), valamint az infrastruktúra térbeli dimenzióira. Specifikus alkalmasságvizsgálattal a kapott adatok tovább pontosíthatók.

Az alföldi városokban a különböző iparágak s a kisipar létesítményei helyileg szét vannak szórva. Ennek ellenére a rendeltetések rangsorolása alkalmával, a rekreációs-zöld területeknek kell elsőbbséget adni, mind a nagyobb városokban és új városrészek telepítésénél, új városok kialakításánál, mind pedig a kisebb települések városi jellegének tervezésénél vagy rekonstrukciójánál. Minél nagyobb a város, annál összetettebb környezeti, kommunálhigiéniai problémák merülnek fel. Az emberek egészségi állapotának mutatói nem utalnak meggyőzően egészséges lakásstruktúrára. Tehát a város lakónegyedeit zöld-pihenő-rekreációs térrel, zöldfelületekkel kell átszőni, illetve ilyen tartalmakkal gyarapítani. Ezt az elvet főleg azokra a városokra vonatkozóan kell követelményként érvényesíteni, amelyekben jelentős az ipari lakosság számaránya. Sok esetben a folyóparti városok nem használják ki kellő mértékben a víz adta aktív pihenési lehetőségeket, és a víz inkább károsodott környezeti elemként van jelen, egy sor kellemetlen urbánökológiai problémát maga után vonva, holott a folyó és a folyópart megfelelő szélességben a város zöld- és üdülőövezetének gerincét kell hogy alkossa. A tér alkalmasságának vizsgálatánál ezt is így kell számba venni. Enélkül azonban a szennyezett folyó az első számú szanálási-revitalizálási folyamat megindítását igényli. Ehhez a tervhez kapcsolódik a parkok, parkerdők, zöldfelületek, fásított utcák, védőövezetek, zöldsávok, hortikultúrált területek létesítése. A zöldterületek részleges városrendezési tervek alapján konkretizálódnak a város térszerkezetében.

A mezőgazdasági téralkalmasság vizsgálatának az alföldi tájegységeken meg kellene előznie az ipari telephely kiválasztását célzó alkalmasságvizsgálatot. E téralkalmassági vizsgálat nem jelenti a városok területének felszántását, hanem arra a világproblémára vet fényt, melynek visszásságait apró lépésekben lehetne kiküszöbölni. A termőtalaj állandó csökkenését csakis pontos és alapos téralkalmassági vizsgálatot követő pontos agrár-urbán határ megvonásával lehet meggátolni. Az alkalmas területek kijelölésével párhuzamosan meghatározhatjuk a városszéli kertes házak területi lehetőségeit, a zöldterületek létesítésének területi volúmenét. Így tehát a potenciális mezőgazdasági területek védelem alá helyezhetők, mielőtt aszfalt vagy beton kerülne rájuk. Tekintettel arra, hogy az élelmiszer-termelésnél nemcsak a lakosság ellátása, hanem

az exportirányultságú termelés is fontos, az elemzés rámutat a város környéki jó minőségű talaj megőrzésének fontosságára. Részletesebb változatai rávilágítanak a városkörnyék további mezőgazdasági lehetőségeire, de arra is, milyen káros hatások érhetik a települést ezekről a területekről, régi városok esetében pedig az is kitűnik, milyen káros hatásoknak voltak eddig kitéve.

Csak a negyedik rangcsoport súlyértékeivel jellemezhetők a *gyáripari, kisipari, raktározási, deponálási s egyéb munkaterületek*. A fejlődés ma már korszerű, kis területigényű technológiákat alakított ki. Városainkban is ezeket kell a jövőben alkalmazni s elsőbbségben részesíteni. Az alföldi városok, főleg élelmiszer-előállítási (könnyűipari) orientáltságuk és elavult technológiák alkalmazása folytán, komoly környezetkárosító források (Verbász, Kúla). Az ipar téralkalmassági vizsgálatából kitűnik, hogy a térbeli elemek dimenzióinak leszűkülése nagyobb tájegységekre vonatkozó racionális ipartelepítési tervek kidolgozását teszi szükségessé.

Az értékelendő iparágak területének kijelölése főleg az élelmiszeriparra összpontosul, de érintheti a könnyűipar más ágait és a nehézipar háttérágazatait is.

A városok térszerkezetében a téralkalmassági vizsgálat a hulladék tárolására is vonatkozik közvetett úton. Jóllehet a hulladékok, tehát a szennyvizek, az állattartó telepek hígtrágyái és más hulladékok elhelyezése nem a városban megy végbe, ennek gondjából a városnak is részt kell vállalnia, következésképp szükség mutatkozik a település és környezete közötti kapcsolatfelvételre, nemkülönben a könyezetmodellnek az interurbán térségekre való kiterjesztésére.

A téralkalmassági vizsgálat szem előtt tartásával az alapvető környezeti elveket juttatjuk érvényre, a telepítés folyamán figyelembe véve a sajátos városi szerepköröket. A környezetmodell kialakítása ennél jóval összetettebb, és az előbb említett infrastruktúra-modell a lakosság és a közületek környezetkímélő eszközökkel való felszereltségének előirányzásával járul hozzá a környezetmodell tökéletesítéséhez.

Így a levegő tisztasága elsősorban a gáz- vagy távfűtéssel, helyesen kialakított zöldfolyosókkal és hortikukltúra-szerkezettel, továbbá minőségileg kifogástalan útburkolattal és közlekedési infrastruktúra szennyezésmentes és zajtalan formáival biztosítható. Az átmenő forgalmat a városon kívüli területekre kell kihelyezni. A közlekedés trolibusszal vagy villamossal csak ott oldható meg, ahol sugárutak, széles utcák vannak. A tömegközlekedés említett lehetőségét a városmodellnek kötelezően kell tartalmaznia, mert túl sok a gépkocsi, nagy a légszennyeződés és a zajártalom. Emellett feltétlenül szükséges, hogy a zöldfolyosók, a hortikultúra-rendszer szerves egységet alkosson a periféria ipari zöldsávjával, illetve az alföldi mezővédősávokkal. A nemzetközi irodalom szerint a kisvárosokban egy lakosra 10–12 négyzetméternyi park és kert kellene hogy jusson (közepes nagyságú városban 8–10). Lakókörzeti kertből

mindkét kategóriában a lakosonkénti szükséglet 2–3 m^2, sétányból, fásított utcából kisvárosban 2–3 m^2, közepes nagyságú városban pedig 1–2 m^2.

A talajvizet, a felszíni vizeket, a talajt, a városi környezetet veszélyeztető s a környezet esztétikáját romboló szennyvizek elvezetésének problémáját egyértelműen közcsatornahálózat építésével és tisztítórendszerekkel kell megoldani az alföldi városokban. A gyáripari, főleg az élelmiszeripari szennyvizet elsődlegesen az üzemek területén létesített tisztítókban kell előtisztításnak alávetni oly mértékig, hogy lehetővé váljon a kommunális szennyvízzel való egyesítése utáni másodlagos tisztítás. Néhány országban olyan eljárásokat írnak elő, amelyek alkalmazásával az ipari szennyvíz elsődleges tisztítása olyan vízminőséget kell hogy eredményezzen, amilyen az esetleges befogadó (folyó, csatorna) vízminősége. Ettől azonban a jövőben el kellene tekinteni, mivel sok esetben szubjektív okokból nem tökéletes az ipari szennyvíz tisztítása, és bekövetkezhet a befogadó különböző fokú degradálódása. A kétfajta szennvíznek a tisztítóberendezésekben való tisztítása már közismert eljárás, és a világon nagyon sok jó technológia van alkalmazásban, amelyek szükség szerint magukban foglalják a mechanikai, biológiai, vegyi és specifikus tisztítási folyamatokat. A megtisztított szennyvíz hasznosítására kommunális és élelmiszeripari vonatkozásban világszerte példák tömkelege áll rendelkezésre (a mezőgazdaságban pl. öntözésre használható nyárfaerdőkben, lucernaföldeken, magkukorica-ültetvényeken). Amerikai és nyugat-európai példák sokasága tanúsítja az élelmiszeripari szennyvíznek a mezőgazdaságban való alkalmazhatóságát, ami csak azt bizonyítja, hogy ez a probléma *anyagi és szervezési gond csupán*. A kommunális szennyvízek problémája egyszerűbb. Tisztításuk és elhelyezésük a fent leírt kombinációban történhet. A fejlett urbanizációs folyamatok előirányozzák az esővíz külön levezetését is, esetleg külön tisztítását is, ha nagy esőzések alkalmával a közcsatorna-hálózattal egybefolyva a szennyvíz mennyiségi túltengését idézné elő, és a szennyvízzel keveredett esővíz a felszínre tódulva ártalmassá válna.

A hulladék világviszonylatban is, főleg nyugaton, óriási gondot okoz. Külön kell választanunk a hulladék tárolásának, szállításának és elhelyezésének problémáját. Anélkül hogy részleteznénk a hulladék városi változatait, amelyek a beépítési típusoktól, a gazdasági irányvételtől, a fűtés módozataitól függően sokfélék lehetnek, ki kell emelni, hogy összegyűjtésének univerzálására van szükség, hogy a szállítás egyszerű legyen. A szállítás megszervezését össze kell hangolni a lakosság számával, illetve az egy lakosra eső szemétmennyiséggel. Az ipari hulladék együtt kezelendő a kommunális szeméttel, ha nincsenek specifikus ártalmai (toxicitás, radioaktivitás, fertőzésveszély). Sokkal nagyobb gond a hulladékmennyiség évenkénti növekedése, illetve a növekvő mennyiség biztonságos deponálása. Az erre szolgáló technológiáknak sok változatát alkalmazzák világszerte, de a depóniák térbeli növekedése, későbbi megszüntetése, valamint új depóniák kialakítása tovább súlyosbítja a tér-

problémát. Némileg enyhíti az újrahasznosítás (pl. Németországban, Magyarországon), főleg a *papírt*, a *vasat* és az *üveget* illetően, de ezt ki kellene terjeszteni a könnyűfémekre, a műanyagokra is.

A műanyag hulladék kezelése is már részben megoldódott a környezetvédelem javára. Könnyen reciklálható anyagokat állítottak elő belőle, másrészt a műanyag zacskóknak állami rendelettel való betiltása és papírzacskókkal való felváltása is bevált módszer, ha van rá anyagi lehetőség. Ugyanazt a műanyagot hétszer lehet újrahasznosítani megfelelő vegyi eljárással. (Erre mutatott példát egy verbászi magánvállalkozó.) Természetesen, itt is a műanyag szelektált begyűjtésének megszervezése a fő gond.

Egy németországi hulladéktelep példája utalhat e problematika bonyolult voltára. A günzburgi hulladéktelep felszínét deponálás előtt fóliával borították le, hogy az odakerülő szemét ne szennyezze a talajt és a talajvizet. A fóliára különböző szemcsenagyságú kavicsréteget hordtak, lejtősre alakítva az egész területet, hogy a víz le tudjon folyni, amit csatornák gyűjtenek össze. A deponált kommunális hulladék ezután egyfajta pirolízis útján történő feldolgozásra kerül, majd a felszabaduló energiával vizet melegítenek, s azt egy 300 m-re levő, e célra létesített, konyhakerti veteményeket termesztő üvegház melegítésére használják fel. Megmarad az elégett salak, amely itt gondot okoz, de másutt (pl. Düsseldorfban) aszfaltba keverik, és útépítésre használják.

A depóniák helyét felelősségteljesen kell kijelölni, mégpedig egy településközi térben elvégzett mikroklimatikus és geológiai telephelyvizsgálat megnyugtató eredményeinek birtokában.

Az ivóvíz biztosítása évről évre mind nehezebb, annál is inkább, mert az első vízréteg majdnem mindenütt szennyezett és ivóvíznyerésre alkalmatlan. Napjainkban csak az artézi vizek jelentik a vízellátás megoldását. Ezért mindazokat a károsító folyamatokat, amelyek a talajvizet szennyezik, tervszerűen ki kell iktatni egy egész infrastruktúra-rendszer egybehangolt kiépítésével. Bár ez nagyon optimisztikusan hangzik, nem megvalósíthatatlan elképzelés. Vízréteg-károsítók továbbá a mezőgazdaságból származó szennyező anyagok és bomlástermékeik. Az új vízrétegeknek a szennyeződéstől való mentesítése tehát igen fontos feladat, a kinyerhető víznek ha nem is a lakosság vízellátására, de legalább az egyéb célú hasznosítása végett.

Az urbanisztikai megoldásokon (az átmenő forgalom eltérítésén, sugárutak, körutak kialakításán, az építkezési zajszint előírásos csökkentésén) kívül újabban közlekedéstechnológiai (zaj- és légszennyezési tilalmakkal), valamint közlekedésrendészeti előírásokkal próbálják a legzajosabb utcákat zajmentesíteni. A villanyrendőrre szerelhető másodperc-visszajelző arra utal, hogy a várakozási zaj és a szennyezés csökkenthető, tehát ennek alkalmazása javasolt.

A többször említett zöld védősáv hangfogóul is szolgálhat! Így azon objektumok közelében, amelyeknél a zajmentesség fontos követelmény,

ezt mindenképpen alkalmazni kell, csakúgy, mint a forgalmas felüljárók, autóutak közvetlen közelében levő településrészek zajfogó falakkal való elszigetelését. A nemzetközi normák szerint az iskolák környékén tanulónként 50 m^2 parkerdő, kórházak környékén pedig betegágyanként 300 m^2 nagyságú zöldterület szükséges, mert mikroklímajavító, légtisztító szerepe is van.

A kisvárosok jellegüknél fogva városi és falusi sajátosságokat is magukban foglalnak. Kifejezettek az agráripar elemei, de jelen van a falusias gazdálkodási mód is, és a központ belvárosi funkcióit tömörítő térszerkezeti egységet a kertes beépítésű lakónegyed övezi, általában nem kifejezetten fejlett infrastruktúrával. Így a városi és falusi településmodell egyaránt alkalmazható azzal a megszorítással, hogy az infrastruktúra kiépítettségét a mezőgazdasági területek ésszerű hasznosításával egybe kell hangolni.

A falusi települések környezetmodelljei

A falu mezőgazdasági szerepkörére való tekintettel a falvakat körülvevő mezőgazdasági terület téralkalmassági vizsgálatának kell megelőznie a környezetmodell kialakítását. A falu szerves tartozéka környezetének, függ ennek gazdasági adottságaitól, és sok esetben a környezete kihat a mikrotérségére is.

A téralkalmassági vizsgálattal tulajdonképpen azokat a térelemeket kívánjuk kiszűrni, amelyek nem alkalmasak a mezőgazdasági tevékenységek céljaira, hanem beépíthetők, esetleg zöldövezetté képezhetők. Ezenkívül precízebb termelési célú téralkalmassági vizsgálatra is szükség van, hogy pontosíthassuk, milyen termelési ágazat a legmegfelelőbb, vagyis mely gabonaféléket, ipari növényeket vagy milyen gyümölcsfajtákat lehet a legeredményesebben termeszteni, éspedig nagyüzemi körülmények között. Az állattenyésztés falusi keretei teszik leginkább szükségessé az infrastrukturális modell alkalmazását. Ez az ágazat veszélyeztetheti leginkább a közhigiéniát, a kommunális higiéniát. A bakterológiai szennyezés főleg a nyári hónapokban a legvalószínűbb, s a levegőnek bűz általi szennyezése is terhelő tényező.

A bevezetőben felsorolt ártalmak eleve megkívánják a közcsatornahálózat kiépítését. A közcsatorna-hálózat és a vízvezeték egymáshoz mért aránya (P = 0–1) rámutat e legalapvetőbb infrastruktúrák fejlettségi szintjére. A vízvezeték fejlődésével állandóan nő a vízfogyasztás és a szennyvíz mennyisége. Ha tehát a közcsatorna megfelel a vízvezeték hosszának (párhuzamosan emelkedő számokban), akkor a két vezeték viszonya 1. Ennél kisebb érték a közcsatorna-hálózatnak a vízvezeték mögötti lemaradását jelenti. Ez Vajdaságban még nagyobb településeken is gyakori eset.

A kommunális és mezőgazdasági szennyvizek olyan tiszítási eljárást tesznek szükségessé, amelynek végeredményeként a mezőgazdaságban alkalmazható trágya, hígtrágya kerül ki. Ezekre a lehetőségekre számos hazai tanulmány mutat rá, s gyakorlati alkalmazásuk hasznosságát is számos példa bizonyítja. Ugyanez a problémamegoldási eljárás az állattartó telepek esetében is. Itt még egy technológiai modellrész kívánkozik bemutatásra. Nyugat-Európában már gyakorlat, Vajdaságban csak kísérleteztek az állattartó telepek hígtrágyájának biogázzá, majd villannyárammá való átalakításával. Az eredmény Vajdaságban azt mutatta, hogy az átalakítás költséges, nem kifizetődő. De ha távlatban gondolkozunk, mindenképpen hasznos lehet egy ilyen technológia bevezetése.

A levegőszennyezés faluhelyen főleg mezőgazdasági eredetű. A nyílt területekről származó por, a felhasznált peszticidekkel keveredve, komolyan veszélyezteti a falusi lakosságot. Ezért a zöld védősávok nemcsak a falut kell hogy védjék ezektől az ártalmaktól, hanem be kell hogy épüljenek a mezővédő erdősávok rendszerébe. Ez ismét a településnek a környezetétől való elválasztathatlanságát bizonyítja. A mezővédő sávok lelassítják a széleróziót, ill. fékezik e kijuttatott védőszerek szóródását, az allergén anyagoknak a lakóterületekre való eljuttását, ezenkívül előnyösebb mikroklímát biztosítanak a megművelt parcellákon és a falu mikroklímájában is. A zöld védősávok elsősorban a szélgyakoriség alapján határozandók meg.

A téli fűtési időszak légszennyező ártalmainak lehetőség szerint gázvezetékekkel ajánlatos elejét venni. Így a kikerülő salakanyag is kevesebb problémát okoz a hulladéktárolásban. A falvak háztartásainak kb 81%-nál nagyobb gázellátottsága minimálisra csökkenti a légszennyezés veszélyét.

Ide kívánkozik még az útburkolat minőségének javítása. A hibás, hiányzó útburkolat a falun belüli porszennyeződés forrása lehet, főleg homokos vagy szikes területeken a nyári hónapokban és száraz, szeles időjárási körülmények között, és ártalmaival csatlakozik a többi légszennyező forráshoz. A hulladékprobléma faluhelyen könnyebben megoldható, hiszen a többnyire kertes házak körül több hely van tárolásra, szemétdomb létesítésére. A mezőgazdasággal foglalkozó háztartásoknál ez ma is gyakorlat. A szemétdomb azonban legtöbbször a szerves hulladékokat tömörítő hely, amelybe nem kerülhet műanyag, üveg, vas vagy más szervetlen hulladék.

E településformák környékén gyakori a felszíni földanyag kibányászása (téglagyártás, kavicsnyerés, agyagbányászat stb.). A megmaradt gödrök többféleképpen hasznosíthatók: halastavak, rekreációs központok létesítésére, illetve kizárólag alkalmassági vizsgálat után hulladéktárolásra. A hulladékdeponálás befejezése után, ha a teljes folyamat helyesen irányított technológia alkalmazásával ment végbe, rekultiválással ezek a helyek zöldterületek, sportpályák kialakítására is alkalmasak.

A falusi környezet esztétikájának és tájjellegének megőrzésével, állandósításával meggátolható az esetleges városi lakótelepszerű uniformalizá-

lódás. A falusi turizmus fejlesztésével ez automatikusan kivédhető, és e gazdasági ág fellendítésével tulajdonképpen a falu kifejleszti a környezetbarát infrastruktúrákat, de természetes etnikai, néprajzi formájában megtartja rusztikus jellegét.

Tanyák, tanyacsoportok környezetmodelljei

Térbelileg a legkisebb településformák környezetmodelljeiben a modellkomponensek teljesen összefonódnak. A mezőgazdasági környezetbe simán beépülő és vele azonosuló tanya és tanyacsoport kicsiben is mindazokat a megoldásokat kell hogy alkalmazza, mint a többi településforma. A téralkalmassági modell kialakítása inkább az itt élő lakosoktól függ, ők a meghatározói tanyaterületeik racionális-humán térbeosztásának.

Levegőszennyezés ellen a tanyát körülvevő fásított udvar véd, lényegesen befolyásolhatja a tanya és a melléképületek mikroklímáját. Természetesen a vegyes örökzöld-lombhullató zöldövezet a legalkalmasabb. De ha a tanya zöldfelülete beépül a mezővédő erdősávba, akkor még előnyösebb mikroklímája lehet. A vízellátás egyedi. De ha jól megválasztják a kút helyét, akkor a víz az első víztartó rétegből is nyerhető. Mindenesetre ajánlatos vízmintavizsgálatot végezni. Meg kell állapítani a talajvíz mozgási irányát, továbbá a kút, a WC, a szemétkomposztáló terület helyét, figyelembe véve a szélirány gyakoriságát. Ki kell jelölni a legalkalmasabb helyet a háziállatok tartására. Az állattartásból származó szennyvíz és iszap könnyen szétteríthető a parcellákon. Elegendő hely esetén a tanya térbeli beosztása követheti a falusi házakét is.

A tanyák, tanyacsoportok, az aprófalvak a tájesztétikai kolorit harmóniájára is hatással vannak. Az alföldi területek monotóniája és a tanyák zöldje, a gyümölcsfavirágzás színei felélénkítik a tájat, s az örökzöld fák megtörik a tél fakó egyszínűségét. Ugyanezt a hatást fejtik ki a mikrokörnyezetben a virágoskertek, a pázsitok, cserjék és bokrok.

A tanyai környezetmodell falusi turizmus esetén különösen fontos, de az itt élő emberek egészséges életkörülményei is ugyanilyen fontos humánökológiai követelménynek minősülnek.

Víkendtelepülések környezetmodelljei

E településformák egyre számottevőbb elemei a térnek azokon a helyeken, ahol a városi település dolgozói kertészkedhetnek, gyümölcsfát ültethetnek, szőlőt gondozhatnak, szüretelhetnek. A városból menekülő ember itt keres menedéket, itt találkozik a természettel, s itt nyílik lehetősége a környezetbiológiailag egészséges, esztétikailag kellemes szabadidő-töltésre, az aktív pihenés lehetőségeire. Felmerül a kérdés: meg-

változtatható-e a város jelenlegi környezetállapota oly módon, hogy ne kerüljön sor e településforma kialakítására? Milyen környezetmodell szabható e településformának, hogy valóban hétvégi üdülést nyújtson? Milyenre kell méretezni térbeli dinamikáját, kiterjedésének volúmenét? A mai városkép általában közismert, és az is világos, hogy a tömbházak helyettesítése kertes házakkal lehetetlen, térbelileg egyelőre elképzelhetetlen. Ahhoz a városok decentralizálására, a falvak életszínvonalának városi szintűre való emelésére és a települések közötti ideális kommunikációra lenne szükség. Az alföldi parcellák s az élelmiszer-termelés egyelőre még térigényes, ezért jó ideig nem kerülhet rá sor. A hétvégi településformák telephelyét szigorú téralkalmassági vizsgálattal kellene kijelölni, tehát minden gazdaságilag alkalmas területet célszerűen használni, és a kirajzolt határon, vagyis a célorientált területeken kívül maradt földeket, kis termőképességű, nagyobb lejtőszögű, mocsaras stb. területeket a hétvégi övezetek számára telepítésre lehetővé tenni. Sok gazdaságilag nem hasznosítható térelem válik így művelhetővé vagy legalább üdülési célokra felhasználhatóvá. Célszerű lenne e területek nagyságának alsó határát megszabni. Így nem történhetne meg, hogy a túlzott betelepedés miatt a tér az egyre jobban urbanizálódó település jellegét vegye fel, ami maga után vonná az infrastruktúrálódás olyan kereteit, amelyek környezetterhelő állapotokat hoznának létre, és a tér tartalmi és formai szempontból is önmaga tagadásává válna.

Irodalom

M. Sapundžić M.: Hortikultura. Poljoprivredni fakultet, Novi Sad, 1979.
M. Lješević: Životna sredina. Teorija i metodologija istraživanja, Beograd, 1980.
Perényi I.: Városépítéstan. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.
M. Đukanović: Ekološki izazov. Elit, Beograd, 1991.
O. Sporbeck: Bergbaubedingte Veränderungen des psysischen Nutzungpotenzials. Boshumer Geogr. Arbeiten, 37
Kertész A. – Mezősi G.: Mikroszámítógéppel támogatott tájökológiai alkalmasságvizsgálat. Földr. Ért. 1–2. 1991.
Szepesi R.: A levegőkörnyezet tervezése (human comfort). Műszaki Kiadó, Bp., 1982.
G. Flemming: In welchen Fall können Waldstreifen die Rauchkonzentration vermindern? Luft- und Kalttechnik, N°. 6. 1967
Botta Pál: Mezőgazdasági települések. Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1979.

Rezime

Modeli životne sredine ravničarskih naselja Vojvodine

Autor u svom radu ukazuje na trenutne i buduće mogućnosti *unapređenja i planiranja životne sredine* u raznim tipovima naselja (grad, selo, salaš i vikend naselje) ravničarskih delova Vojvodine tražeći mogućnost za nalaženje modela humano-ekološke urbane i ruralne sredine.

U koncipiranju tog modela prvu komponentu bi trebalo da čini ispitivanje pogodnosti prostora („land use") radi pravilnog i ekološko-orijentisanog formiranja morfostrukture naselja. Ova modelna komponenta je neophodna radi pozitivnog razrešavanja onih konflikata koji nastaju između urbanog razvoja grada i prirodnih resursa koji su pod udarom tog razvoja (zemljišta sa visokim bonitetima, vodozahvatne površine, prirodne biljne zajednice,-šume itd.) i koji treba da uživaju prioritet u rangiranju kada je reč o eliminiaciji pomenutih resursa za urbanizaciono građevinarske procese.

Drugu komponentu čine infrastrukturno-tehnološki elementi modela koja angažuju neophodne moderne, bezopasne, racionalne i recirkulacione tehnologije kao i savremeno koncipiranu infrastrukturu sa prečistačima otpadnih voda, otpadaka itd.

Treća komponenta modela je rukovođenje unapređenjem sredine koji obuhvata zakonske i ekonomske regulative a pored opštih propisa tretira i za data naselja specifične zakone radi elastičnijeg usmeravanja i planiranja unapređenja. U tom procesu treba omogućiti stanovništvu da preko svojih institucija učestvuje i ukazuje u rešavanju problema životne sredine. Unapređenje vikend naselja treba da ima poseban model prema kojoj pogodnost prostora treba usmeravati na nepogodne prostore odn. gde prirodni resursi ne bi bili ugroženi, takođe infrastrukturni model treba da ima ograničeni razvojni trend da suština vikend naselja ne bi sebe negirala zbog previše urbanizovanosti, opterećujući tako i prirodne resurse.

Summary

Models of Environment in the Lowlands of Voivodina

In this work the author points out the present and future possibilities for the development and planning of the environment of the different types of settlements (towns, villages, farms and week-end colonies) in the flat regions of Voivodina trying to find a suitable model for a humane, ecological urban and rural environment.

When outlining such a model the first component ought to be the study of land use so that the morphological structure can be formed correctly with an ecological orientation. This element of the planning cannot be dismissed if we want to solve the conflicts between urban development and the existing natural resources which suffer from the development (high quality areable land, water supply, natural plant cover, forests, etc.), and which ought to be given priority when the destruction of the above mentioned resources are at risk in the process of urbanization and construction.

The second component is made up from infrastructural technological elements which use the necessary safe and rational modern recycling technologies and infrastructures like filter plants for cleansing waste water and waste products.

The third component of the model is the management of the process of enviromental development which includes legal and economic regulations and, beside general regulations, brings specific ones for each particular place in order to have a more elastic orientation and planning of the development. During this process the inhabitants, through their institutions, should be given the opportunity to take part in the solution of problems and in the protection of their environment. For the week-end colonies there should be a special model, land use should be orientated towards unsuitable land, (that is, land on which there are no natural resources to be destroyed); the infrastructural model should have a limited trend of development so that the character of the week-end colony does not suffer from over-urbanization and lead to the damaging of natural resources.

MÁS SZÓVAL

A rovat azokat igyekszik bemutatni, akiknek erre, szakterületükön belül, nem lenne szükségük: gondolkodásukat, alkotásaikat a szakma határainkon túl is ismeri. Mi azonban a be nem avatottakhoz szeretnénk közelíteni őket.

Ezért kérünk fel vajdasági – vagy vajdasági származású – tudósokat, művészeket, szakembereket, hogy próbálják meg más szóval elmondani, mi az, ami leköti őket, vagy írjanak kutatási területük, hivatásuk értelméről, sorsáról.

Folyóiratunk nyelvi közegét és feladatait szem előtt tartva azokhoz fordultunk, akik tevékenységükben a magyar nyelvet (is) használják – vagy erre keresnek alkalmat. E számunkban ***dr. Weigand Vilmos*** *mutatkozik be.*

*

ÉLETEM ÉS PÁLYÁM

Szüleimet a sors az Újvilágba sodorta, így történhetett, hogy 1923. december 13-án Havannában láttam meg a napvilágot, Kuba szigetén. Apám, a zombori születésű Weigand József (1896–1963) tanító volt. Anyám, Kurucz Ilona (1902–1975) Móricföldön született, s háztartásbeliként élt apám oldalán. 1927-ben visszatértek Amerikából Zomborba, ott fejeztem be a négyéves elemi iskolát és a nyolcosztályos gimnáziumot. 1942-ben érettségiztem, majd ugyanabban az évben beiratkoztam a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre, s két évig a kémia tanszék hallgatója voltam. Tanulmányaimat 1944 őszén félbeszakítottam, beléptem a jugoszláv néphadseregbe. 1945 novemberében leszereltem, röviddel ezután felvettek a zombori gimnáziumba, ahol kémiát, fizikát és számtant tanítottam 1946 szeptemberéig. Ekkor újrakezdtem egyetemi tanulmányaimat a Belgrádi Egyetem Bölcsészeti Karán, ill. az 1947-ben ebből kivált Természettudományi Kar kémia tanszékén, s 1950-ben diplomáztam. 1950 és 1955 között e tanszéken láttam el asszisztensi

teendőket, 1955-ben végre kineveztek asszisztensnek, majd doktori értekezésem megvédése után, 1960-ban megválasztottak docensnek. 1966-ban rendkívüli tanár lettem, végül 1974-ben elnyertem a rendes egyetemi tanári címet, s ilyen minőségben dolgoztam 1989-ben bekövetkező nyugdíjaztatásomig.

A kémia oktatását még az 1945/46. iskolaévben kezdtem meg a zombori gimnáziumban, majd diplomázásom után megszakítás nélkül folytattam a belgrádi Természettudományi Karon 1950 és 1989 között. Közben más egyetemeken is adtam elő, így Prištinában 1963–1970 között, majd az 1974/75-ös iskolaévben is, Újvidéken 1964–1968, Kragujevacon 1974–1990 között. Fő tantárgyam a műszeres analízissel kiegészített kvantitatív kémiai analízis volt, továbbá a középiskolai kémiaoktatás módszertana, a kémia története, mérési adatok statisztikai feldolgozása, a technikában alkalmazott anyagok kémiai analízise.

Alaptevékenységem diákjaim szakkiképzése volt, de sok tehetséges diákot sikerült tudományos vizsgálataimba is bekapcsolnom. Több ezer egyetemi hallgatónak tanítottam az analitikai kémiát a II. évfolyamon, több mint százan készítették el vezetésemmel diplomamunkáikat, több mint 40 megvédte magiszteri és 16 doktori értekezését is. Az utóbbiak között igen tehetséges munkatársakat fedeztem fel, közülük többen ma is mint az analitikai kémia oktatói működnek Belgrádban, Újvidéken, Kragujevacon, Prištinában, Nišben és Szkopjében. Jórészt a velük való együttműködésnek köszönhetem, hogy máig 150 tudományos munkám jelent meg az analitikai kémia tárgykörében, közülük 50 vezető nemzetközi folyóiratokban, és idézési indexük megközelíti a 300-at.

Nem fogok részletesebben kitérni e munkáimra, bár köztük szép számban akadnak olyanok, melyek alkalmazási területe széles skálájú: bizonyos gyógyszerek meghatározása, a talaj nedvességtartalmának megfigyelése (mérése), bizonyos vas-ionokkal táplálkozó baktériumoknak szennyvizek tisztítására (ólom, réz, kadmium lekötésére) gyakorolt hatása, továbbá sok sav és bázis különböző nem-vizes oldószerben való meghatározása új analitikai módszerekkel vagy a régiek módosításával. Az olvasóközönség számára érdekesebbnek tartom azt a munkásságomat, melyet a tehetségkutatás, de főleg a középiskolai kémiaoktatás terén végeztem. A „Tudományt a fiataloknak mozgalomban" (Pokret nauku mladima) sok tehetséges és lelkes középiskolást (köztük több vajdaságit is) sikerült felfedeznünk, akik később kimagasló tudományos eredményeket értek el. Egyetemi hallgató korukban tovább munkált bennük tudásuk versenyszerű felmérésének igénye, s az egész világon egyedülálló versenyeiknek maguk lettek a szervezői, én pedig szakmai vonalon, főleg tesztek összeállításán dolgoztam. Az első négy hazai verseny sikerei után, tanácsomra, külföldi csapatokat kezdtek meghívni, így a versenyek nemzetközivé váltak. Az első tíz nemzetközi versenyt Belgrádban, a Természettudományi Karon bonyolítottuk le 1972 és 1981 között.

Számomra a tesztek összeállítása külön élmény volt. Így terelődött érdeklődésem ismét a középiskolai kémiaoktatás, illetve a kémiatanárok kiképzésének rendkívül fontos feladata felé. 1972-ben meg is indult a kémiatanárok továbbképzése a III. fokozaton 26 hallgatóval! Elvállaltam a kémiaoktatás módszertanát, majd ugyanezt 1976-tól kezdve a tanári pályára készülő egyetemi hallgatóknak is tanítani kezdtem. Később, 1978–82 között sor került az úgynevezett tudományos sztrippek elkészítésére és a kémiaoktatásban való alkalmazására. A legfontosabb eredményemnek azonban azt a munkásságunkat tartom, mely a diákok tudásának grafikus kimutatásához vezetett. Összesen az oktatás terén 45 diplomamunka, specializálási és magiszteri munka eredményeit egyesíti az az egyszerű grafikon, amely mind a tanárok, mind maguk a diákok számára világosan szemlélteti tudásuk egymáshoz mért szintjét, egyszersmind elég pontosan prognozálja szakmai előmenetelüket.

Tudományos munkásságom az analitikai kémiában

Első tudományos munkám valójában az egyetemi szakdolgozatom volt. Svetozar Jovanović egyetemi tanár irányított diplomamunkám elkészítésében, aki Versec környéki lévén magyarul is értett, mert részben magyar nyelven végezte iskoláit. 1936-ban doktorált az antimonnak elektrolízissel való meghatározásából, és igen nagy segítségemre volt abban, hogy az elektrolízis titkait elsajátítsam. 1950-ben az ólom anódos kiválása alapján igen gyorsan új, pontosabb módszert dolgoztunk ki, és ezt írásba foglalva 1950 júniusában kitűnő eredménnyel védtem meg diplomázásom keretében. Sajnos, vezető tanárom rövid idő múlva, 1951-ben elhunyt, s munkámban csak a magam erejére támaszkodhattam. Első értekezésemet 1952-ben tartottam meg a Szerb Kémiai Egyesületben, de csak 1955-ben jelent meg, mert a kapott eredményeket új feltételekkel kiegészítve felülvizsgáltam. Közben a Kémiai Intézet egyik vezető tanára, dr. Đorđe Stefanović megbízott azzal, hogy úgy laboratóriumot szervezzek a műszeres analízisek elvégzésére, és az egyetemi hallgatókat ezekkel a modern módszerekkel is megismertessem. Teljesen új feladat előtt találtam magam. Az egyes belgrádi karokon némely csoportok már alkalmaztak ugyan bizonyos specializált műszeres módszereket (pl. a vegyészmérnöki, orvosi karon), de feladatom ennél sokkal szélesebb körű volt: olyan alapokat kellett lefektetnem, amelyek lehetővé teszik a diákok további specializálását műszerek segítségével. Ezeket abban az időben kezdték világszerte bevezetni némely egyetemeken, nálunk még ismeretlenek voltak, úgyhogy teljesen magamra utalva fejlesztettem ki őket 1953 és 1956 között, mindössze egy laboráns segítségével.

Az új laboratórium vonzotta a tehetséges diákokat, mert segítségükre volt diplomamunkáik kidolgozásában, s lehetőségeket nyújtott új munkahelyek elnyerésére is. Így már kezdetben, 1956-ban mindjárt 7 diplomázó

hallgatóm lett, és számuk éveken át állandó maradt. Párhuzamosan elkezdtem doktori értekezésemen is dolgozni (Potenciometriás és ampermetriás titrálások végzése különböző sebességgel polarizált elektródok használatával). A módszer igen vonzott, oszcilloszkóppal figyeltem a végpont-meghatározást. Az effajta technikai eljárás abban az időben nálunk teljesen ismeretlennek számított (ma már majdnem minden házban van televíziókészülék, mely hasonló elven működik). Saját doktorátusom mellett még egy doktori értekezés gyakorlati részét is vezettem 1957 és 1960 között, s az így készült disszertációt írója előbb védte meg, mint én a sajátomat (1960 júliusában). Az új laboratóriumban alkalmazott módszerek híre gyorsan elterjedt, már 1957-ben előadássorozatot tartottam róluk a zimonyi Mezőgazdasági Karon, majd 1963-tól kezdve az új módszereket Prištinában is bevezettem, 1970-ig közvetlenül vagy megfelelő személyek szakmai felkészítése révén Újvidéken, Nišben, Szkopjében, végül Kragujevacon is felfejlesztettünk hasonló laboratóriumokat. Így a belgrádi Természettudományi Kar lett a műszeres analízis központja, és sikerült egységesítenem a laboratóriumi felszerelést is. Az új laboratóriumok élére idővel a legtehetségesebb fiatal vezetők kerültek, akik munkatársaikkal együtt az 1960–1975-ös időszakban 30–35 fényi ütőképes tudományos csoportot alkottak. Csakhamar nemzetközi szintet értünk el munkásságunkkal. Nevemhez főleg új ötletek, elképzelések fűződnek, amelyeket örömmel adtam át igen szorgalmas munkatársaimnak, akik mind nálam doktoráltak (dr. Pásztor Tibor Belgrádban, dr. Gaál Ferenc Újvidéken, dr. Todorovszki Todor Szkopjében, dr. Igor Rangel Nišben, dr. Ranđel Mihajlović Kragujevacon).

1963 és 1970 között a Jugoszláv Szövetségi Kémiabizottság tagja lettem, s az analitikai kémia országos felfejlesztésén dolgoztam. Összejártam az ország egyetemi laboratóriumait, több mint 100 kollégával vettem fel a kapcsolatokat, segítettem nekik felszerelésük modernizálásában és munkásságuk anyagi fedezetének előteremtésében. Hétévi munkásságom egyik jelentős eredménye, hogy míg világszerte az 1963–1970-es időszakban leközölt analitikai munkák száma megkétszereződött, addig nálunk a négyszeresére növekedett. E tevékenységem nemzetközi kapcsolatok kiépítését is lehetővé tette, főleg a környező államok (Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Bulgária) tudósaival, valamint az egyes nemzetközi kémiaszövetségek vezetőivel (dr. Pungor Ernővel, dr. Malissával, dr. M. Frazerrel, dr. Kalvodával, dr. Alimarinnal) sikerült együttműködnöm. 1963-ban Prágában találkoztam a Nobel-díjas Jaroslav Heyrovskyval a róla elnevezett polarográfiai intézetben. Heyrovsky professzor az egyedüli tudós, akit mint analitikai kémikust jutalmaztak Nobel-díjjal a polarográf felfedezéséért és alkalmazasáért.

Munkatársaim tudományos téren egyre önállóbban érték el tudományos eredményeiket, 1975 körül egyes egyetemeken kialakultak azok a specifikus módszerek, amelyek kezdetben pl. a Galenika Gyógyszergyár termékeinek meghatározására szolgáltak. Mivel a gyári laboratóriumok-

ban jobbára csak rutinszerű meghatározásokat végeztek (tudományos kivizsgálásra rendszerint nem jutott idő, de sokszor nem volt érdeklődés sem), az egyes analizálandó anyagokat (preparátumokat) átvittem a fakultásra, és kiadtam őket munkatársaimnak, hogy nyugodtan, türelmes munkával fejlesszék tovább a meglévő módszereket, vagy újabbakat dolgozzanak ki. Ennek eredményeként Belgrádban dr. Pásztor majdnem minden fennálló elektroanalitikai módszerrel különböző aminokat határozott meg nem-vizes oldatokban, főleg ecetsavban, dr. Gaál munkatársaival Újvidéken a katalitikus-termometriás titrálásokat fejlesztette ki, dr. Todorovszki Szkopjében interferometriás módszerek kidolgozásán tevékenykedett, végül dr. Mihajlović Kragujevacon vizes és különböző nem-vizes közegekben potenciometriás és coulombmetriás meghatározásokat végzett különböző anód-depolarizátorok felhasználásával, köztük palládiumban oldott hidrogén segítségével is.

Az 1960-tól máig leközölt tanulmányainkat a következőképpen csoportosíthatjuk:

a) Titrálások nem-vizes közegben. Ezeket a munkákat 1960-ban kezdtük, a titrálások java részét ecetsavban, acetonitrilben, propilénkarbonátban és sok egyéb oldószerben végeztük. Mivel ezekben az oldószerekben a feloldott anyagok rendszerint nem stabilak, a titráláshoz szükséges mérőoldatot (titraszert) coulombmetriás, ampermetriás, biampermetriás eljárást antimon-, kinhidron-, volfrám-elektródokkal, melyek alkalmazása ma már általánosan elterjedt.

b) Sok gyógyszerkészítmény (novalgin, flagyle, K_3-vitamin), sok primer, szekunder vagy tercier amin egyenként vagy keverékben való meghatározása vizes és nem-vizes közegben. Ezek a munkák nagyjából 1960–66 között keletkeztek a Galenikával való együttműködés során.

c) Polarizált elektródok alkalmazása vizes közegben végpontjelzés céljából (e témakörbe tartozik disszertációm is, továbbá volfrámelektródok alkalmazása komplexometriás titrálásoknál stb.)

d) Fémek, ötvözetek, különböző vegyületek meghatározása elektroanalitikai és optikai módszerekkel: az ólom meghatározása elektrogravimetriásan, ólom és kevés antimont tartalmazó keverék kombinált elektrogravimetriás és polarográfiás, illetve cink potenciometriás meghatározása higanyelektród segítségével, palládium meghatározása elektrogravimetriás, potenciometriás és spektrofotometriás módszerrel, mikromennyiségű fémek szétválasztása elektroforézissel, ultramennyiségű molibdén, volfrám, palládium vagy jodid-ionok kinetikus meghatározása stb.

e) Fontosabb konstansok meghatározása vizes és nem-vizes közegekben (palládiumacetát- vagy tioglikolát-komplexek, sok rendszer redoxpotenciáljának meghatározása nem-vizes közegben, ugyanott sav-bázis egyensúlyi konstansok ellenőrzése (egybevetése az irodalmi adatokkal), újak meghatározása stb.

f) Termőtalajok nedvességtartalmának meghatározása régi módszerekkel és az általunk modifikált gipsz-blokkokkal, természetes feltételek (field-conditions) mellett; prognozálás: a talajvízszint várható emelkedése Bánátban a vaskapui duzzasztógát felépítése következtében, monolitok (földtömbök) sótartalmának változása az öntözés folyamán stb. Új kombinált elektród-blokkokat is készítettünk, mellyekkel egyidejűleg lehet természetes feltételek mellett követni a talaj nedvességtartalmát és redoxpotenciálját is. Fontos volt a belgrádi Ranney-kutak kivizsgálása is (melyek a város ivóvizét szolgáltatják), hogy kiszámítható legyen egyes kutak esetleges vízmennyiség-csökkenése. A vasbaktériumok bizonyos fajtáinak elszaporodása két Ranney-kút kiesését okozta, ami e baktériumok káros hatására mutat, és szaporodásuk meggátlásának problémáját vetette fel. Másrészt ezek a baktériumok igen hasznosak is lehetnek, mert metabolizmusuk folyamán vas (III)-hidroxidot termelnek, melynek kiterjedt felülete sok szennyvízben található toxikus fémet tud lekötni (ólmot, kadmiumot, rezet, a legmérgezőbbre, a higanyra gyakorolt hatásának kivizsgálását még nem fejeztük be). Ezek a baktériumok továbbá elősegítik folyókban és állóvizekben (tengerekben, óceánokban) az öntisztulási folyamatokat, ennek eredménye óriási tömegű vas- és mangánhidroxid-rétegek keletkezése. Az erre irányuló tevékenységet a hetvenes évek végén kezdtük el, és még folyamatban van.

Eredeti tudományos munkásságunk felmérése nem könnyű feladat, mert sok területen dolgoztunk, és a leközölt tanulmányok között elég soknak gyakorlati alkalmazása is van, jobban mondva lehetne. Jó példa erre a hazai gyógyszeripar: míg tudományos munkáinknak különlenyomatait (szeparátumait) Kaliforniától Japánig és a Dél-afrikai Köztársaságig is kérik tőlünk, de főként az európai államokból, addig egyetlenegy hazai gyógyszerészeti (farmaceuta) összejövetelre nem kaptunk sem meghívót, s előadást sem tartottunk. Ez a középkori céhrendszerre emlékeztető zártság aligha válik a tudományos fejlődés előnyére. Megjelent dolgozataink közül egyetlenegyet sem vontak kétségbe sem itthon, sem külföldön. A munkák eredetiségét illetően, jobb mutató hiányában, világszerte az idézési indexet használják, mely az illető szakmunka szerzői közül csak az elsőnek a nevét tünteti fel. Jugoszláv viszonylatban ez a mutató rám vonatkozóan elég magas (1988-ig 288 volt). A komoly tudományos munka alapfeltétele, hogy szerzője az értékelés során lelkiismeretesen figyelembe vegye a pozitív és negatív eredményeket egyaránt, ami a részrehajlás kizárását eredményezi (ellentétben bizonyos foglalkozásokkal, pl. a politikusoknál, ügyvédeknél stb., akiknek a tényekhez való hozzáállása sokszor egyoldalú és részrehajló).

Mint említettem, Jugoszláv Szövetségi Kémiabizottság tagjaként 1963-tól 1970-ig jobbára az analitikai kémia problémáin dolgoztam. Áttanulmányoztam Auger 1966-ban megjelent könyvét, amely többek között felsorolja az analitikai kémiának mindazokat az irányzatait, melyek az idő tájt világszerte az érdeklődés középpontjában álltak. Engem különösen a

műszeres módszerek érdekeltek, az egyes eljárások felszereltségbeli igénye, alkalmazási területük, s hogy van-e mód a mi műszeres analitikai gyakorlatunkba való beiktatásukra. Az foglalkoztatott, melyek az időszerű eljárások a világon. Igen egyszerű módszert alkalmaztam ennek felmérésére. Az analitikai kémia Amerikában megjelenő vezető folyóiratához, az *Analytical Chemistry*hez folyamodtam, amely kétévenként felsorolja a kiváló szakemberek tollából világszerte leközölt legfontosabb új munkákat, szerzőiket, az eljárásaik lényegét. Számomra elegendő volt az egyes területeken megjelentett tanulmányok száma. Ha egy új módszer kiugrott, az idézett munkák száma egyszerre felszökött. Pl. az elektroforézis 1960 és 1962 között több mint 2000 cikkel szerepelt, míg a kétéves átlag 300 körül alakult. Ezekből az adatokból kitűnő grafikus áttekintést kaptam arról, melyek az időszerű, néha felkapott módszerek, melyek stagnálnak (kb. 300 munkával), melyek vannak eltűnőfélben (pl. ilyen volt a klasszikus gázelemzés 10 munkával!). Előadásaim tehát mindig követték az analitikai kémia fejlődését. A grafikonokat megmutattam az *Analytical Chemistry* főszerkesztőjének, dr. Laitinennek is, amikor 1968-ban nálunk járt Belgrádban. Sajnos lekéstem! T. Braun több mutatót készített ugyanabban az időben az analitikai kémia fejlődéséről, így az ő cikke jelent meg. A „módszer" különben is elvesztette létjogosultságát, mert 1970-től kezdve, helyszűke miatt, a folyóirat minden eljárás irodalmi áttekintését illetően 200-ra korlátozta az idézett munkák számát, tehát a munkák száma helyett a minőségük lett a kritérium.

A kémia történetével kapcsolatos tanulmányaim

A kémia története 1972-től kezdett jobban érdekelni. A Kémiai Intézet igazgatója, dr. Vukić Mićović arra hívta fel a figyelmemet, hogy hézagos a kémia fejlődéstörténete a 19. századi Szerbiára vonatkozóan. Ez főként az első vízanalízisekre érvényes. Tanáromat ugyanis a Szerb Kémiai Egyesület fennállásának 75. évfordulójával kapcsolatban felkérték, hogy ismertesse az egyesület történetét a kémia fejlődésének tükrében. Ekkor jutott eszembe, hogy legjobb volna az előadásban foglaltakat kiállítással is alátámasztani. Intézetünkben bőven találhatók régi kémiai folyóiratok 1830-tól kezdve, múlt századbeli felszerelés kémiai analízisek végzésére, egyszóval intézetünk a legrégibb a Balkán-félszigeten, valójában sok muzeális értéket tartalmaz (a modern felszerelésre sajnos annál kevesebb jut a kapott pénzből). Háromszor rendeztem kiállítást, kettőt 1972-ben és egyet 1975-ben 20–40 táblázattal és a kiállított tárgyak sokaságával.

A legsikerültebbnek az 1971. december 8-án tartott előadásommal összefüggő kiállítás bizonyult. Sima Lozanićról, a legkiemelkedőbb szerb kémikusról szólt a megemlékezés kiterjedt munkásságának jubileuma alkalmából. E jeles tudós tevékenységét sikerült eredeti készülékeivel, az általa használt könyvekkel, saját előállítású preparátumaival bemutatnom

és a hallgatók tetszését elnyernem. A legnagyobb érdeklődésre középiskolai tankönyve talált (öt kiadást ért meg 1894 és 1921 között), főleg a kiállítást megtekintő több száz középiskolás diák és tanáraik körében.

Az utolsó, harmadik kiállítással visszanyúltam a 18. század végére, bemutattam Atanasije Stojković tevékenységét. E nagy tudós Szerémségben született, Karlócán tanult, majd Pozsonyban kezdte el egyetemi tanulmányait Pankl Mátyásnál, az ottani fizikai intézet tanáránál. Pankl könyvét még régebben Pesten megvásároltam, így lehetőségem nyílt felbecsülnöm, milyen magas szinten folyt abban az időben a természettudományok oktatása. (A könyvben csak másfél oldalt találtam a vizek kémiai analíziséről, viszont az 1793. évi II. kiadás harmadik kötetében a régi elnevezések mellett benne van a kémiai új nomenklatúra, melyet Lavoisier csak hét évvel előtte, 1787-ben adott közre! Stojković azután Göttingenbe ment, ott végezte el egyetemi tanulmányait, végül 1801 és 1803 között megírta és kiadta háromkötetes *Fizikáját*. E műve nyelvi szempontból érdekes (én szerb kémiai és természettudományi kifejezéseket kerestem benne), tudományos szintje viszont elmaradott: abban az időben már kezdték elfogadni Kantnak és Laplace-nak a nap keletkezésével és állapotával kapcsolatos elméletét („óriási tüzes gömb"), Stojković viszont a napon pompásan viruló kereteket képzelt el. További életpályája is ellentmondásos: a Napóleon elleni háborúban az orosz parancsnokság mellett működött, majd 1812-ben a harkovi egyetem rektora lett. Tudományos pályafutását félbeszakította, mert belekeveredett egy tokaji borokkal kapcsolatos csempészési botrányba! Stojković nevére azonban még Vuk Karadžićnál is rábukkantam: mint olyan földbirtokost említi, aki a Dél-Oroszországba menekült szerb jobbágyokat kizsákmányolja. Stojković munkásságát még tovább akarom követni a szerb és orosz kémiai szakterminológiát illetően, ugyanis egyes elemek elnevezése az ószláv és orosz nyelvben közös volt, idővel, a múlt század közepén a szerb nyelvben új kémiai szakszók jelentek meg.

Engem az analitikai kémiában előforduló kifejezések különösen érdekeltek, megszereztem az 1834-ben Bécsben elemzett szerb ásványvizek latin nyelvű leírását. A 35 oldalas munkát kísérőlevéllel Kragujevacra küldték. Összehasonlítottam a latin szöveget a szerb fordítással, melyben kb. 70 új kifejezést találtam, és felfedeztem, hogy a fordítást Milos fejedelem főtanácsosa, a „szerb újságírás atyja", a zimonyi születésű Dimitrije Davidović végezte, aki fiatal korában két évig orvosnak készült Pesten, a szerben kívül tudott németül, magyarul, és törte a latint is. 1810 körül Vuk Karadžić érte jött Bécsből, hogy rábírja a bécsi *Novine serbske* főszerkesztői teendőinek ellátására. Davidović azonban 1819-ben átszökött Szerbiába, s a fejedelem fő tanácsadója lett, többek között orvosi kérdésekben is. Ő ajánlotta, hogy a szerb ásványvizeket Bécsbe küldjék, majd ő volt a latin nyelvű kísérőlevél fordítója. A fordítást 1837-ben az *Urania* című kalendáriumban teljes egészében, az összes elvégzett kémiai analízisekkel és az ásványvizek hasznosításának módozataival együtt

közzétették. A kémia ilyen „publicitására" még nem bukkantam sehol, feltehetőleg azért, mert abban az időben az ásványvizek a szegények ingyenes orvosságának számítottak.

Később ugyanezeket az ásványvizeket Sima Lozanić is analizálta a nyolcvanas években (1886 körül). Összehasonlítva a kapott eredményeket, szépen kivehető a két kémiai analízis kb. 50 év alatt bekövetkezett fejlődése, de az osztrák és német iskola közötti különbség is. (Az utóbbiba a kémiai analízist Liebig vezette be, és egy egész évszázadon keresztül a legjobb volt a világon, a legkiemelkedőbb személyiségnek pedig Hoffmann számított, akinek berlini laboratóriumában Sima Lozanić is dolgozott.) Sima Lozanić érdeme a kémiai nomenklatúra mai alakjának a szerb irodalomba való bevezetése volt. Több mint 50 évig működött a belgrádi egyetemen (1872–1924), de tevékenységét a kémia terén haláláig (1935) folytatta. Sima Lozanić a legkiemelkedőbb szerb tudósok közé tartozik, a kémia sok területén dolgozott, véleményem szerint legjelentősebbet az elektroszintézisben alkotott 1897-től 1912-ig. Akkor az 1847-ben született tudós már elmúlt 50 éves, miniszter is volt egy időben, de nem szakította meg experimentális tevékenységét. Öt munkáját Oparin később idézte is *Az élet eredete* című könyvében, és még ma is sokan hivatkoznak rá. Az 1972-ben rendezett, már említett kiállításon kívül több előadást is tartottam Lozanićról, az utolsót tavaly az elektroszintéziséről, mellyel 50 évvel megelőzte az egyesült államokbeli Stanley Miller 1953-ban végzett hasonló kísérleteit. Míg S. Millert minden újabb biokémiai tankönyvben idézik az elektroszintézissel kapcsolatban, S. Lozanićról nem is tudnak sem ott, de nálunk sem – még utcát sem neveztek el róla!

Egy külön problémára felhívta figyelmemet dr. Pungor Ernő 1971-ben Belgrádban tett látogatása alkalmával. Magyarországon akkor végeztek első ízben felmérést az analitikai kémia összes alkalmazott módszereiről az 1967–70. évi időszakban, és ezt 1972-ben közzé is tették a *Kémiai Közlemények*ben (1972. 4. köt. 38. sz.). Összesen 2044 munkát idéztek ebből az időszakból. Közülük a leginkább alkalmazott módszer a kromatográfia volt (összesen 753 munka), míg a klasszikus módszerekre mindössze 89 munka esett, vagyis 5%. Ez is döntő érv amellett, hogy nálunk is bevezessék műszeres módszereket, amelyeken akkor teljes erővel dolgoztam. Ezért elfogadtam dr. Pungor ajánlatát, hogy sikeresebb együttműködésünk céljából hasonló felmérést végezzek Jugoszláviában is, összehasonlítás végett. Nem is sejtettem, milyen sziszifuszi munkába fogtam. Míg Magyarországon az egyes intézetek pontos adatokkal rendelkeztek, s összegyűjtésüket gyorsan lebonyolították, nálunk ilyenfajta nyilvántartás nem létezett.

A *Chemical Analytical Abstracts*ból, valamint a *Chemisches Zentralblatt* adatai alapján több havi munkával összegyűjtöttem a szerzők nevét, 1362 munka címét, valamint cédulára írva a Jugoszlávia területén 1870 és 1970 között dolgozó analitikusokról szóló egyéb adatokat. Természetesen az *Abstracts* csak a legfontosabb munkákat regisztrálja, úgyhogy csak

a munkák töredéke, de legértékesebb része fog felmérésemben szerepelni. A munkák időbeli megoszlása a következő: 1900-ig 15 munka, 1900-tól 1950-ig 186, 1950 és 1960 között 425, végül 1960 és 1970 között összesen 736.

Számomra a felmérés pozitív oldala sok jugoszláv analitikus munkásságának megismerése, árnyoldala pedig annak felismerése volt, mennyire lemaradtunk a magyar analitikai kémiához képest, amely abban az időben világviszonylatban a legjobbak közé tartozott. Ennek okai után kutatva ismét előtérbe került az emberi tényező szerepe, mely nagymértékben függ az iskolarendszer hatásosságától. Minél jobb az oktatási színvonal, annál eredményesebb lehet a tehetséges tanulók közül – már a középiskolában – a leendő tudósok kiválasztása, annál kiválóbb tudományos eredményeket fognak ezek később felmutatni. Az oktatás terén az egyetemen, de főként a középiskolában végzett sok évi munkásságom maradéktalanul igazolta ezt az alapigazságot.

KÖNYVSZEMLE

A NYELVVÁLTOZATOK KUTATÁSÁNAK ÚJABB EREDMÉNYEI

(Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1992.)

A Kontra Miklós szerkesztésében megjelent könyv az 1990. szeptemberében Budapesten, a Nyelvtudományi Intézetben megtartott tanácskozás (nem teljes) anyagát tartalmazza, és azt tükrözi, hogy a nyelv társadalmi és területi változatainak vizsgálata továbbra is központi témája a magyar nyelvnek, s nemcsak Magyarországon, hanem Pozsonyban, Ungváron, Kolozsváron, Újvidéken és Mariborban is kutatják az élő nyelvet. Újabb és újabb kérdések kerülnek megvilágításra, s egyrészt a nyelv és nyelvhasználat eddig még egyáltalán nem vizsgált vagy nem kellőképpen feltárt mozzanatait ismerhetjük meg a kutatások eredményeit prezentáló előadásokból, másrészt betekintést nyerhetünk abba is, hogy az adatok feldolgozásának milyen korszerűbb, jobb áttekintést biztosító lehetőségei vannak.

A ma zajló változások, mozgásban levő jelenségek bemutatása szociolingvisztikai szempontok figyelembevételével megy végbe: aki ma a nyelvváltozatokat vizsgálja, nem tévesztheti szem elől, hogy a nyelvi rétegződés a társadalmi rétegződéssel indul, és biztos eredmények csak komplex, a társadalmi háttérre is figyelő felmérésektől várhatók. A kutatásba bevont újabb társadalmi rétegek nyelvhasználatának tanulmányozása a nyelvi változatok és változások leírásának gazdagodását vonja magával. A vizsgálatok számba veszik a változások indítékait, mozgásterét, a változások irányát és mértékét. Mivel a kvantitatív szempontok is előtérbe kerülnek, kiküszöbölhető a jelenségek szubjektív megítélése.

A magyar nyelv területi társadalmi változatainak vizsgálata sokféle kérdést vet fel, ezt tanúsítják a kötet tanulmányai.

Az egyes nyelvváltozatok alakulása, módosulása külső és belső okokra vezethető vissza. Többnyelvű környezetekben az anyanyelvre egy másik nyelv hat, és számon kell tartani azokat a következményeket, amelyekhez a nyelvi együttélés vezet vagy vezethet. De ugyanolyan fontos annak

tanulmányozása is, hogy egy nyelven belül miként történik a közeledés a presztízsváltozat felé.

Fülei Szántó Endre a kétnyelvűség elméleti kérdéseivel foglalkozik: az erdélyi kétnyelvűség tipológiáját vázolja fel, többek között a fertőzött egynyelvűség, féloldalas kétnyelvűség, félnyelvűség típusait mutatja be, egyszersmind a szituatív-nyelvhasználati változatokat is összefoglalja. A nyelvi elfojtás következménye a nyelvfelejtés, írja, továbbá a két nyelv keveredése, a tiszta és hibrid kölcsönszavak, a tükörszavak, a vegyes szerkezetek megjelenése. „A fonológiai-prozódiai, a szerkezeti és lexikai-grammatikai kopás, vegyülés, eltűnés triádot alkot, amelyen át pontos kísérlet végigkövethetné a nyelv, az egyik nyelv lebomlását." Ennek vizsgálatát segítheti a nyelvlélektan, a nyelvszociológia, a fejlődéslélektan, az érzelemlélektan és ez utóbbinak szociálpszichológiai változata.

Két nyelv együttélése bizonyos esetekben nyelvcseréhez vezethet. Gál Zsuzsa ezzel a minden bizonnyal sokakat érdeklő kérdéssel foglalkozik, és Felsőőr (Oberwart) példáján mutatja be e szociolingvisztikai jelenség egymással kapcsolatban levő szociológiai és nyelvészeti oldalát. Mivel a felsőőri magyarokról az Újvidéki Televízió jóvoltából mi is hallottunk egyet s mást, érdemes részletesebben megnéznünk, mi is ott a való helyzet, kik és miért hagyják el anyanyelvüket. Gál Zsuzsa először a szociológiai kérdéseket boncolgatja: milyen társadalmi helyzetben következik be a nyelvcsere, mi a folyamata, milyen társadalmi, szimbolikus és nyelvi tényezők határozzák meg, majd bemutatja, milyen hatással van a nyelv szerkezetére. Felsőőr vegyes lakosságú község volt már a 19. sz. közepén. A földművesek, az értelmiségiek, az állami tisztviselők magyarok voltak, az iparosok, kereskedők, tehát a jómódúak, akik a falu központjában laktak, pedig német nyelvűek. A két népcsoport értékrendszere különbözött egymástól, a német réteg a pénzt, a magyarok a földet, a munkát becsülték. Amikor a területet Ausztriához csatolták, megváltozott a lakosság összetétele, a magyarok jó része Magyarországra menekült, helyükre németek költöztek. Magyar nyelvű a parasztság volt, ők megtartották nyelvüket, értékrendszerüket. A második világháború után kialakult új gazdasági élet megváltoztatta a magyarok hagyományos értékrendszerét. A fiatalok körében sajátos mentalitást hozott létre. Számukra a magyar nyelv a parasztok nyelve, a kelet nyelve lett, a múlt szimbóluma. A német jelentette a jövőt, a társadalmi mobilitást, a magas státust. Így a magyar nyelv alárendelt helyzetbe került, és a fiatalok csak az idősebbek kedvéért használják. Gál Zsuzsa vizsgálódása arra is kiterjed, hogy a különböző életkorúak milyen szituációkban melyik nyelven érintkeznek. A nyelvcsere következményeit fonológiai és szóképzési példákon mutatja be, és érdekes következtetésre jut: a fiatalok is ismerik a köznyelvi formákat (tehát nem úgy alakult a helyzet, ahogy a szociolingvisztikai elmélet jósolta), de nem alkalmazzák őket következetesen a történések megkülönböztetésére. Bármilyen ritkán használják is a magyar nyelvet, nyelvi kreativitásuk nem veszett el. Vagyis a nyelvcsere nyelvi

újraalkotáshoz is vezet. (Az persze más kérdés, miként ítéljük meg az ilyen újonnan keletkezett formákat a nyelvi norma szempontjából.) A tanulmányból kitűnik, hogy a kérdés vizsgálatakor figyelembe kell venni mind a külső, tehát a társadalmi tényezőket, mind a belső feltételeket, vagyis az emberek mentalitását, a nyelvhez kapcsolódó értékrendszert és attitűdöket, mert ezek határozzák meg, milyen irányt vesz a nyelvcsere, és azt is, hogy egyáltalán bekövetkezik-e.

Péntek János a regionális szintű román nyelvi hatás mértékével foglalkozik. A magyar irodalmi és köznyelvben nem sok a román kölcsönszó, jóval nagyobb viszont a regionális köznyelvi és nyelvjárási lexémák román eredetű rétege. A szerző a területi szempontnál maradva (bár a társadalmi szempontú vizsgálatot is fontosnak tartja) azt deríti fel, milyen mértékben hat a román nyelv az egyes romániai magyar nyelvjárásokra. Megtudhatjuk pl., hogy a moldvai magyar nyelvjárás a leginkább veszélyeztetett, s kérdés, hogy felélesztheto-e a közösség anyanyelvjárása, nemkülönben azt, hogy közvetlenül veszélyeztetettek a szélső nyelvjárásszigetek is és a Belső-Mezőség.

Bartha Csilla az erdélyi menekültek nyelvhasználatában észlelhető változásokat taglalja. Vizsgálata azonban még nem teljes, másfél-két év elteltével újra interjúkat készít ugyanazokkal az adatközlőkkel, hogy kimutathassa, az új környezet hogyan mozdítja el a nyelvhasználatot a magyarországi sztenderd felé. Az itt közölt adatok az országba érkezés idejének nyelvállapotát rögzítik. Egyelőre azt tudjuk meg, mit hoztak az erdélyiek magukkal: erdélyi sztenderdet, illetve regionális változatait, valamint kétnyelvűséget. A helyzet és a szakirodalom ismeretében pedig következtetni lehet, milyen tényezők befolyásolják az integrálódási folyamatot. A szerző arra is kitér, hogy milyen nyelvi stratégiák és szociális magatartásminták kísérik e folyamatot, figyelembe veszi a közlési szituációkat, és hogy az alkalmazkodásnak milyen mutatói vannak.

Varga József és Molnár Zoltán Miklós nyelvföldrajzi vizsgálatokat végzett a Muravidéken. A Szabó Géza által összeállított általános szókészleti kérdőfüzet felhasználásával gyűjtötték mindketten az anyagot, Varga Göntérházán (Genterovci), Molnár pedig hat kutatóponton. A feldolgozott anyag kevés adatközlőtől való, és csak egy bizonyos réteg szóhasználatába enged betekintést (Molnár hat egyetemi hallgató anyagát dolgozta fel, Varga pedig három korosztályt vett figyelembe, mindhármat 2–2 adatközlő képviseli), de reméljük, eljut majd hozzánk kutatásuk teljes leírása is, amelyből majd kiderül, milyen eltérések vannak az egyes nemzedékek szókincsében, mennyire őrzik a fiatalok a tájszavakat stb. Egy kicsit irigyelhetjük a maribori kollégákat, hogy ilyen kutatásokat végeznek, mi itt Vajdaságban ugyanis még mindig halogatjuk a szóállomány vizsgálatát. És még valamit szeretnék megjegyezni: jóleső érzéssel olvashatjuk, hogy a muravidéki magyarok nyelvében „még nem jelentkezik lényeges vonásaiban az idegen (szlovén) nyelv sorvasztó-asszimiláló hatása", „a még

jóformán homogén lakosságú magyar falvakban »tisztán él« a magyar szó a nép ajkán".

Lanstyák István arról győz meg bennünket, hogy a dialektológiai kutatásokban a hagyományos módszereknek továbbra is van létjogosultságuk; a szociolingvisztika által alkalmazott eljárásoknak nem helyettesíteniük, hanem kiegészíteniük kell a hagyományos módszereket. A hagyományos, egyszerű térképek is hasznos információkat tartalmaznak, adataik alapját képezik komolyabb és egzaktabb eredményekkel járó vizsgálatoknak. Nem mindig kielégítő azonban a hagyományos módszerrel gyűjtött anyag. A ma zajló változásokat ugyanis az eddig készült nyelvatlaszok térképlapjai nem tükrözik. Lanstyák bemutatja, hogy miként lehetséges térképre vinni az egyes alakváltozatok gyakoriságát és földrajzi megoszlását.

A nyelvatlasszal kapcsolatos Balogh Lajos és Kiss G. Gábor javaslata is. Ők *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak számítógépes feldolgozását szorgalmazzák. Elgondolásukat azzal támasztják alá, hogy az atlasz jelenlegi formájában holt tőke, nem került be a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe, hiszen nem könnyű dolgozni a 48,5 kg-os összsúlyú hat dobozzal, az 1162 térképlappal. Az adatok számítógépbe vitele lehetővé tenné, hogy gyorsan megtaláljuk a 946 000 adat közül azokat, amelyekre szükségünk van, új kutatópontokkal is bővíteni lehetne a meglevőket, szóval új tudományos eredményeket is hozna a számítógépes feldolgozás. Baloghék terve jól megfontolt, mindenre kiterjedő, az átírás módjára is van elképzelésük, sőt még költségvetést is csatoltak az indítványhoz. Reméljük, nem lesz akadálya a terv megvalósításának.

A számítógépes feldolgozás lehetőségeit boncolgatja B. Fejes Katalin is dolgozatában. Ő azt vizsgálja, hogy olyan környezetben, ahol a magyar lakosság mellett németek, szlovákok, szerbek és horvátok is élnek, vannak-e a mondatszerkesztésben kimutatható eltérések. A számítógépes feldolgozás módot adott a mélyebb összefüggések feltárására: pl. kiderült, hogy a nemzetiségi tanulók szövegeiben majdnem kétszer akkora a mondatrészek, illetve a szerkezetes mondatrészek zsúfoltsága, mint a magyar tanulóknál; a nemzetiségi csoportban a szerkezetes mondatrészek zsúfoltságának növekedésével szervesen összefügg az alárendelés első szintjén álló szerkezettagok számbeli gyarapodása.

Penavin Olga az í-zést és az ë-zést vizsgálja a *Jugoszláviai magyar népmesék* két kötete alapján. A társadalmi vonatkozásokra figyel, a mesemondók lakóhelyének, közösségük nyelvhasználatának szerepét elemzi, és kitér a mesemondás előtti, a mesemondó és a mesegyűjtő kommunikációjának szerepére is. A gyűjtő nyelvhasználata befolyásolja a mesélőt, és lassan tér át saját kódjára, csak amikor a szöveg magával ragadja, „akkor lesz a mese úgy-ahogy »következetes« nyelvjárási szöveggé", állapítja meg Penavin Olga.

Molnár Csikós László a vonatkozó mondatszerkezet gyakoriságát veszi górcső alá a jugoszláviai magyar nyelvrétegekben, vagyis tágabb régiók-

ban, mert ahhoz, hogy a kérdést megvilágítsa, fel kellett tárnia azt is, hogy egyáltalán a magyar nyelvben milyen gyakori a vonatkozó mellékmondat. Egy-egy ívnyi szövegrészt választott irodalmi művekből, szociográfiákból, hírlapokból, népmesékből, és kvantitatív módszerekkel bemutatta, hogyan oszlanak meg az egyes szövegegységekben az utalószavas, illetve utalószó nélküli mondatok, továbbá az inverz és az ál-vonatkozó mondatok.

A kötetben olvashatunk még az erdélyi napilapok nyelvéről (Kabán Annamária), az infinitivuszok gyakoriságáról különböző társadalmi helyzetű csoportok nyelvhasználatában (T. Károlyi Margit), a beszélt nyelv közhelyeiről (P. Lakatos Ilona). Kontra Miklós arról értekezik, hogy a klasszikus generatív transzformációs leírás a suksük- és szukszük-ragozás két változatáról tud számot adni, a szociolingvisztikai realitás azonban mást mutat. Tolcsvai Nagy Gábor pedig arra keresi a választ, hogy létezik-e nyelvi hagyomány. Megállapítja, hogy a nyelvi hagyomány értékelhető fogalom, és „behatóbb, egy csoporton, egy családon belüli több nemzedéket érintő vizsgálatot igényel".

LÁNCZ Irén

OKMÁNYOK SZABADKA TÖRTÉNETÉBŐL

(Gyökerek–Koreni. Szabadka közjogi helyzete és lakossága 1391–1828. Történelmi Levéltár I., Szabadka, 1991.)

A közvéleményben a levéltárakról elterjedt az a vélemény, hogy kis kulturális értéket képviselő haszontalan, dohos intézmények, melyek legföljebb jelentéktelen számú történésznek keltik fel az érdeklődését. A jelek szerint a szabadkai levéltár dolgozói ezeket a téves elképzeléseket konkrét eredményekkel szeretnék megcáfolni: amatőr és hivatásos történészekkel karöltve, az utóbbi években néhány olyan kiadvány létrehozását tették lehetővé, melyek joggal tarthatnak igényt szélesebb körű érdeklődésre. E tevékenység keretében és a város első említésének 600. évfordulója alkalmából látott napvilágot több évi levéltári kutatások eredményeként a *Gyökerek*.

A könyv tulajdonképpen kétnyelvű (szerbhorvát-magyar) okmánygyűjtemény, mely Szabadka városának közjogi helyzetét és lakosságának az 1391–1828-as periódusban elért fejlődését tárja fel. A közreadott tíz okmány nagyobbik része a 18. századból származik, úgyhogy ezt a munkát inkább az e századra vonatkozó legjelentősebb történelmi források gyűjteményeként és kevésbé a címben feltüntetett korszakot teljességében átfogó kiadványként kell számon tartanunk. A középkorból és a török hódoltság idejéből eredő iratokat ez alkalommal kihagyták, mivel nem feleltek meg a könyv koncepciójának. Az alapelképzelés szerint olyan forrásokat kellett egybegyűjteni, melyek múltbéli sorsdöntő jelentőségükkel hosszabb távon meghatározták a város életét, és amelyek a mai olvasónak képet adnak arról, milyen közjogi és demográfiai körülmények között zajlott le a város fejlődése. Másrészt ezek az okmányok bizonyos mértékig megvilágítják Szabadka etnikai összetételét, a gazdasági élet jellegzetességeit, szociális viszonyait, nyelvi és mentalitásbeli sajátosságait, továbbá a kor általános légkörét is.

A publikáció értékét és súlyát mindenképpen jelentősen növeli az a tény, hogy ezek a dokumentumok első ízben jelennek meg egész terjedelmükben szerbhorvát és magyar nyelven. Továbbá mindeddig csak a Szabadka legújabb kori történetét érintő okmánygyűjtemények kiadása volt napirenden (a két világháború közti munkásmozgalomról eddig

három gyűjtemény jelent meg, a negyedik pedig kiadásra vár), míg a *Gyökerek* az első (de remélhetőleg nem utolsó) forrásgyűjtemény, melyet a város régebbi történetének szenteltek.

Szükséges hangsúlyozni, hogy a szabadkai levéltárosoknak megjelentetésükkel sikerült hatékonyan megóvniuk e tartós kulturális értéket képviselő iratokat a jövő nemzedékek számára.

A könyv két részre tagolódik. Az elsőben Szabadka közjogi státusára, a másodikban pedig a demográfiai viszonyokra vonatkozó okmányok találhatók.

Az előbbiek közé tartozik a Szabadka nevének első említését magában foglaló dokumentum, mely az 1391. május 7-én megtartott megyei közgyűlésen keletkezett. Ekkor a tolvajok feletti ítélkezés során az ülés elnöklője, Losonczi István – a Macsói Bánság bánja és Bodrog vármegye főispánja – megemlített egy „Zabatkainak mondott Ágoston tolvaj"-t („*...furem Agustinum dictum de Zabatka...*").

Ezután két egymáshoz szorosan kötődő okmány következik. Az első Mária Terézia királynő 1743. május 7-ei keltezésű kiváltságlevele, mellyel a városnak királyi-kamarai kiváltságos mezővárosi státust és új nevet (*Szent-Mária*) adományozott. A privilégium egyúttal kivonta a várost a tiszai határőrvidék katonai igazgatása alól, és civil hatóságok alá rendelte. A második dokumentum a Magyar Királyi Kamara és a szabadkai városi magisztrátus által kötött ún. *Örökös szerződés* (1743. június 28.), mely konkrétan és részletesen rögzítette mindazokat a jogokat és kötelezettségeket, melyek a helység megváltozott jogi státusából eredtek. E két okmány pozitív hatásával megalapozta Szabadka városi önkormányzatának és gazdasági életének kibontakozását az elkövetkező időszakra.

Az új státus és új gazdasági–társadalmi föltételek, valamint az előző korszakból visszamaradt rossz szokások csakhamar szükségessé tették a város lakosai közötti viszonyok alapos szabályozását. Így jött létre a Városi Tanács által 1745. június 4-én közzététetett *Rendszabály* (bunyevác nyelven), amely előírta a lakosokra érvényes viselkedési normákat, valamint a rendőrséggel és városi hatóságokkal szembeni eljárás- és magatartásmódot.

Ezt követi a könyvben az 1779-es szabadalomlevél, mely által Szent-Mária elnyerte a szabad és királyi város státust, *Mária Theresiopolis* néven. Ez volt a város történetében a legnagyobb jelentőségű okmány, tekintettel arra, hogy a benne foglaltatott széles körű jogok Szabadka előtt megnyitották a gazdasági, politikai és kulturális fejlődés legtágabb lehetőségeit.

A felsorolt okmányok sajátos függelékeként a könyvben közreadták Szabadkának az 1690-es évekből származó és 1743-ig használatos első ismert címeres pecsétjéről készült felvételt megfelelő szigillográfiai elemzéssel, továbbá a második szabadkai városháza zárókövének elhelyezése alkalmával (1828. febr. 12.) magyar nyelven mondott beszédet. Ez utóbbi a nyelvi és stílustani meggondolásokon kívül azért is érdekes, mert korabeli szempontból összegezi a város történetét.

A könyv második tematikai egységét demográfiai jellegű iratanyag – az összeírások képezik. Ezek különböző céllal, terjedelemben és igényességgel készültek, bizonyos fokig mégis lehetővé teszik, hogy betekintést nyerjünk az érintett korok életének egy-egy szegmentumába: a háztartások és lakosok számán kívül adatokat nyújtanak a város népességének nemzetiségi megoszlásáról, vagyoni állapotáról (a megművelt földterületek nagyságáról, a mezőgazdasági termékek fajtáiról és terméshozamairól, a háziállatokról), a városban fellelhető iparágakról, a kézművesek és kereskedők számáról, sör- és pálinkafőzdékről, malmokról, az adózás alá eső vagyon fajtáiról stb. Emellett a megadóztatott családfők név szerinti felsorolása egyes szabadkaiak számára érdekes lehet genealógiai szempontból is. E kötet négy összeírást ölel fel: Szabadka lakosságának 1578. és 1720. évi összeírását, Szent-Mária szabadalmazott kamarai mezőváros 1748. évi portális adókivetési kimutatását, valamint Szabadka háztartásainak 1765-ös számbavételét. Az egybegyűjtött dokumentumok, továbbá az adott korok jobb megértése végett a kiadvány tartalmazza a város rövid történetét és Szabadka 1743 és 1918 közötti helyhatósági szervezetéről szóló cikkeket, akárcsak az okmányokhoz fűzött informatív jellegű szövegeket. Emellett megtalálhatjuk itt a város mindkét kiváltságlevelének paleográfiai-oklevéltani feldolgozását, az 1745. évi városi rendszabály nyelvi elemzését, valamint Szabadka nevének a különféle hivatalos okmányokban előforduló variánsait is.

A kiadványt nagyszámú illusztráció gazdagítja. Közülük szépségükkel kiemelkednek a várost, környékét ábrázoló térképek és látképek, valamint a kiváltságlevelek színes reprodukciói. Kifogásolható azonban, hogy a képanyagban több olyan ábra is helyet kapott, amely jellegénél fogva nem illik ebbe a publikációba, továbbá a képek elrendezése és csoportosítása sincs a legszerencsésebben megoldva. Attól tartok, ez utóbbi érvényes az okmányok és kísérőszövegek elrendezésére is. A könyv kiadási költségeinek fedezéséből döntően a szponzorok vették ki részüket (Szabadka Község Képviselő-testülete, továbbá állami és magánvállalatok). Úgy látszik, hogy az új társadalmi-politikai föltételek közepette a tudományos és más kulturális produkciók egyik legfontosabb finanszírozói jövőben a szponzorok és esetleg mecénások lesznek.

Végül említsük meg azok nevét, akik nélkül ez az értékes munka nem jött volna létre: mgr. Buljovčić Josip, mgr. Dobos János, Magyar László (a kötet szerkesztője és a kísérőszövegek legnagyobb részének szerzője), Ulmer Gáspár és Vojnović Emil. Jó lenne, ha a könyv második kötete, mely a szabadkai céhek alapszabályait, a kisiparra és kereskedelemre vonatkozó iratokat, valamint a szabadkai vállalatok bírósági jegyzékét tartalmazza, mielőbb megjelenhetne, hogy az ismertetett első kötettel együtt példaként szolgálhasson mindazok számára, akik a hagyományápolást és a helytörténeti kutatásokat szívügyüknek tartják.

GYÖRE Zoltán

JÁSZI OSZKÁR ÉS KÖZÉP-KELET-EURÓPA

(DUNA-VÖLGYI BARÁTSÁGOK ÉS VITÁK - JÁSZI OSZKÁR KÖZÉP-EURÓPAI DOSSZIÉJA. Budapest, 1991.)

„Harcunk az emberi méltóságért és a nemzetek egyenjogúságáért: Egy dunai ember emlékeiből." E mondatot szánta az 50-es évek közepén a 80 éves Jászi Oszkár emlékiratainak címéül, amelyeket azonban nem sikerült befejeznie. E mondat tökéletesen érzékelteti Jászi emberi és politikai eltökéltségét egy eszme mellett, amelyért, illetve amelynek gyakorlatba való átültetéséért több évtizeden át küzdött. Kezdetben hazájában próbálta érvényre juttatni, majd ahogyan tornyosultak a bajok a Monarchiában, ill. Magyarországon, és egyben tágult a látóköre, ezen eszmét szélesebb térségben, immár az egész Duna-tájon szorgalmazta, míg végül is amikor az óceánon túlra kényszerült, az Egyesült Államokban próbálta elképzelésének megnyerni mind a közvéleményt, mind az események szálait kezükben tartó politikai köröket. Hogy igyekezete nem járt sikerrel, nem rajta múlott. A különféle akadályokat maga is látta, de kitartott elvei mellett, s halála előtt nem sokkal arra a kédésre: miért nem sikerült a Duna-völgyi föderációt megalkotni, optimista feleletet adott: „...minthogy vannak álmok, melyek erősebbek és reálisabbak, mint a napi politika kis játékai és tülekedései, érdemes a felvetett, ma szomorúan elméleti kérdésre megkísérelni a választ, hogy ha egyszer a nagy fordulópont bekövetkeznék, tisztán lássunk, és résen legyünk" (21. o.). Sajnos, mintegy negyven év után is még csak itt tartunk ezen eszmét illetően...

A cím első része egyértelműen utal a kötetben megjelentetett anyagra, ellenben a második része nem tükrözi híven a könyvben foglaltakat. Ugyanis ismerve Jászi munkásságát és a dunai, de főként a balkáni régió népei barátságának mélyítésére tett erőfeszítéseit, e kötet csak egy része Jászi *Közép-európai dossziéjá*nak.

A kötet bevezető tanulmányát Litván György és Szarka László írták. A szerzők ebben bemutatják Jászi Oszkár nemzetiségi ügyekben kifejtett elméleti és gyakorlati politikai tevékenységét, egészen a kezdetektől.

Jászi egy több mint tíz évig tartó fejlődésen ment át, míg el nem jutott a Duna-táji népek összefogásának gondolatáig. A 20. század elején tűnt fel a magyar politikai élet palettáján. Neve előbb csak a nemzetiségi

kérdés elméleti szintű tárgyalásánál vetődött fel, különböző, de legfőképpen tudományos igényű folyóiratokban. A kezdet kezdetén azonban nagy erővel hatottak rá a korabeli napi politikában lejátszódó események. Talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a magyar politikai élet második reformnemzedékének egyik vezéregyéniségeként ő volt az, aki a – megoldhatatlannak tűnő – nemzetiségi kérdést tudományos alapokra helyezve kezdte el tanulmányozni. Effajta próbálkozásai során arra törekedett, hogy a különféle oknyomozások és rendszerbeli megoldások keresése közben kiiktassa a napi politika „kis csintalanságait" e kérdés vizsgálatából. Erre tett kísérletei és törekvései a korabeli magyar politikai közgondolkodásban új áramlatok elindítói lettek.

A korszellemet szem előtt tartva ez az út Jászi részére rögösnek bizonyult. Ám kitartó kutatásainak és vizsgálódásainak hatására az első világháború végéig – mint az események kortársa, egyszersmind megtapasztalója – belátta, hogy az addigi rendszer tarthatatlan. Még ha részéről kései volt is e felismerés (ezzel nem állt egyedül), bölcsebb volt többeknél, hiszen a háború végén a bekövetkező politikai megoldásokban meghatározó szerepet játszó politkusok közül sokan nem jutottak el eddig. Ellenkezőleg: engedtek a politika és a diplomácia piszkos kis játékainak, s átgondolatlanul vagy mert nem okultak a régi rendszer hibáin, az első világháborút lezáró békerendszerekben, elsősorban az utódállamokban, kicsinosítva, kikozmetikázva további életet biztosítottak az idejemúlt rendszernek. Mert képtelenek voltak szabadulni a fogat fogért, szemet szemért elvtől. Jászi ekkor már gyökeres változásokat javasolt a Duna-táji népek viszonyainak kiépítésében. Addigra, pontosabban 1918-ra már végérvényesen feladta azt a korábbi pozícióját, hogy az 1868-as nemzetiségi törvény következetes érvényesítése orvosolni tudná a nemzetiségi bajokat. Eljutott a Monarchia föderális alapokon való átalakításának gondolatáig, de csak az összeomlás és kéthónapi miniszterkedése nyomán kifejtett erőfeszítései ébresztették annak tudatára, hogy Magyarország integritásának gondolata sem tartható tovább. Igaz, ez csak néhány év múlva érlelődött meg benne igazán, amikor megtette az utolsó, de legnagyobb lépést. E lépése, ahogyan Hanák Péter jellemezte egy Jásziról írt tanulmányában, a dunai patriotizmus gondolatában nyilvánult meg, melynek lényege Jászi azon felismerése volt, hogy a Duna-medence gyökeres újjászervezésében nem kizárólag a magyar etnikumnak jut az a szerep, hogy e régiót a dunai patriotizmus szellemében megerősítse és újjászervezze, hanem ez minden itt élő népnek egyanánt feladata. Ekkor már emigrációban élt, az újból éledő nacionalizmus őrülete és a kialakuló háborús gócpontok közepette mégis sokat próbálkozott mind elméletileg (különböző cikkek, tanulmányok írásával), mind gyakorlatilag, személyes érintkezései révén jobb belátásra bírni Bécs, Prága, Belgrád, Bukarest új politikai tényezőit népeik és saját népe jobb és szebb jövője érdekében ezen a tájon. A nacionalizmus erősebbnek bizonyult Jászi dunai patriotizmusánál. Hiába intette az itteni népeket már a 30-as évek elején, hiába óvta

őket a másik még nagyobb és véresebb háborútól, próbálkozásai zátonyra futottak. Ennek ellenére, vagy talán éppen ennek kapcsán maradandót alkotott az 1929-ben Chicagóban megjelent, figyelmeztetésnek szánt könyvében (*The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, ill. *A Habsburg Monarchia felbomlása*, Bp. 1983), amelyben mélyrehatóan elemezte az e térségre nehezedő problémát. E művében éleslátásának köszönhetően nemcsak feltárta a bajok okait, de távlatokat is nyújtott megoldásukra.

Az emberiség, minthogy sohasem okul a történelem nyújtotta tanulságokon, másodszor is elkövette a hibát, s megvívta II. világháborúját is. E háborúba a korábban nem rendezett kérdések miatt, amelyeket illetően Jászi és a hozzá hasonlóan gondolkodó értelmiségiek figyelmeztető szava nem tudott érvényesülni, a Duna-táji, de a balkáni népek is belekeveredtek. Eredményt egyikük sem tudott elérni a nemzetiségi kérdés megoldásában.

Ezt érezte át újból a távoli Amerikában Jászi, s amikor meggyőződött róla, hogy a demokrácia e háború után sem tud utat törni magának Közép-Kelet-Európában, megfogalmazta testamentumát: „...tisztán lássunk és résen legyünk".

A kötetben megjelentetett dokumentumok, levelek, cikkek három tematikai részre tagolódnak.

Az első a *Nemzeti egyenjogúságért – Demokratikus Magyarországért (1911–1918)*, a második *Az emigráns politikus és tudós (1920–1939)* és a harmadik rész *A magyar kisebbségek védelmében (1945–1947)* címet viseli.

A megjelentett írások, vonatkozik az elsősorban a levelekre, kétirányúak. Nemcsak a Jászi által írt levelek kerültek a kötet lapjaira, hanem a neki szólók is. Egyesek kérő, mások köszönő levélben fordultak hozzá. Az első fejezetbe sorolt levelek 1911 és 1918 között keletkeztek, amikor Jásziban a nemzetiségek mindjobban a barátjukat, segítőjüket vélték fellelni. Először mint vezető értelmiségit keresték fel, arra kérve őt, hogy segítsen rajtuk, s gondjaikat, bajaikat tárja a haladó közvélemény elé. Később már mint politikushoz, a polgári radikálisok vezetőjéhez, végül pedig mint a nemzetiségi ügyek miniszteréhez folyamodtak hozzá. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy minisztersége alatt Jászi inkább fordítottan cselekedett, pontosabban a magyarságot, ill. Magyarországot próbálta megóvni a háború végnapjaiban a környező népek megnövekedett nacionalista-terjeszkedő vágyaitól.

A második részben azok a levelek és cikkek kaptak helyet, amelyekben Jászi mint emigráns tudós és politikus szól az utódállamokban rekedt magyar értelmiségiekhez, mozgalmak vezetőihez, de nem utolsósorban ezeknek az államoknak kiemelkedőbb és kevésbé jelentős politikusaihoz is intézte szavait. Célja elsősorban a határokon kívül rekedt, azaz a kisebbségbe került magyarság jogainak a nemzetközi előírások alapján való biztosítása és megvalósítása. Az említett írások közül nem egy a dunai népek összefogására ösztönöz az új határok közepette, valamint az utódállamokbeli demokratikus változásokat kívánja serkenteni. Közülük

érdemes kiemelni a következőket: *Nyílt levél Averescu román miniszterelnökhöz az erdélyi magyar kérdés tárgyában* (126–131. o.); *A dunai szövetség jövője* (137–144. o.); *Romániai benyomások. Nyílt levél a Revista Vremii igazgatójához* (174–178. o.); *Az emigráció és a Sarlósok* (203–209. o.) stb. Néhány e fejezetbeli cikke, melyekből nagyfokú és mélyreható előrelátás tűnik ki, már figyelmeztetés az újból kialakuló háborús hisztéria követőinek, valamint azoknak, akik még tehetnének valamit a háború elkerülése végett. Ilyen pl. a *Háborús csírák a Duna völgyében* (217–230. o.) és a *Békés revízió* (247–250. o.).

A harmadik részben négy levele a szlovákiai magyarságot közvetlenül a II. világháború végén ért megpróbáltatásokat veszi számba. Jászi ez ügyben is megpróbált mindent, a csehszlovák köztársasági elnökhöz, Edvard Beneshez (1945–48) fordult levélben, sajnos kevés sikerrel, mert ígéreteken kívül nem sikerült mást elérnie. Ezzel egyidejűleg, nagyobb sikerre számítva, az amerikai közvéleményhez szólt a *New York Times* hasábjain a szlovákiai magyarok ügyében. A nagypolitikára azonban ezek az írásai sem gyakoroltak lényeges hatást. A kitelepítés, ill. a „lakosságcsere" bekövetkezett. Hogy csüggedése ellenére Jászi továbbra is erőt tudott venni magán, és másokat is erre volt képes buzdítani, bizonyítja a kötetben utolsóként megjelentett írása. Az 1947 márciusában keltezett *Üzenet az egri diákokhoz a Dunai konföderációról* című írásában újból hitet akart ébreszteni, s a Duna-tájon lejátszódott sok véres esemény ellenére arra buzdította az egri diákokat és nemcsak őket, hogy tartsanak ki a dunai szövetség eszméje mellett.

Mint a fentiekből kitűnt, az itt megjelentetett írások legnagyobb része a szlovákiai és a romániai magyarság sorsának alakulásával foglalkozik. De a könyvben helyet kaptak Jászi olyan levelei is, amelyek néhány kiemelkedő vajdasági szerb értelmiségihez íródtak, pl. Žarko Jakšićhoz, Tihomir Ostojićhoz, illetve a válaszlevelek. Továbbá megjelent benne egy szerb sajtóbeli értékelés is (46–48. o.) Jászi Oszkár egy nemzetiségi kérdéssel foglalkozó 1914-beli cikkéről, valamint Jászinak jugoszláviai és romániai útjáról 1920-ban közreadott nyilatkozata. A kötetben foglalt több terjedelmesebb írás a jugoszláviai magyarság helyzetét is érinti.

Legvégül pedig jegyezzük meg, hogy e kötet abban a hitben erősíti meg az olvasót, hogy mindaddig, amíg Közép-Kelet-Európában, de tágabb térségben is lesznek problémák a nemzetiségi kérdés megoldatlansága miatt, Jászi Oszkár gondolatai és eszméi nem veszítenek jelentőségükből és aktualitásukból.

PÁL Tibor

MUNKATÁRSAINK

A szerbhorvát nyelvű szöveget Nagy József, a franciát Losoncz Alpár fordította.
Szerbhorvát nyelvű összefoglalók: Tomán László, Nagy Imre, Losoncz Alpár.
Angol nyelvű összefoglalók: McConell-Duff Márta
Korrektor: Kovács T. Ilona

SZÁMUNK SZERZŐI

Kende Péter	egyetemi tanár, Párizs
Mgr. Mirnics Károly	szociológus, Újvidék
Dr. Nenad Dimitrijević	egyetemi tanár, Újvidék
Mgr. Losoncz Alpár	egyetemi tanársegéd, Temerin
Tomán László	nyugalmazott szerkesztő, Újvidék
Dr. Nagy Imre	tudományos munkatárs, Temerin
Dr. Weigand Vilmos	egyetemi tanár, Belgrád
Dr. Láncz Irén	egyetemi tanár, Újvidék
Györe Zoltán	egyetemi tanársegéd, Újvidék
Pál Tibor	egyetemi tanársegéd, Temerin

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Kiadja a Forum Könyvkiadó, 21000 Novi Sad, Vojvode Mišića 1. Szerkesztőség: 24000 Subotica, Lazar Nešić tér 1/7. Tel.: 024/26–819. Előfizethető a 65700–601–14861-es folyószámlán, előfizetéskor kérjük a **Létünk** cím feltüntetését. – Egyes szám ára 2000 dinár, kettős szám ára 4000 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldre 12 000 dinár, külföldre 25 dollár. Készült az Agapé Nyomdában.